

Міністерство культури України
Музей історії Десятинної церкви

Opus
Mixtum
№ 1

Київ – 2013

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія:

*Павло Дорошенко,
Владислав Дятлов, Віталій Козюба,
канд. іст. наук Олексій Комар, д-р богосл. наук Ярослав Кризина,
Володимир Мещєряков, Олександра Моржевська, Ігор Носацький,
канд. наук з держ. упр. Валентин Петрик,
Денис Розумець, канд. іст. наук Ігор Хроненко,
канд. іст. наук Леся Чміль, Дмитро Шевченко*

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою МДЦ
(протокол № 11 від 30 вересня 2013 р.)*

Opus mixtum : № 1 / [ред. кол. : П. Дорошенко, В. Дятлов, Я. Кризина та ін.] ; Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. – К., 2013. – 248 с., іл.

Редактори

Тетяна Клименко, Віктор Лузан, Лідія Титова

Оператор

Артур Круковський

Комп'ютерна верстка

Іван Лузан

Дизайн

Дмитро Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Видання здійснене за підтримки
Різдва Пресвятої Богородиці Десятинного
чоловічого монастиря (намісник архімандрит Гедеон (Харон))
та громадського об'єднання «Україна Православна»

Наклад 250 прим.

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2
Тел. 246-47-62
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

© Музей історії Десятинної церкви, 2013

РОЗДУМИ НАД ФУНДАМЕНТАМИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Київ – колиска, історична духовна столиця східно-слов'янського світу. За свідченням отців Православної Церкви, Київ – «Другий Єрусалим». Віками православний люд прагнув уклонитися святиням Києва (за статистикою, у дні свят на початку ХХ ст. припадало до чотирьох паломників на одного жителя міста).

Саме тут у Києві, Провидінням Божим і волею святого рівноапостольного великого князя Володимира було споруджено перший кафедральний собор Православної Церкви Русі-України, з любов'ю названий у народі «Десятинна». Володимир – святий князь Київський, іменований у народній пам'яті «Красним Сонечком», віддавав десяту частину своїх доходів на потреби Десятинного собору. Йому ми зобов'язані поширенням світла християнської віри на майбутніх просторах Святої Русі. З історичних свідоцтв ми знаємо і про першу школу, і про першу бібліотеку. Чому тільки не поклав початок Дух Божий для освітлення народу нашого після відкриття єпископської кафедри, ознаменованої будівництвом Десятинного собору на честь Пресвятої Богородиці.

У «Повісті минулих літ» читаємо про Десятинний собор: «Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він увійшов до неї і помолився Богу, кажучи: “Господи Боже! Подивися з Небес, і побач, і відвідай сад Свій, і зроби, щоб те, що насадила Правиця Твоя, люди ці нові, серце яких ти навернув до Істини, могли пізнати Тебе, істинного Бога. І подивися Ти на церкву цю, яку створив я, недостойний раб Твій, на честь Матері, яка породила Тебе, і Приснодіви Марії Богородиці. І якщо помолиться хто в церкві цій, то почувуй Ти молитву його і відпусти всі гріхи його на благо Пречистої Богородиці”».

Десятинна церква стала важливим символом у духовному становленні нашого народу. Територія, обрана для її спорудження, шанувалася як місце загибелі перших православних мучеників Київської Русі – воїна Федора і його сина Іоанна (мощі якого покояться у Близьких печерах Святої Успенської Києво-Печерської Лаври). Вона стала усипальницею для самого святого князя Володимира – тисячолітню річницю цієї події ми святкуватимемо у 2015 році. У ній зберігалися мощі святої рівноапостольної великої княгині Ольги та інших святих; у ній знайшли упокоєння християнська дружина Володимира – візантійська царівна Анна – та його брати Ярополк і Олег Древлянський.

Плінфа, з якої був складений храм, мала на собі символ князівської печатки святого великого князя Володимира. Саме цей символ послужив прообразом Державного герба України.

«Добре свідчення твоє, о блаженний, благочестя – свята церква Пресвятої Богородиці Марії, що її збудував ти на православній основі і де і понині мужнє тіло твоє лежить, чекаючи архангельської труби», – так пише митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать».

Це наша історія. А сьогодні Україна і український народ шукає своє місце в цивілізаційних процесах третього тисячоліття. Сьогодні людство змінює парадигму свого розвитку. І складності зміни об'єктивно вимагають перегляду сучасної картини світу з позиції вічних цінностей та духовної спадщини. Якщо ці духовні цінності й спадщина знову стануть основою нашого життя, то ми маємо право очікувати оновлення життя по духу православної віри на нашій землі.

Протягом століть наша багатостраждальна земля не раз піддавалася нападам ворогів. Разом з нею страждала і руйнувалася Богородична Десятинна церква. Утім, наш народ і його великі сини завжди серцем відчували необхідність її відновлення. Глибоко символічно, що кожне таке відновлення історично пов'язане з духовним піднесенням держави, а кожне руйнування – з її занепадом.

У наших непростих історичних умовах ми повинні чітко розпізнавати головний фактор творення державності – духовне відродження народу. Це відродження залежить від того, чи гідні ми своїх символів і спадщини, чи ні. Подібно до того, як прапор – символ бойового духу і відваги війська, так і Десятинна церква є символом духу нашого народу.

*Лариса Бойко-Бойчук,
кандидат політичних наук, ГО «Україна Православна»*

Зміст

Contents

7

Хроніка Chronicle

Матеріали Круглого столу «Культурно-релігійне значення Десятинної церкви для сучасної України та перспективи музеефікації її решток» *Round Table Conference Proceedings*

- 30 *Дятлов В.* Проблема музеефикации остатков Десятинной церкви: без права на ошибку
- 33 *Козюба В.* Перспективи музеефікації нерухомих об'єктів на території Десятинної церкви
- 37 *Комар О.* Музеефікація Десятинної церкви: археологічний аспект
- 41 *Наздрачов Р.* Развитие виртуального Музея истории Десятинной церкви. Виртуальный музей – роскошь или необходимость
- 43 *Починок Е.* Скло у складі музейних колекцій: проблеми та перспективи
- 47 *Розумець Д.* Значення Десятинної церкви у справі християнізації Русі
- 50 *Хамайко Н.* Перспективи формування зібрання Музею історії Десятинної церкви
- 54 *Хроненко И.* Киевские археологические съезды 1874 и 1899 годов
- 58 *Чміль Л.* Побутова кераміка післямонгольського часу із садиби Десятинної церкви

**I Наукові читання МІДЦ,
присвячені 1025-річчю хрещення України-Русі
*Ist Scientific Readings***

- 66 *Андрієвський М.* Роль та значення відновлення церкви Параскеви П'ятниці в Чернігові
- 71 *Вікторова П.* Розгром Києва 1240 року за даними палеопатології
- 74 *Гнера В.* Дослідження садиби по Десятинному провулку, 5 (за матеріалами розкопок 2008–2013 років)
- 80 *Зайцева О., Рудь В.* Замкова церква в Меджибожі
- 85 *Капустін К.* Знахідки післямонгольського часу з округи Десятинного храму (за матеріалами розвідок 1940–1950-х років)
- 88 *Козорез Т.* К вопросу о ранневизантийских традициях в древнерусском зодчестве
- 97 *Козюба В.* Малюнки «могилянської» Десятинної церкви XIX століття: реальність та художня вигадка
- 106 *Комар О.* «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції)
- 122 *Крижановський В.* Аналіз поховань, знайдених під час розкопок «Західного палацу» в Києві
- 125 *Левченко Т.* Графіті на фресках із фондів Національного заповідника «Софія Київська»
- 130 *Наздрачов Р.* Церкви Слобожанщини: прошлое и современность
- 139 *Петренко А.* Празднование 900-летия Крещения Руси в Киеве при митрополите Платоне (Городецком)
- 145 *Писаренко Н., Луценко Р.* Топонім «Десятинний Миколай»
- 150 *Терещенко О.* Зображення Десятинної церкви на мініатюрах Радзивіллівського літопису: до питання про достовірність джерела
- 155 *Хамайко Н.* Матеріали з розкопок на садибі Десятинної церкви в зібранні Наукових фондів Інституту археології НАН України
- 165 *Хроненко И.* Храмовая архитектура в трудах XII Всероссийского археологического съезда
- 169 *Чміль Л.* До питання функціонування Десятинної церкви у XVI – на початку XVII століття

174 *Шевченко Д.* Давньоруський культурний шар Лядських воріт (за матеріалами досліджень 2001 року)

183 *Щербань О.* Епізоди з історії створення Музею історії Десятинної церкви в Києві

Науково-популярні статті
Popular Science Articles

186 *Андрієвський М.* Відновлені церкви України. Батуринська дерев'яна Воскресенська церква

188 *Дзнеладзе Е.* Монастирський комплекс VI века Давид Гареджи (Грузія)

198 *Дорошенко П.* Уроки прошлого Десятинной церкви

208 *Коваль А.* Житие Иоанна Босого (Ивана Ивановича Расторгуева)

220 *Крапивка В.* Церковь Николая Притиска: история и именитые прихожане

226 *Мещеряков В.* Ты приведи меня, дорога, к храму

240 *Хроненко І.* Вплив Афона на ісихазм у православній іконографії

9 квітня 2012 року

Створення Музею історії Десятинної церкви

28 січня 2013 року в Музеї історії Десятинної церкви за участю провідних українських учених відбувся Круглий стіл «Культурно-релігійне значення Десятинної церкви для сучасної України та перспективи музеєфікації її решток».

Ця тема є актуальною, оскільки останнім часом навколо збереження фундаменту Десятинної церкви та загалом перспектив цього історичного місця ведуться жваві дискусії. Наразі суспільству потрібен консенсус, аби дійти спільної думки щодо майбутнього залишків однієї з найвеличніших православних святинь, доля якої немов уособлює долю православної віри на Русі.

Круглий стіл засвідчив, що небайдуже співтовариство науковців і віруючих людей готове до діалогу й дискусій, які ведуться навколо питань щодо Десятинної церкви. Це дозволить зберегти й донести до нащадків велич Десятинної церкви – православної святині, що постала на землі, звідки веде своє походження Русь.

Наказом Міністерства культури України №320 від 9 квітня 2012 року було створено Музей історії Десятинної церкви (МІДЦ) з метою наукових досліджень, вивчення й популяризації історичного минулого нашої Батьківщини, ознайомлення відвідувачів з історією та культурою Давньої Русі з використанням матеріалів з розкопок на території першого християнського кам'яного храму, спорудженого 996 року святим рівноапостольним великим князем Володимиром.

Для досягнення цієї мети заплановано першочергові заходи – консервація та музеєфікація залишків усіх об'єктів VIII–XIX ст., що розташовані на території археологічної пам'ятки; побудова стаціонарної сучасної експозиції з використанням матеріалів НМІУ, ІА НАНУ, ІР НБУВ, ЦДІАК України та ін.; привернення уваги громадськості до вітчизняної історії, яка з давніх часів була невід'ємною частиною світової історії.

28 січня 2013 року

Круглий стіл «Культурно-релігійне значення Десятинної церкви для сучасної України та перспективи музеєфікації її решток»

14 лютого 2013 року

Екскурсія на археологічні розкопки

26 лютого 2013 року в конференц-залі Музею історії Десятинної церкви відбулося засідання Науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії та культури.

На засіданні, з-поміж інших питань порядку денного, особливе зацікавлення колег викликали наукові доповіді, виголошені співробітниками відділу.

Зокрема, прозвучали доповіді Дмитра Шевченка «Методика археологічних досліджень на прикладі Київського Подолу», Романа Луценка «Дослідження Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря», Владислава Битковського «Пам'яткоохоронні заходи на прикладі споруд IX–XIII століть».

Заявлені доповіді викликали в колі науковців жваву дискусію.

27 лютого 2013 року

Відвідання виставки «Митрополит Євгеній (Болховітінов)»

14 лютого 2013 року працівники МІДЦ відвідали місце проведення археологічних розкопок за адресою м. Київ, вул. Оленівська, 3. Вони ознайомилися з методами, специфікою та умовами польових досліджень археологів.

Екскурсію провів співробітник Науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії та культури МІДЦ Дмитро Шевченко. Він окреслив поняття «стратиграфія Подолу», а також розповів про Поділ як торгово-ремісничий центр. Було згадано про структуру середньовічного міста та маркування району за допомогою археологічних знахідок (зокрема йшлося про протизсувні конструкції). На завершення слухачі ознайомилися з побутовими труднощами в роботі археологів і реставраторів.

26 лютого 2013 року

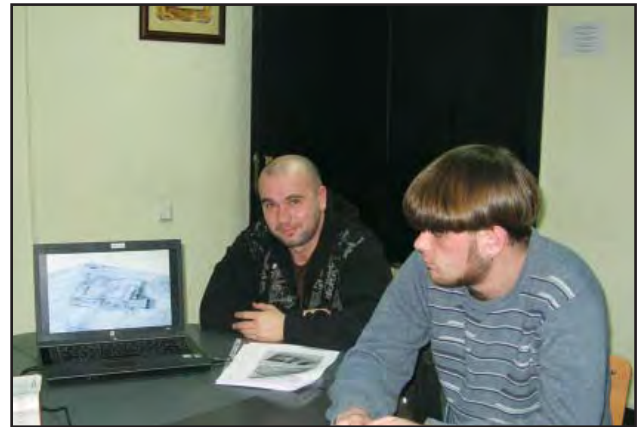
Засідання Науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії та культури

27 лютого 2013 року співробітники МІДЦ відвідали виставку «Митрополит Євгеній (Болховітінов) (1767–1837). Праці, заповідані Києву», що проходила в Національному заповіднику «Софія Київська» за підтримки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Національного музею історії України, Національного музею Тараса Шевченка, Інституту археології НАН України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Експозиція була розміщена у двох залах Будинку митрополита. Частина експозиції присвячена розкопкам Десятинної церкви, що їх проводив К. Лохвицький під керівництвом Митрополита Євгенія. На виставці представлено артефакти, які зберігаються в різних наукових закладах України.

5 березня 2013 року

Доповідь «Дистанційні методи дослідження в археології за кордоном»

5 березня 2013 року на засіданні Науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії та культури МІДЦ Володимир Гнебра виголосив доповідь «Дистанційні методи дослідження в археології за кордоном». Автор розглянув питання історії розвитку методу неруйнівної археології від часу його зародження в середині XIX ст., коли проводилася аерофотозйомка з повітряної кулі. Також він торкнувся питання класифікації методів дистанційних досліджень, зокрема наземних (електромагнітна й георадарна розвідки) та повітряних (аеро- та космозйомка).

Присутні переглянули відеоматеріал про етапи дистанційного дослідження глядіаторської школи в Австрії.

19 березня 2013 року

Лекція Ігоря Хроненка «Введення в церковну археологію»

19 березня 2013 року в приміщенні Музею історії Десятинної церкви провідний науковий співробітник відділу Науково-дослідної роботи кандидат історичних наук Ігор Хроненко прочитав лекцію для співробітників закладу на тему: «Введення в церковну археологію». Він окреслив історичні аспекти цієї науки, розкрив її особливості за регіональними ознаками на прикладах країн Західної Європи, України та Росії; охарактеризував діяльність окремих учених, які займалися церковною археологією.

Доповідач торкнувся також питання про міждисциплінарний шлях розвитку цієї науки. Після лекції відбулася дискусія довкола проблем, пов'язаних із розглядуваною тематикою.

29 березня 2013 року

Лекція «Монастирський комплекс VI ст. Давид Гареджі (Грузія)»

29 березня 2013 року на засіданні Науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви старший науковий співробітник Олена Дзюладзе прочитала лекцію «Монастирський комплекс VI ст. Давид Гареджі (Грузія)».

Метою лекції було ознайомлення слухачів з яскравою пам'яткою історії православної церкви та середньовічного фрескового живопису – Давидо-Гареджійським монастирським комплексом.

Лекція містила відомості про розташування пам'ятки, її виникнення та історію, а також розповідь про життя Давида Гареджійського – засновника монастиря й одного із засновників грузинського чернецтва.

1 квітня 2013 року

Засідання Науково-методичної ради Музею

Провідний науковий співробітник відділу Науково-дослідної роботи МІДЦ кандидат історичних наук Ігор Хроненко взяв участь у Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні», присвяченій пам'яті видатного українського вченого доктора філософських наук професора Олександра Миколайовича Семашка.

Цей науковий захід проходив 11–12 квітня 2013 року в приміщенні Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв м. Києва.

Ігор Хроненко виступив з доповіддю «Місіонерський з'їзд у Києві (1908 рік): проблематика питання».

12–14 квітня 2013 року

Участь науковців Музею у конференції

1 квітня 2013 року під головуванням директора Музею історії Десятинної церкви Павла Дорошенка відбулося чергове засідання Науково-методичної ради.

Головне питання порядку денного – затвердження індивідуальних наукових тем співробітників Відділу науково-дослідної роботи МІДЦ.

Як результат, було затверджено вісім тем, що розвивають планову тему Музею – вивчення досвіду реконструкції, реставрації, дослідження та відновлення храмів України.

11 квітня 2013 року

Участь Ігоря Хроненка в Науково-теоретичній конференції

Співробітники Відділу науково-дослідної роботи МІДЦ взяли участь (заочно) у конференції «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи», що проводилася 12–14 квітня 2013 року Чернігівським національним педагогічним університетом ім. Т.Г. Шевченка.

Науковий співробітник Музею Микола Андрієвський входив до складу оргкомітету конференції.

На конференцію подали свої доповіді науковці Музею історії Десятинної церкви Кирило Капустін («Кераміка післямонгольського часу з Городська (за матеріалами розкопок 1946–1958 рр.)» та Євген Калашник («Археологічні дослідження території полкового міста Полтава у ХХ ст.»).

26 квітня 2013 року

Майстер-клас із писанкарства

26 квітня 2013 року на засіданні Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ відбувся майстер-клас із писанкарства, що його провів співробітник відділу Віталій Рудь. У заході взяли участь охочі працівники Музею та запрошені гості.

Писанкарство – вид народного декоративно-прикладного мистецтва, поширений у слов'ян та інших народів уже понад тисячу років. Символіка писанки має подвійну основу – яйце із живим зародком символізує життя, а на поверхню шкаралупи наносяться різні символічні знаки. Згідно з народними повір'ями, писанки є оберегом від стихійних лих та різних напастей. Саме тому їх ніколи не варили і не вживали в їжу, вони не були об'єктом ігор.

29 квітня 2013 року

«Музеефікація та консервація залишків фундаментів Десятинної церкви»

29 квітня 2013 року в МІДЦ відбулася презентація проекту «Музеефікація та консервація залишків фундаментів Десятинної церкви», на якій виступила головний архітектор проекту Ольга Кругляк.

З метою аргументації сучасного підходу до музеефікації археологічних пам'яток, що відповідають за значенням церкві Пресвятої Богородиці Десятинній, доповідачка представила деякі приклади зарубіжного досвіду в цій справі. Було висвітлено засади музеефікації Дому Святого апостола Петра у Капернаумі (Ізраїль), базилики Святої Євлалії (Іспанія), а також споруд археологічного парку «Місто Давида» в Єрусалимі (Ізраїль) та Музею Акрополя в Афінах (Греція).

Головна мета проекту полягає в музеефікації всіх без винятку виявлених археологами фундаментів Десятинного храму у вигляді археологічного парку, де рештки експонуватимуться під накриттям на стовповому фундаменті. Така позиція зумовлена потребою запобігти спотворенню інформації та нівелюванню окремих елементів забудови.

«Соломоновим рішенням», на думку розробників проекту, має стати можливість консервації пам'ятки з урахуванням потреб подальшого археологічного дослідження, проведення богослужінь та відкритість для туристів і паломників. Цікавим елементом екскурсії, з погляду музеезнавства, видається перегляд науково-популярного фільму, який дозволив би перенестися в атмосферу епохи, відображеної в експозиції.

Презентація наблизилася колектив Музею до якісно нового шабля в усвідомленні необхідності музеефікації решток фундаментів цієї київської святині.

15 травня 2013 року

Участь науковців Музею у Круглому столі

У травні 2013 року колектив Відділу екскурсійно-масової та методичної роботи МІДЦ продовжив доопрацювання матеріалів з теми «Десятинна церква – духовний епіцентр нашого міста». Були прочитані доповіді «Про особливості проведення екскурсій з учнями молодших і середніх класів» (Тетяна Мещерякова) та «Особливості проведення екскурсії у православному храмі» (Володимир Мещеряков), проведені методичні та практичні заняття. Тривав активний пошук фотоматеріалів і цитат для «портфеля екскурсорода». 18 травня з нагоди свого професійного свята – Міжнародного дня музеїв – колектив Відділу, разом з усіма працівниками Музею, взяв участь у проведенні робіт з благоустрою території біля залишків Десятинної церкви.

23–24 травня 2013 року

Участь у Міжнародній науково-практичній конференції

15 травня 2013 року в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського відбувся науковий Круглий стіл на тему «Д. Я. Самоквасов і розвиток археологічних досліджень на Чернігово-Сіверщині (до 170-річчя від дня народження)».

Музей історії Десятинної церкви на цьому заході представляли (заочно) науковий співробітник Відділу науково-дослідної роботи Микола Андрієвський та археолог Науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії та культури Роман Луценко.

Останній до матеріалів Круглого столу подав доповідь «Проблема “порожніх курганів” у давньоруській археології».

18 травня 2013 року

Про роботу Відділу екскурсійно-масової та методичної роботи

23–24 травня 2013 року в Національному заповіднику «Софія Київська» відбулася VII Міжнародна науково-практична конференція «Софійські читання», присвячена 90-річчю від дня народження доктора історичних наук Сергія Олександровича Висоцького. У роботі конференції взяв участь співробітник Музею історії Десятинної церкви Віталій Козюба, який був головою секції «Епіграфіка, архітектура, археологія». Він виступив з доповіддю «Археологічне вивчення території Національного заповідника “Софія Київська” (підсумки сторічних досліджень)». Загалом учасниками конференції, які представляли Україну, Росію та Білорусь, було виголошено понад 80 доповідей.

25 травня 2013 року

Свято дитячого малюнка «Давній Київ очима дітей»

Президент України Віктор Янукович проголосив 2013 рік «Роком дитячої творчості». Під цим гаслом Музей історії Десятинної церкви вирішив відзначити день Києва Святом дитячого малюнка «Давній Київ очима дітей». Співробітники Музею провели серію лекцій з історії Давнього Києва для учнів мистецьких шкіл. Під враженням цих розповідей школярами було виконано низку робіт на задану тематику. Згодом ці роботи були представлені на виставці у приміщенні Музею та на території пам'ятки під час святкування Дня міста.

Виставка мала за мету привернути увагу до стародавньої історії Києва, зокрема історії Десятинного храму. Діти-учасники Свята були відзначені почесними грамотами.

27–31 травня 2013 року

Участь Кирила Капустіна в конференції

З нагоди ювілею Національного науково-дослідного реставраційного центру України 27–31 травня 2013 року відбулася IX Міжнародна науково-практична конференція «Дослідження, консервація та реставрація музейних пам'яток: досягнення, тенденції розвитку». На її відкритті з привітаннями виступили генеральний директор ННДРЦУ Світлана Стрельнікова, заступник міністра культури України Віктор Балюрко, головний редактор журналу «Музейний простір» Владислав Піоро, генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська» Олена Сердюк та ін.

Музей історії Десятинної церкви на цьому заході представляв провідний науковий співробітник Відділу науково-дослідної роботи Кирило Капустін.

29–31 травня 2013 року

Участь у конференції «Сіверщина в історії України»

29–31 травня 2013 року відбулася Дванадцята науково-практична конференція «Сіверщина в історії України», що проходила в Національному заповіднику «Глухів» (м. Глухів Сумської обл.) У ній взяли участь дослідники з різних регіонів України, а також з-за кордону.

У роботі заходу взяв участь (заочно) археолог Науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії та культури МІДЦ Роман Луценко. Він подав для опублікування в збірнику матеріалів конференції наукову розвідку «Зміни в сприйнятті смерті в давньоруському суспільстві з прийняттям християнства».

29–31 травня 2013 року

Участь науковців Музею в Міжнародній науковій конференції

29–31 травня 2013 року в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику відбулася XI Міжнародна наукова конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії», присвячена пам'яті Київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Від Музею історії Десятинної церкви в роботі конференції взяли участь провідні наукові співробітники Віталій Козюба, Наталія Хамайко, Леся Чміль, Ігор Хроненко. На пленарному засіданні виступив В. Козюба з доповіддю (у співавторстві з А. Ізотовим) «Межові кордони та історико-географічна характеристика Китаєво-Голосіївської лісової дачі кінця XVIII – початку XX ст.». Також у рамках конференції він

взяв участь у роботі Круглого столу «Поховальні пам'ятки Київщини: проблеми дослідження та охорони», де розповів про особливості поховального обряду, поховань язичницького часу та пізньосередньовічних часів з розкопок Десятинної церкви.

На засіданні секції «Археологічні дослідження пам'яток церковної давнини» виступили Наталія Хамайко з доповіддю «До питання про семантичний контекст давньоруських лунниць із хрестами» та Леся Чміль з доповіддю «Значення археологічних досліджень київських храмів та монастирів для датування артефактів». Ігор Хроненко на засіданні секції «Церква в XIX–XX столітті: джерела, історія та історіографія» вголосив доповідь «Християнські старожитності в роботі XIV Всеросійського археологічного з'їзду в м. Чернігові». Тексти доповідей опубліковані в збірнику матеріалів, виданому до конференції.

5 червня 2013 року

Участь у науково-практичній конференції

5 червня 2013 року в Чернігові відбулася конференція «Хрещення Київської Русі – визначна подія в історії українського народу», організована на виконання Указу Президента України від 21 січня 2013 року «Питання організації та проведення заходів з відзначення 1025-річчя хрещення Київської Русі». Під час конференції працювало дві секції: «Історичні аспекти розвитку християнства на теренах України» та «Філософсько-культурологічні аспекти розвитку християнства в Україні».

Музей історії Десятинної церкви на конференції представляв (заочно) археолог Науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії та культури Роман Луценко, який подав доповідь «Образ Страшного суду в розмові філософа та князя Володимира».

12 червня 2013 року

12 червня 2013 року в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» відбулася конференція «З історії чернігівських фортифікаційних споруд та будівель на території стародавнього Дитинця», у якій узяв участь (заочно) науковий співробітник МІДЦ Микола Андрієвський. Проаналізувавши матеріали заходу, він відмітив наукові розвідки В. Коваленка «Проблема “виморочних” княжих дворів та монастирів на території Дитинця» та Ю. Ситого «Цегляні споруди чернігівської фортеці XVIII ст.». М. Андрієвський вважає, що досвід досліджень, узагальнений у зазначених доповідях, варто використати в роботі над плановою темою МІДЦ, зокрема в наукових розробках співробітників Відділу науково-дослідної роботи.

Участь Миколи Андрієвського в науковій конференції

13 червня 2013 року

Чергове засідання Відділу екскурсійно-масової та методичної роботи МІДЦ

13 червня 2013 року в залі засідань Музею історії Десятинної церкви відбулося чергове робоче засідання Відділу екскурсійно-масової та методичної роботи, де згідно з планом підготовки екскурсійної теми були вивчені положення, що стосуються забезпечення безпеки під час екскурсій і паломницьких поїздок.

На засіданні виступила кандидат медичних наук Тетяна Пастушенко з доповіддю «Про надання першої долікарської допомоги в ході проведення екскурсій і поїздок». По завершенні виступу доповідач відповіла на запитання і вручила кожному співробітнику Відділу підготовлену пам'ятку – інструкцію зі стислим описом прийомів надання долікарської допомоги.

18 червня 2013 року

Художня виставка «Двадцять поглядів на Ісуса Христа»

Літо 2013 року запам'ятається українцям відзначенням 1025-ліття хрещення Русі. Музей історії Десятинної церкви, звичайно, не залишився осторонь цієї події. Прелюдією до свята стало відкриття 18 червня в Національному музеї Тараса Шевченка виставки «Двадцять поглядів на Ісуса Христа», організованої Музеєм. Автор представлених на ній робіт – художник Любомир Мартинюк. Глибоко віруючий, натхненний християнством, він створив кілька десятків образів Спасителя. Понад сорок з них було відібрано на виставку, яку слід сприймати як одкровення мистця. Свою творчу манеру Любомир Мартинюк називає «стилем почуттів». І справді, його твори випромінюють почуття любові до Ісуса Христа, співпереживання Його стражданням.

10 липня 2013 року

Робоче засідання Відділу екскурсійно-масової та методичної роботи

17 липня 2013 року відбулося чергове робоче засідання Відділу екскурсійно-масової та методичної роботи Музею історії Десятинної церкви.

Під час засідання співробітники опрацювали такі питання:

- відповідно до плану роботи методичного сектору проведено практичне заняття з екскурсводами Відділу з відпрацювання техніки проведення екскурсій;

- заступник керівника творчої групи Відділу старший науковий співробітник Андрій Петренко доповів про стан підготовки матеріалів для нової екскурсійної теми;

- старший науковий співробітник Владислава Крапивка представила для розгляду науковою секцією Відділу план-проект створення електронної бібліотеки Відділу. План було схвалено і направлено на узгодження до Науково-методичної ради Музею.

10 липня 2013 року згідно з планом Методичного сектору Відділу екскурсійно-масової роботи за безпосередньої участі і з метою проведення узгоджених заходів старший науковий співробітник Андрій Петренко організував зустріч із доцентом кафедри сценічного мовлення Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого, актором театру й кіно, ведучим багатьох національних телепрограм, диктором і майстром дубляжу Олександром Завальським.

У ході зустрічі-заняття співробітники Відділу отримали рекомендації з мовленнєвої та дихальної методики, значно поповнили свою практичну й теоретичну базу знань з основ правильного дихання, уміння володіти голосом і спілкуватися з аудиторією.

17 липня 2013 року

Чергове засідання Відділу екскурсійно-масової та методичної роботи

Крім того, були розглянуті питання, пов'язані з підготовкою Положення про екскурсійну діяльність Музею, намічено план проведення благочинних лекцій, присвячених святкуванню 1025-річчя Хрещення Київської Русі.

Жваву дискусію викликало обговорення питання про подальшу популяризацію діяльності Музею.

По завершенні засідання завідувач Відділу Володимир Мещеряков від імені всього колективу привітав співробітників Сергія Чорного та Андрія Петренка з тезоіменитством і Днем пам'яті їхніх небесних покровителів – преподобного Андрія Рубльова, іконописця, та преподобного Сергія, ігумена Радонезького.

18–20 липня 2013 року у м. Чернігові та смт Любечі відбулася Міжнародна наукова конференція «Антоній Печерський та його доба». Її організатори – Інститут історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч», Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Музей історії Десятинної церкви на конференції представляв (заочно) археолог Відділу охорони пам'яток історії та культури Роман Луценко, який подав доповідь «Особливості давньоруського чернечого поховального обряду».

29 липня 2013 року

Хресна хода

29 липня 2013 року в залі засідань Музею історії Десятинної церкви науковий співробітник Відділу науково-дослідної роботи Микола Андрієвський виголосив доповідь «Печерні міста та монастирі гірського Криму».

У ході доповіді було висвітлено такі питання:

- сучасний стан пам'яток історії, архітектури та археології;
- основні проблеми й надбання музеєфікації пам'яток археології та архітектури;
- досвід музейної та екскурсійної діяльності музеїв і заповідників;
- досвід відновлення монастирів та окремих храмів.

Доповідь відбулася в рамках планової теми Музею «Відновлені храми України».

18–20 липня 2013 року

Участь у Міжнародній конференції «Антоній Печерський та його доба»

Благоволінням Пресвятої Богородиці Київ відвідала чудотворна мироточива ікона «Розчулення» («Умиление») із селища Локоть Брянської області (РФ). 29 липня 2013 року ченці монастиря та співробітники МІДЦ дзвонами зустрічали Саму Пресвяту Владичицю в «Ея чудной иконе являемую». Братія монастиря, парафіяни та співробітники Музею хресним ходом, несучи на руках кіот із чудотворним образом Богородиці, пройшли по Старокиївській горі, а потім на території, де колись височів величний храм, відбувся молебень. Співробітники МІДЦ вознесли до неба спільну молитву за продовження благого починання – консервацію та музеєфікацію залишків фундаментів Десятинного храму, а також за будівництво приміщення для Музею.

29 липня 2013 року

Наукова доповідь «Печерні міста та монастирі гірського Криму»

29 липня 2013 року

Презентація нових видань

29 липня 2013 року на засіданні Науково-методичної ради МІДЦ відбулася презентація нових видань, які містять історичні відомості про Десятинну церкву. Її провів співробітник Науково-дослідного відділу Владислав Дятлов. Було представлено ювілейні (до 1025-річчя Хрещення Русі) книжкові видання – переклад славнозвісної «Тератургіми» ченця Києво-Печерської Лаври Афанасія Кальнофойського (1638) і новий довідник «Монастири України. Справочник».

«Тератургіма» («Чудотворці»), написана старопольською мовою за благословенням митрополита Петра Могили, є продовженням першого друкованого видання «Києво-Печерського Патерика» (книги житій подвижників Києво-Печерської Лаври, складеної у XIV–XV ст. з окремих творів XI–XIII ст.). Вона містить розповіді про нові (межа XVI–XVII ст.) чудеса, які відбулися з ченцями й прочанами лаврської святині. Після 1638 року «Тератургіма» не перевидавалася, хоча на неї є посилання в усіх класичних працях про церковну минувшину Киє-

ва. Мали місце також спроби перекладу українською мовою окремих розділів книги. Нині з друку вийшов російський переклад «Тератургіми» (перекладач Ольга Бігун) під редакцією Валентини Серикової, супроводжуваний науково-популярним коментарем (В. Дятлов, О. Бігун) та вступною статтею Владислава Дятлова про о. Афанасія Кальнофойського і його твір.

Видання «Монастири України. Справочник» здійснено силами Синодального інформаційно-просвітницького відділу Української Православної Церкви (співробітником якого з 2008 року є В. Дятлов) та Видавничого відділу УПЦ, за підтримки Фонду Володимира Продивуса. Книга є продовженням і черговим проміжним підсумком складеного та постійно доповнюваного В. Дятловим зводу даних про відроджені чернечі обителі України. Уперше подібний довідник вийшов 1997 року під назвою «Монастири Украинской Православной Церкви: справочник-путеводитель», а 2007-го було видано довідник

«Монастири Украинской Православной Церкви: Вольнь, Подолия, Галиция, Буковина, Закарпатье». Нинішнє видання містить відомості про всі діючі монастирі УПЦ в континентальній Україні (щодо монастирів Криму читачеві пропонується посилання на раніше опубліковані окремі довідники інших авторів про обителі півострова) і територіально наближені до них святині (наприклад, Десятинна церква та відкритий при ній монастир описані разом з іншими святинями Старокиївської гори – Золотими воротами, Софійським собором, Михайлівським Золотоверхим монастирем, Володимирською гіркою, Андріївською церквою).

По закінченні презентації Владислав Дятлов подарував МІДЦ ці унікальні книги, вручивши їх директорові закладу.

1 липня – 8 серпня 2013 року

1–15 липня 2013 року в с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області працювала археологічна експедиція, яка проводила дослідження катакомбного могильника салтово-маяцької археологічної культури. До неї долучився і співробітник Музею історії Десятинної церкви Роман Наздрачов.

8 липня – 8 серпня 2013 року в с. Криничне Болградського району Одеської області діяла археологічна експедиція з дослідження археологічних пам'яток Дунайської Болгарії. Під час експедиції діяло два загони. Перший здійснював археологічні дослідження на поселенні, другий – на могильнику. Учасником цієї експедиції став старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ Євген Калашник.

16 серпня 2013 року

Свято дитячого малюнка

19 серпня 2013 року на засіданні Відділу науково-дослідної роботи Музею історії Десятинної церкви провідний науковий співробітник цього структурного підрозділу Кирило Капустін виголосив доповідь «Виповзівський археологічний комплекс: історія та перспективи досліджень».

Метою доповіді було ознайомлення слухачів із цікавою пам'яткою доби середньовіччя – Виповзівським археологічним комплексом. Доповідь містила відомості про розташування пам'ятки, історію та основні результати досліджень.

На засіданні були присутні директор Музею, співробітники Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи.

Участь в археологічних експедиціях

16 серпня 2013 року в актовій залі Музею історії Десятинної церкви відбулося нагородження учасниць Свята дитячого малюнка «Давній Київ очима дітей», котрі впродовж літа приєдналися до цього заходу, що був започаткований ще у квітні. Це сестри Марія та Дар'я Гордійчук і сестри Карина та Богдана Довгополі. Резонанс навколо Свята спонукав юних художниць долучитися до творчих пошуків. Вони самостійно досліджували літературу про історію Давньої Русі, про хрещення киян, про церкву Богородиці Десятинну. Кульмінацією урочистостей стало нагородження юних художниць. Директор Музею Павло Дорошенко подякував їм і вручив іменні грамоти та дитячі книжки. Авторки малюнків з радістю подарували свої роботи Музеєві.

19 серпня 2013 року

Доповідь науковця Музею Кирила Капустіна

15 липня – 19 серпня 2013 року

Міжнародна археологічна експедиція «Небелівка 2013»

21 серпня 2013 року співробітники Музею історії Десятинної церкви на чолі з директором Павлом Дорошенком відвідали лекцію заслуженого архітектора України, члена-кореспондента Української академії архітектури Юрія Лосицького «Відтворений комплекс Михайлівського Золотоверхого монастиря». Під час лекції слухачі ознайомилися з основними етапами роботи з реконструкції комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Лектор розповів про відтворення власне храму, а також його внутрішнього та зовнішнього оздоблення. Ю. Лосицький розповів про те, що саме вдалося врятувати з Михайлівського монастиря перед його зруйнуванням та про долю цих артефактів у подальшому; розкрив їх роль у відродженні Золотоверхого монастиря.

21 серпня 2013 року

Відвідання Національного заповідника «Софія Київська»

З 15 липня по 19 серпня 2013 року в с. Небелівка Кіровоградської області діяла Міжнародна археологічна експедиція. Її керівниками стали кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України Михайло Відейко та професор Даремського університету Джон Чапмен (м. Дарем, Велика Британія). У дослідженнях взяли участь науковці з України, Великої Британії, Болгарії, Італії, Нової Зеландії, Австралії, Чехії та США.

Серед учасників експедиції були і представники МІДЦ – провідний науковий співробітник Відділу екскурсійно-масової та методичної роботи Ольга Зайцева та старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів Віталій Рудь.

21 серпня 2013 року

Лекція «Відтворений комплекс Михайлівського Золотоверхого монастиря»

21 серпня 2013 року співробітники Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи, а також представники інших відділів МІДЦ відвідали філію Національного заповідника «Софія Київська» – музей «Золоті ворота».

Працівники музею «Золоті ворота» радо прийняли групу та провели екскурсію, у ході якої розповіли про історію пам'ятки, дослідження її в різні часи, стан її збереження та створення павільйону-реконструкції для збереження залишків «Золотих воріт» давньоруської епохи.

У кінці екскурсійного огляду учасники екскурсії подякували колективу музею «Золоті ворота» за надану можливість відвідати їхній заклад та за проведення цікавої пізнавальної екскурсії, а також запросили їх завітати до Музею історії Десятинної церкви.

1 вересня 2013 року

Структурні зміни в Музеї історії Десятинної церкви

Починаючи з 1 вересня 2013 року, структурні підрозділи Музею історії Десятинної церкви отримали нові назви. Від цього часу в Музеї діють такі наукові відділи:

- Науково-дослідний відділ фондів (НДФФ);
- Науково-дослідний відділ історико-археологічних досліджень (НДВІАД);
- Науково-дослідний відділ музеєфікації археологічних об'єктів (НДВМАО);
- Науково-експозиційний відділ (НЕВ);
- Науково-екскурсійний відділ та сектор методичної роботи (НЕВ та СМР).

9 вересня 2013 року

Відвідання галереї-ризниці «Чудотворні ікони Афона»

Чергове робоче засідання Науково-екскурсійного відділу МІДЦ 11 вересня 2013 року було не зовсім звичайним. Співробітники відділу Антон та Оксана Ковалі представили колекцію оригінальних фотографій та листівок кінця XIX – початку XX ст., присвячену київській церкві на честь Різдва Пресвятої Богородиці (Десятинній), яка була зведена за проектом архітектора Василя Стасова.

Ці фото й листівки мають неабияку інформативну цінність для дослідження архітектурного обличчя Києва межі XIX–XX ст., насамперед Десятинної церкви. З вітальним словом під час відкриття виставки виступили директор Музею Павло Дорошенко, Антон Коваль та інші співробітники Музею.

9 вересня 2013 року науковці МІДЦ на чолі з директором Павлом Дорошенком відвідали галерею-ризницю «Чудотворні ікони Афона», організовану Фондом духовного відродження «Живе джерело». Мета проекту – ознайомлення суспільства з православними цінностями через можливість прилучитися до точних копій чудотворних ікон Святої Гори Афон. Співробітники Музею детально ознайомилися з такими списками афонських чудотворних ікон Богоматері: ікона Божої Матері Ігуменя Святої Гори Афон; ікона Божої Матері «Достойно єсть» («Милуюча»); ікона Божої Матері «Солодке цілування»; ікона Божої Матері «Відрада» («Утішання»); ікона Божої Матері «Всецариця» («Пантанаса»); ікона Божої Матері Іверська («Портатиса»).

11 вересня 2013 року

Миттєвості, що застигли в часі...

12 вересня 2013 року

Дослідження трипільського поселення

У дні початку церковного новоліття, пришестья сприятливого часу Господнього, напередодні свята Різдва Пресвятої Богородиці директор Музею історії Десятинної церкви Павло Дорошенко (ієродиякон Ярослав) із групою паломників побував на Святій Землі. Під час цього паломництва він з благословення Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, предстоятеля Української Православної Церкви двічі співслужив архієреям Єрусалимської Православної Церкви при здійсненні ними Божественних Літургій у храмі Воскресіння Господнього (Гробу Господнього).

Повернувшись до Києва, директор Музею на робочих засіданнях відділів поділився своїми враженнями про поїздку.

20 вересня 2013 року

Участь співробітника Музею у науковій конференції

На черговому засіданні Науково-екскурсійного відділу, яке відбулося 12 вересня 2013 року, ішлося про участь провідного наукового співробітника Відділу Ольги Зайцевої в Міжнародній археологічній експедиції, яка досліджувала поселення часів трипільської культури, розташоване біля с. Небелівка Кіровоградської області. Основна увага колективу експедиції була прикута до знайденої в центрі поселення «мега-будови» – храму. У ході розкопок були знайдені залишки, імовірно, вівтарних частин будови, а також фрагменти «столових сервізів» того часу, керамічні фігурки та посуд.

О. Зайцева розповіла про роботу експедиції, особливості панорамної зйомки з використанням повітряних «змій», окреслила свій внесок у загальний комплекс досліджень.

16 вересня 2013 року

Молитва за Божу допомогу при будівництві музейного комплексу МІДЦ

20 вересня 2013 року в м. Кролевіці Сумської області на базі Кролевецького краєзнавчого музею в рамках ХІХ Міжнародного літературно-мистецького фестивалю «Кролевецькі рушники» відбулася ІV науково-практична конференція «Кролевецьчина від давнини до сьогодення» під головуванням доктора історичних наук Олени Боряк.

У роботі цього заходу взяв участь (заочно) провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ Євген Калашник. До збірника матеріалів конференції, який було опубліковано до її початку, він подав наукову статтю, присвячену археологічним дослідженням 2000 року на території міста.

20 вересня 2013 року

Ознайомлення зі списками чудотворних ікон Афона

20 вересня 2013 року співробітники Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ відвідали галерею-ризницю «Чудотворні ікони Афона», де ознайомилися з духовною культурою Афона та побачити точні списки чудотворних образів Богородиці.

Науковці високо оцінили працю організаторів цієї благородної справи. Вони висловили їм вдячність за можливість тут, у Києві, доторкнутися до святинь, про що зробили відповідний запис у Книзі відгуків і побажань.

23 вересня 2013 року

Наукова доповідь Євгена Калашника

23 вересня 2013 року провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Євген Калашник виголосив доповідь «Вінницька археологічна експедиція 2013 року». Він розповів про роботу цієї експедиції, яка досліджувала територію Спасо-Преображенського кафедрального собору м. Вінниці. У ході розкопок були виявлені рештки фундаментів споруди монастирського комплексу; провал підземного ходу; рештки двох поховань. Учасники експедиції зафіксували виразні знахідки решток матеріальної культури XVI–XVIII ст.: фрагменти полив'яних мисок та горщиків, уламки глечиків, макітер, сковорідок, багатоорнаментовані пічні кахлі тощо. Знайдений матеріал яскраво ілюструє тогочасний монастирський побут.

30 вересня 2013 року

Доповідь наукового співробітника Миколи Андрієвського

30 вересня 2013 року в залі засідань Музею історії Десятинної церкви науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Микола Андрієвський виголосив доповідь «Наукові свідчення святості мощів преподобних отців Києво-Печерської лаври».

У доповіді були порушені такі проблеми: ставлення українців до святих мощів України і Києво-Печерської лаври зокрема; трактування терміна «мощі» Православною Церквою та хибні уявлення про його значення серед пересічних українців; історія дослідження святих мощів на території України, зокрема в Києво-Печерській лаврі; основні наукові феномени, пов'язані зі святими мощами Києво-Печерської лаври.

2 жовтня 2013 року

«Вся суета осталась за спиной, здесь мир иной...»

3 жовтня 2013 року в м. Чернігові відбулася Міжнародна наукова конференція «Чернігівські старожитності», присвячена 890-річчю першої писемної згадки про Борисоглібський собор у м. Чернігові. Тематичні напрями роботи конференції: шанування святих Бориса і Гліба в Київській Русі; архітектурно-археологічні дослідження Борисоглібського собору; джерела з історії Борисоглібського собору; визначні особи та меценати, пов'язані з Борисоглібським собором; Борисоглібський кафедральний собор у XVII–XVIII ст.; Чернігівський Дитинець у XII – на початку XIX ст.

У конференції взяв участь (заочно) науковий співробітник МІДЦ Роман Луценко, який подав доповідь «Храм-усипальня Давидовичів».

10–12 жовтня 2013 року

Участь у Міжнародній конференції

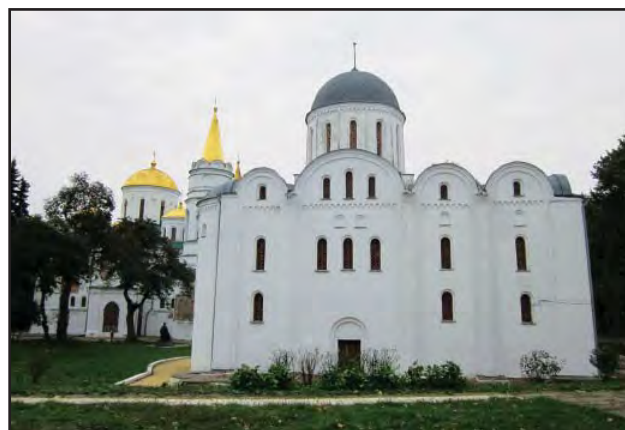

На робочому засіданні Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи 2 жовтня 2013 року першочерговим у порядку денному розглядалося питання про підготовку до I наукових читань Музею. Було заслухано звіти співробітників про стан підготовки доповідей. Серед інших зацікавлення викликав звіт наукового співробітника Ігоря Носацького про підсумки роботи зі збору матеріалів про зруйновані та відновлені храми Вінниччини. Дослідник розповів про результати своїх пошуків, у ході яких він зібрав великі за обсягом архівні та фотоматеріали, зафіксував спогади старожилів.

Неоціненну допомогу нашому колезі надав благочинний Погребищенського округу Тульчинської єпархії Української Православної Церкви протоієрей Ігор Любечко.

3 жовтня 2013 року

Участь у конференції «Чернігівські старожитності»

10–12 жовтня 2013 року в м. Переяславі-Хмельницькому Київської області проходила Міжнародна історико-краєзнавча конференція «Наукові студії Михайла Івановича Сікорського», присвячена 90-річчю від дня народження видатного музейника та краєзнавця. У роботі конференції взяли участь науковці з Києва, Переяслава-Хмельницького, Запоріжжя, Збаража, Опішного, Суботова, Тернополя, Чернігова та інших міст України; також були присутні дослідники з м. Тракай (Литва) і Нижнього Новгороду (РФ).

Музей історії Десятинної церкви представляв (заочно) провідний науковий співробітник НДВІАД Євген Калашник, який подав доповідь, присвячену археологічним розвідкам 2007 року в Поворсклі.

18 жовтня 2013 року

Доповідь співробітника НДВФ МІДЦ Поліни Вікторової

18 жовтня 2013 року в залі засідань Музею історії Десятинної церкви старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів Поліна Вікторова виголосила доповідь «Православні храми м. Євпаторії та околиць: за результатами експедиційної роботи 2013 року».

У доповіді було висвітлено долю православних храмів Євпаторії та її околиць. Усі церкви, про які йшла мова, були зруйновані за часів Радянського Союзу, а їх приміщення використовувалися не за призначенням.

Наразі всі храми відбудовано й реконструйовано. Вони є гармонійною складовою архітектурних ансамблів міста та його околиць.

21 жовтня 2013 року

Православні храми Слобожанщини: минуле і сучасність

21 жовтня 2013 року в залі засідань Музею історії Десятинної церкви старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Роман Наздрачов виголосив доповідь «Православні храми Слобожанщини: минуле і сучасність».

У доповіді, спираючись на сучасний стан православних храмів Слобожанщини, на основі здійснених у ході поїздок по ряду сіл Харківської області особистих спостережень та обробки багатьох джерел була зроблена спроба дати порівняльну характеристику їх колишнього різноманіття в період становлення й розквіту в роки заселення Слобожанщини та в нинішні часи.

Були розглянуті храми таких населених пунктів Харківської області: смт Андріївка

Балаклійського району, с. Геніївка Зміївського району, смт Комсомольське Зміївського району, с. Лиман Зміївського району, с. Скрипаї Зміївського району, с. Шелудківка Зміївського району, с. Михайлівка Первомайського району, смт Савинці Балаклійського району, с. Великі Проходи Дергачівського району.

Доповідь супроводжувалася демонстрацією цікавого ілюстративного матеріалу, який засвідчує прагнення сучасного населення Слобожанщини відроджувати істинні духовні цінності.

Долаючи значні матеріальні та фінансові труднощі, мешканці краю не втрачають ентузіазму та знаходять можливості, щоб відбудувати храми, які були зруйновані або знищені в часи атеїстичного невігластва.

На фото ліворуч – церква Різдва Богородиці в смт Андріївка. Початок ХХ ст.

На фото праворуч – церква Різдва Богородиці в смт Андріївка. Сучасний вигляд.

23 жовтня 2013 року

Засідання Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи

На засіданні Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи МІДЦ, що відбулося 23 жовтня 2013 року, одним з важливих питань порядку денного стала доповідь Сергія Чорного, у якій йшлося про особливості проведення екскурсій туристичними фірмами за кордоном, зокрема в Ізраїлі.

Доповідач детально охарактеризував застосування екскурсводами ізраїльських туристичних фірм методичних прийомів, поєднання показу й розповіді, про їх манеру спілкування з групами, знання матеріалу та вміння застосовувати його в ході екскурсії. Цікаву розповідь доповідач ілюстрував великою кількістю фотоматеріалів.

На закінчення доповіді С. Чорний поділився своїми враженнями про поїздку в

Ізраїль, розповів про тамтешні пам'ятки архітектури та їхній стан, про вирішення питання щодо музеєфікації і про надання туристам можливості вільного доступу для їх огляду.

Особливу увагу в розповіді було приділено подіям і місцям, що пов'язані зі Спасителем Ісусом Христом і зародженням християнства, а також сьогоденному життю монастирів, розташованим на Святий Землі.

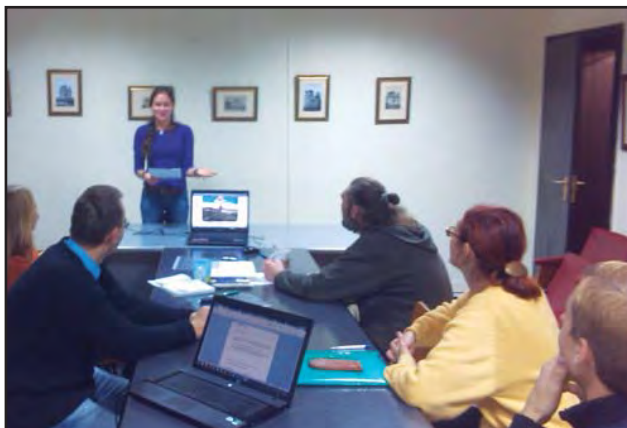
Аналіз доповіді дав можливість співробітникам Відділу зіставити рівень своєї професійної підготовки з рівнем підготовки та майстерності зарубіжних колег, виявити сильні та слабкі сторони.

У ході обговорення доповіді співробітники Відділу окреслили коло питань щодо врахування досвіду зарубіжних колег, які застосовують на ретельне опрацювання в ході підготовки до проведення екскурсій у Музеї історії Десятинної церкви.

25 жовтня 2013 року

Доповідь Олени Дзнеладзе на засіданні Науково-дослідного відділу фондів

25 жовтня 2013 року в конференц-залі Музею історії Десятинної церкви старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів Олена Дзнеладзе виголосила доповідь «Короткий нарис з історії та сучасний стан Бізюкова монастиря: за результатами експедиційної роботи 2013 року».

У доповіді було висвітлено основні віхи існування Свято-Григорівського Бізюкова монастиря від його заснування до занепаду в 1922 році, а також розглянуто його сучасний стан після відродження в 1992 році.

Свій виступ дослідниця супроводжувала показом цікавого ілюстративного матеріалу, зібраного нею в ході вивчення цієї теми.

По завершенні доповіді О. Дзнеладзе відповіла на запитання колег.

31 жовтня 2013 року

31 жовтня 2013 року відбулися Перші наукові читання Музею історії Десятинної церкви, присвячені 1025-річчю хрещення України-Русі (головуючий – директор МІДЦ Павло Дорошенко, ведучий – в.о. заступника директора Музею з наукової роботи Владислав Дятлов).

У ході цього заходу було озвучено десять наукових доповідей: «До історії спорудження пам'ятника святому рівноапостольному князю Володимирі в Києві» (І. Зощенко, О. Тронь), «Знахідки післямонгольського часу з округи Десятинного храму (за матеріалами розвідок 1940–1950-х рр.)» (К. Капустін), «Матеріали з розкопок на садибі Десятинної церкви в зібранні Наукових фондів Інституту археології НАН України» (Н. Хамайко), «Зображення Десятинної церкви на мініатюрах Радзивілівського літопису: до питання про достовірність джерела» (О. Терещенко), «Топонім “Деся-

тинний Миколай”» (Н. Писаренко, Р. Луценко), «Малюнки “могилянської” Десятинної церкви XIX ст.: реальність та художня вигадка» (В. Козюба), «Празднование 900-летия Крещения Руси в Киеве при митрополите Платоне (Городецком)» (А. Петренко), «Дослідження садиби по провулку Десятинному, 5 (за матеріалами розкопок 2008–2013 рр.)» (В. Гнера), «Константин Философ в Крыму: археологический аспект» (В. Баранов), «Стан і проблеми музейної справи в Україні» (В. Русанюк).

Доповіді супроводжувалися показом ілюстративного відеоряду.

У Наукових читаннях взяли участь співробітники Музею та гості з інших наукових закладів України.

Перші наукові читання Музею історії Десятинної церкви

Співробітники Музею історії Десятинної церкви взяли участь у загальнономіських урочистостях, присвячених 70-й річниці визволення Києва від фашистських загарбників. У парку Слави до обеліска Невідомому солдату було покладено квіти. Цього ж дня виконувач обов'язків секретаря Науково-методичної ради Музею Володимир Мещеряков обговорив з головою Всеукраїнської громадської організації Союз жінок України «За майбутнє дітей» Валентиною Семенюк-Самсоненко плани взаємодії між Музеєм та Союзом жінок України, а також передав листа директора МІДЦ із пропозицією про співпрацю, пріоритетними напрямками якої мають стати турбота про молоде покоління, виховання моральності та відродження духовності.

6 листопада 2013 року

70-й річниці визволення Києва присвячується...

10 листопада 2013 року

«Стежками давнього Києва»

13 листопада 2013 року, згідно з планом сектору методичної роботи та творчої групи Науково-екскурсійного відділу про підготовку матеріалів для екскурсійної програми, що був затверджений директором Музею, колектив Відділу провів чергове засідання в столичному храмі на честь першOVERХОВНИХ апостолів Петра і Павла. Настоятель храму архімандрит Аліпій (Світличний), який є іконописцем, дуже цікаво й змістовно розповів про церковні священні зображення, їхні історичні витоки, дав тлумачення правил VII Вселенського собору, що стосуються іконошанування. Розповідаючи про розписи багатьох знаменитих храмів і соборів, архімандрит Аліпій навів приклади релігійного живопису, проаналізував різноманітні техніки іконопису, розповів про особливості застосування натуральних барвників для написання ікон. На прикладі ікон, що знаходяться безпосередньо в храмі апостолів Петра і Павла, отець Аліпій розповів про головні правила іконописання, зокре-

10 листопада 2013 року співробітники Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ Поліна Вікторова, Олена Дзюладзе та Юлія Кочевих провели захоплюючу екскурсію для дітей «Стежками давнього Києва», під час якої розповіли про історію Десятинної церкви, неповторну архітектуру Верхнього міста, дзвіницю Софійського собору, пам'ятник Богдану Хмельницькому, трагічну історію Михайлівського Золотоверхого собору, пам'ятник визначним постатям періоду Київської Русі княгині Ользі, Андрію Первозванному, Кирилу та Мефодію.

Опісля цього і дорослі, і діти зібралися в затишному приміщенні Музею історії Десятинної церкви і в натхненній атмосфері у своїх творчих роботах відтворили найцікавіші моменти екскурсії.

13 листопада 2013 року

Візнє засідання Науково-екскурсійного відділу

ма про недопустимість передання портретної схожості в образі, про специфічну перспективу ікони (так звану «зворотну») та про її значення.

Наприкінці розмови архімандрит Аліпій вичерпно відповів на запитання, поставлені співробітниками МІДЦ, а також дав рекомендації щодо проведення екскурсій, об'єктами яких є ікони та іконопис.

Завідувач Відділу Володимир Мещеряков від імені директора Музею вручив отцю Аліпію подяку, а від імені членів Науково-методичної ради МІДЦ і колективу Відділу висловив щире вдячність за надану можливість детальніше дізнатися про історію іконографії та способи написання ікон у Православній Церкві.

12–15 листопада 2013 року в Державному музеї-заповіднику «Куликове Поле» (Государственный музей-заповедник «Куликово Поле», Тульская обл., РФ) відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Историко-археологическое наследие Куликова поля и сопредельных территорий. Город Средневековья и раннего Нового времени». Співробітники Науково-дослідного відділу музеїфікації археологічних об'єктів МІДЦ надали на конференцію свої доповіді, зокрема Іван Зоценко – «Средневековый Чернобыль и его округа (по материалам археологических исследований в Зоне отчуждения Чернобыльской АЭС)»; Роман Луценко – «Княжеские храмы-усыпальницы древнерусского Чернигова».

27 листопада 2013 року

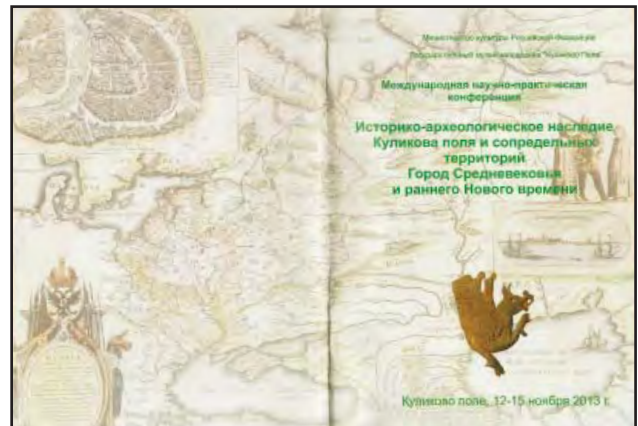
Почни говорити, щоб я побачив (Сократ)

12 грудня 2013 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка відбулася II Міжнародна науково-практична конференція «Генеза та історичні етапи українського державного та церковного будівництва», присвячена 1150-річчю заснування в 860-х роках першої Київської (Руської) Митрополії за часів першого київського князя-християнина Оскольда. Її проведено з благословення Митрополита Київського і всієї України Володимира, Предстоятеля Української Православної Церкви. У заході взяли участь понад 90 науковців, представників державних, церковних та громадських установ і організацій з України, Росії, Греції, Словаччини, Чехії, Польщі, Білорусі, серед яких – і співробітники Музею історії Десятинної церкви.

12–15 листопада 2013 року

Участь співробітників Музею у Міжнародній конференції

27 листопада 2013 року на засіданні Науково-екскурсійного відділу МІДЦ відбулося заняття під керівництвом доцента кафедри сценічної мови Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого, актора театру та кіно, ведучого багатьох національних телепрограм, диктора й майстра дубляжу Олександра Завальського. У ході заняття він дав індивідуальні рекомендації кожному співробітнику Відділу. По закінченні засідання від імені директора Музею Павла Дорошенка та всього колективу Олександр Завальському було вручено на згадку сувенір з логотипом Музею.

12 грудня 2013 року

Участь у міжнародному державно-церковному науковому заході

Матеріали Круглого столу

Round Table Conference Proceedings

ПРОБЛЕМА МУЗЕЕФИКАЦИИ ОСТАТКОВ ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ: БЕЗ ПРАВА НА ОШИБКУ

Владислав Дятлов

и.о. заместителя директора МИДЦ по научной работе

Круг научных интересов:

церковная история, иеротопия, агиография, археология

Агресивний настрій, який відчувається в громадській полеміці навколо питання про музеєфікацію залишків пам'ятки світового значення, а також відсутність у сучасній Україні ефективного механізму взаємодії пам'яткоохоронних установ та релігійних інституцій свідчать про незрілість українського суспільства для вирішення проблеми у форматі масштабних проектів. Отже, альтернативою проекту великого музейно-храмового комплексу могло б стати створення менш «ризикованого» для історичного ландшафту та археологічних шарів Старокиївської гори комплексу з двох елементів: відкритих для відвідування (але надійно захищених від руйнівної дії природних процесів) фундаментів Десятинної церкви X–XIII ст. та спорудженої за їх межами (але на плато гори) копії малого храму часів митрополита Петра Могили з полегшених будівельних матеріалів.

Агрессивное настроение, наблюдаемое в общественной полемике по вопросу о музефикации остатков памятника мирового значения, а также отсутствие в современной Украине эффективного механизма взаимодействия памятникоохранных учреждений и религиозных институтов свидетельствуют о неготовности украинского общества к решению проблемы в формате масштабных проектов. Поэтому альтернативой проекту большего музейно-храмового комплекса могло бы стать создание менее «рискованного» для исторического ландшафта и археологических слоев Старокиевской горы комплекса из двух элементов: открытых для посещения (и надежно защищённых от разрушительного действия сил природы) фундаментов Десятинной церкви X–XIII вв. и возведенной за их пределами (но на плато горы) копии малого храма эпохи митрополита Петра Могила из облегчённых строительных материалов.

Aggressive mood that is felt in the public debate around the issue of musefication of the remains of the monument of global importance, as well as the lack of efficient interaction mechanism of Heritage-protection institutions and religious institutions in modern Ukraine indicate immaturity of Ukrainian society to solve the problem in the form of large-scale projects. Thus, an alternative project of large museum and temple complex would be a less «risky» for historical landscape and archaeological layers of Starokievsky hill a complex, consists of two elements: Tithe church basements of X–XIII centuries, open for visits (but securely protected from the ravages of natural processes) and a copy of the small temple of Metropolitan Peter Mogyla, erected beyond (but on the mountain plateau) of lightweight construction materials.

Отсутствие в Украине здоровой национальной идеи, при которой граждан не раз-

деляли бы на «свідомих» и «несвідомих», агрессивный тон полемики вокруг возрож-

дения Десятинной церкви, уровень государственной политики в области культуры, при котором нравственное растрепанность страны и упадок памятникоохранной сферы становятся нормой, отсутствие в Украинской Православной Церкви (крупнейшей религиозной конфессии страны) органов системного и эффективного взаимодействия с теми научными институтами, которые отвечают за исследование и возрождение памятников церковной старины, – всё это ставит вопрос: а готово ли нравственно общество граждан Украины к решению такой судьбоносной задачи, как возрождение Десятинной церкви? Если на этот вопрос ответить отрицательно, неумолимо встанет другой вопрос: а если деградация будет простирается дальше, не постигнет ли фундаменты первого каменного храма Руси судьба ещё горшая, нежели утраты из-за ошибок (или «компромиссных» жертв) в ходе музеефикации?

Основные позиции разных участников полемики могут быть сформулированы так:

1) святыня – не музей;

2) в усадьбе древней Десятинной церкви может быть только музей, т. к. любое иное строительство (в т. ч. нового храма) приведёт к повреждению (утрате) археологических слоев (и подлинных фундаментов);

3) возможен комплекс храма и музея на основе грамотного проекта;

4) новый действующий храм должен «застолбить» фундаменты древней Десятинной церкви во избежание перехода святыни в орбиту неканонических конфессий (таковыми с позиции УПЦ МП являются УПЦ КП и УАПЦ) или в руки дельцов, пытающихся втайне от общественности сделать Старокиевскую гору объектом коммерческих проектов.

Знакомство с реальной, а не стереотипной и профанированной, историей музеев при храмах и монастырях – дореволюционной, современной и в ряде моментов даже советской – убедительно свидетельствует о том, что концептуально корректный музей при (не «вместо») святыне не «затмевает» и не умаляет её духовного значения, а раскрывает и подчеркивает его, используя «язык» гуманитарных наук.

Сложнее – с двумя другими позициями. Вторая и четвёртая исходят из пе-

чального опыта утрат при неграмотных восстановительных работах на многих памятниках зодчества Украины за последние 20 лет. Ответственность за эти утраты лежит и на госструктурах, и на церковных общинах. Первые, ради экономической выгоды и теневых денежных оборотов, нарушают законодательство об охране культурного наследия, не выделяют должных средств на проектные и восстановительные работы, бюрократизируют и коррумпируют процесс их оплаты и согласования. Вторые, ввиду межконфессиональных конфликтов и культурной деградации общества, стремятся ускорить восстановительные работы, часто недооценивают их научную составляющую, а также воспитательную ценность подлинных остатков старины, заражаются негативным примером игнорирования закона со стороны госслужащих. Если на мгновение абстрагироваться от опыта, о котором только что говорилось, и порассуждать об образованном восприятии богослужения и дела охраны памятников церковной старины, то окажется, что здоровое отношение верующего к Литургии не потребует приносить в жертву живые следы молитвы былых поколений и закрывать их однообразными новоделами. Увы, на практике мы пока далеки от такой уравниловки. Следовало бы не на словах, а на деле заимствовать европейский опыт музеефикации древних церковных построек. На это могут возразить: в Европе пустеют величественные храмы, с последующим превращением некоторых из них в магазины. Однако такое противопоставление расходится с известной мудростью «*І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь*» (Т. Шевченко).

Переходим к третьей позиции. Трагические ошибки, допущенные при восстановлении Успенского собора Киево-Печерской лавры, не должны иметь места при возрождении Десятинной церкви. Коль скоро единомышленники вокруг существующих проектов музейно-храмового комплекса не наступают, необходимо искать такой путь решения проблемы, который исключил бы необратимые технические вторжения в пространство древней церкви и в то же время оградил святыню от посягательства дельцов, уничтожающих священный ландшафт Киева. Нам кажется, что на фоне коллизий нашего

времени нужно смиренно признать себя морально неготовыми к грандиозным решениям, и предпочесть путь, который когда-то, на фоне также весьма непростого времени, избрал митрополит Киевский свт. Петро Могила. Как известно, он соорудил на углу фундаментов древней церкви небольшой храм Рождества Пресвятой Богородицы.

С поправками на обстоятельства нашего времени мы видим следующее решение: фундаменты музеефицируются путём их открытия для обзора с возможностью прохода

между ними на некоторых участках и с возможностью совершения богослужений несколько раз в году на храмовые праздники на специально отгороженной площадке; сооружение лёгкого перекрытия над ними, а вблизи них, на согласованном с археологами участке, из лёгких материалов возводится копия Могилянської церкви 1635–1654 годов. Воссозданный Могилянский храм является действующим (УПЦ МП), его община осуществляет тесное сотрудничество с Музеем истории Десятинной церкви на основе юридического договора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Горська Н.Д. Сучасний український музей. Міфи та реальність // Могилянські читання 2008. Збірник наукових праць. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2009. – С. 378–385.

2. Дутка І.І., Пуцінська І.Б. Культурний ландшафт та проблема оцінки його впливу на економічне зношення пам'ятки // Могилянські читання 2012. Збірник наукових праць. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. – С. 588–590.

3. Ластовський В.В. Сучасне законодавство України та питання повернення культового майна // Могилянські читання 2007. Збірник наукових праць. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2008. – С. 72–76.

4. Литвин Н.М. Проблеми збереження пам'яток культурної спадщини: соціальний контекст // Могилянські читання 2008. Збірник наукових праць. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2009. – С. 415–421.

5. Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – 224 с., іл.

ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ НЕРУХОМИХ ОБ'ЄКТІВ НА ТЕРИТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Віталій Козюба

провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

історична топографія Давнього Києва, історична географія Київської землі, давньоруська архітектура, історична демографія

У статті розглянуто перспективність музеєфікації кількох різночасових нерухомих об'єктів – печі слов'янського житла VIII ст., блоку стіни, що впала, та заглибленого «тайника» давньоруського часу, печі для опалення храму XIX ст., – розташованих на території Десятинної церкви.

В статье рассмотрена перспективность музеефикации нескольких разновременных объектов – печи славянского жилища VIII в., блока упавшей стены и углубленного «тайника» древнерусского времени, печи для отопления храма XIX в., – расположенных на территории Десятинной церкви.

The review considers perspectives of museumification of several immovable multitemporal objects: oven of Slavic dwelling of the 8th c., the block of the temple wall, deep «hiding place» of the Old Rus' period and the stove for the church heating of the 19th c. located at the Desiatinna territory.

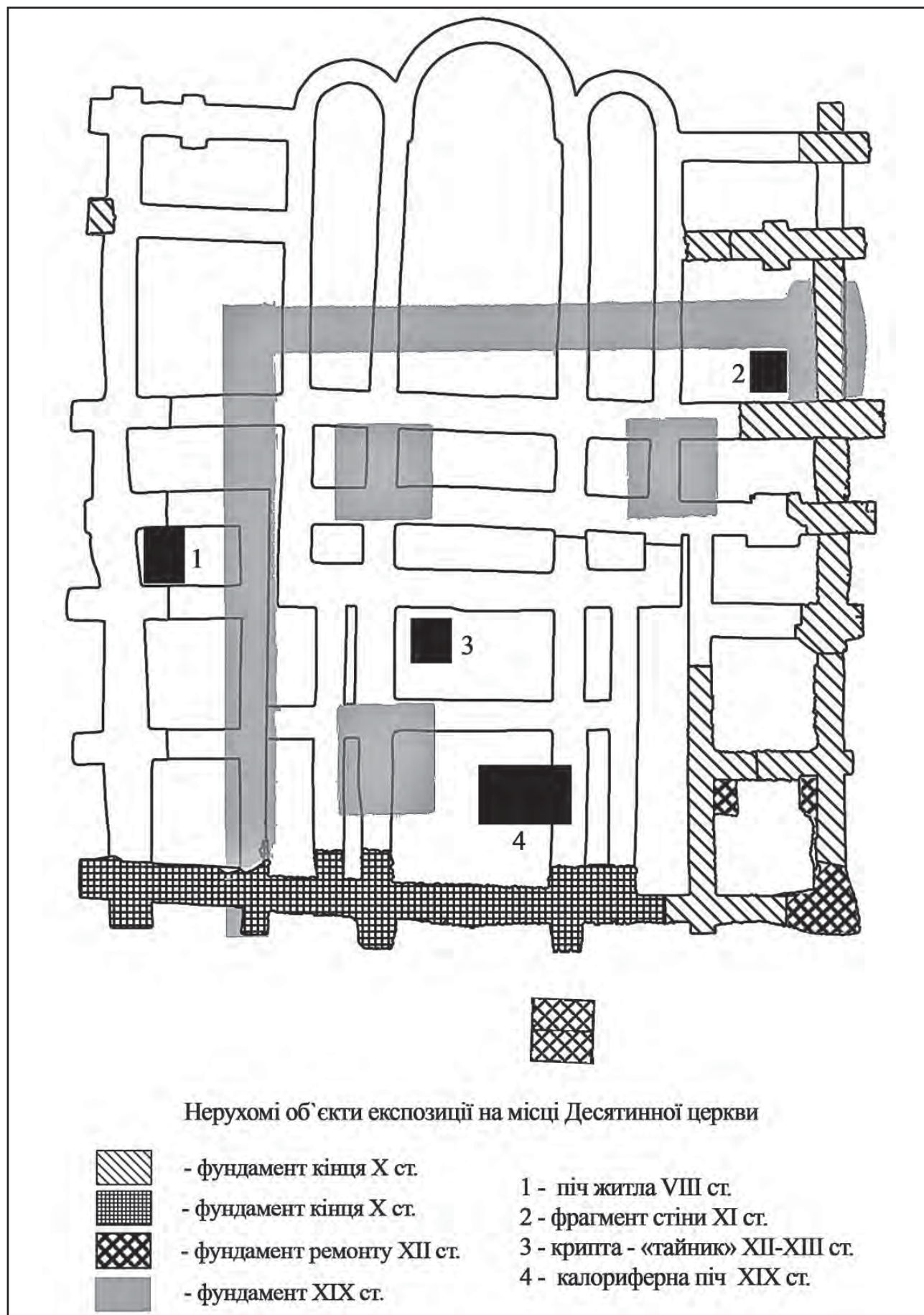
У 2005–2011 роках Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України (керівник Г.Ю. Івакін) разом зі співробітниками Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (Львів) були проведені масштабні дослідження Десятинної церкви та окремих прилеглих до неї ділянок. Як результат, було отримано багато нової наукової інформації, яка суттєво доповнила наші знання з історії цієї непересічної пам'ятки, а з деяких питань вказала на помилковість сталих уявлень про історію цієї території, план та архітектуру першого кам'яного храму Русі.

На сучасному етапі постало питання про музеєфікацію залишків Десятинної церкви. Очевидно, воно може бути вирішене лише в толерантному дусі врахування побажань і зауважень усіх зацікавлених сторін – науковців (насамперед археологів, які володіють найбіль-

шими знаннями щодо пам'ятки), музейників, архітекторів. Серед майбутніх складових музейної експозиції мають бути не лише самі фундаменти храму, які відносяться до кінця X ст., першої третини XII ст. та другої чверті XIX ст., але й інші нерухомі об'єкти, виявлені та досліджені під час останніх розкопок (іл. 1).

Найдавнішим нерухожим об'єктом на території Десятинної церкви є глинобитна піч зі слов'янського житла VIII ст. Її було виявлено влітку 2009 року в розкопі 7 у центральній частині північної галереї, у третьому із заходу членуванні останньої. Об'єкт розташований на глибині 1,9 м від сучасної поверхні. Його розміри – 0,9 x 0,9 м. Піч орієнтована устям на південь. Задня, північна, частина печі частково – на 0,2 м – зрізана поперечним фундаментним ровом галереї кінця X ст.

Від печі збереглася ліва (західна) стінка розміром 0,55 x 0,35 м та міцний черинь 0,6 x 0,5 м (іл. 2). Права сторона печі не була досліджена,

Іл. 1.

оскільки заходила в бровку розкопу. Збережений бік печі являє собою материковий суглинковий останець, який із внутрішнього боку обмазаний глиною і пропечений до червоно-помаранчевого кольору. У конструкції печі зафіксовано сліди її ремонту [1, с. 169–170].

Виявлена піч розташовувалася в заглибленому житлі, яке, за знахідками кераміки з його заповнення та самої печі, попередньо датується першою половиною VIII ст. Об'єктів цього періоду виявлено всього декілька за весь час археологічних досліджень Києва. Музеєфікація цієї знахідки може стати унікальною не тільки для нашого міста, але й для усієї Східної Європи.

До давньоруського етапу функціонування Десятинної церкви відноситься великий блок (1,1 x 0,8 x 1,0 м) стінової кладки XI ст., який пов'язаний з добудовами чи перебудовами собору в часи Ярослава Мудрого. Блок знайдено 2007 року в ямі, розташованій із внутрішнього боку південно-східного кута Десятинної церкви XIX ст. Яма містилася майже по центру об'єму південної галереї, навпроти південного входу

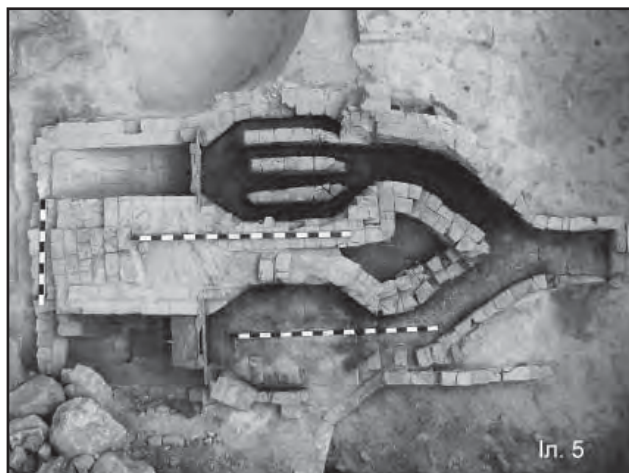

до церкви. Її призначення та час потрапляння до неї блоку не з'ясовано, але матеріалів, датованих періодом, пізнішим ніж XIII ст., в об'єкті не виявлено. Блок був пропущений під час розкопок 1938–1939 років, хоча ця ділянка входила до дослідженої площі. Блок при падінні пробив підлогу і потрапив до якоїсь заглибленої камери, можливо, на зразок згаданого нижче «тайника». Верх блоку розташований на глибині близько 2 м від сучасної поверхні.

Виявлений блок являв собою основу двохступчатої арки. П'ята арки складена з типової для кінця X ст. плінфи розміром

0,31 x 0,31 x 0,25 м зі скошеними торцями. Початок арки складений із прямокутної плінфи розміром 0,35 x 0,24 x 0,25–0,3 м з прямими торцями [2, с. 129–130, іл. 6]. Блок виконаний у техніці кладки зі схованим рядом. Широкі шви розчину мають характерну вузьку (0,5 см) підрізку у вигляді фасок з обох боків. На лицьовій поверхні блоку збереглися залишки фарбування широкими діагональними смугами, вірогідно, колись червоного кольору (через процеси окислення він виглядає чорним) орнаментального розпису, виконаного після часткової втрати лицьової поверхні за-

тірки швів розчину (іл. 3). Цей блок є найбільшим серед уламків стін Десятинної церкви, що дійшли до нашого часу.

Інший об'єкт для експонування – так званий «тайник», який уперше було відкрито ще 1939 року під час розкопок М. Каргера. Він розташований у західній частині центрального нефа і являє собою вертикальну камеру-колодязь, майже квадратний у розрізі, розміром приблизно 1,6 x 1,5 м, заглиблений у землю на 4,5 м від рівня давньої підлоги церкви (іл. 4). У «колодязі» на глибині близько 2 м його стінки мають сліди обпалення вогнем, які, вочевидь, пов'язані з експлуатацією об'єкта [2, с. 129, іл. 4]. По боках «тайник» має дві досить великі ніші. Вірогідно, у XI–XIII ст. його використовували як таємну скарбницю, в якій у разі ворожих нападів зберігали найцінніші реліквії храму. Під час облоги Десятинної церкви монголо-татарами в грудні 1240 року в цьому «тайнику» сховалося кілька людей, які загинули під час раптової руйнації собору.

У західній частині Десятинної церкви на глибині близько 2 м збереглися залишки цегляної калориферної печі, яка слугувала для обігріву собору під час служб у зимовий період. Вона відноситься до середини – другої половини XIX ст. Опалювальна конструкція мала розміри близько 5 x 3 м (іл. 5). Від неї

залишилася кладка стін у 3–5 рядів цегли, 2 канали та 2 топкові камери, входи до яких закривали масивні металеві дверцята, що збереглися [2, с. 127, іл. 2]. Внутрішня поверхня стінок об'єкта набула внаслідок експлуатації чорного кольору (іл. 6). Можна припустити, що від печі відходило кілька калориферних каналів, по яким гаряче повітря циркулювало під підлогою «стасівського» храму. Подібний спосіб опалення добре відомий на прикладах Успенського собору Києво-Печерської лаври та Михайлівського Золотоверхого собору.

При можливій музеєфікації перелічених об'єктів треба детально проробити всі питан-

ня, пов'язані з їх реставрацією, консервацією та умовами експонування. Серед останніх – співвідношення рівня підлоги музею і глибини розташування названих нерухомих об'єктів, забезпечення недопущення фізичного контакту відвідувачів музею із цими експонатами, спеціальне освітлення тощо.

Як видно, запропоновані для музеєфікації нерухомі об'єкти репрезентують різні етапи історії як самого храму, так і Старо-київської гори, і, безперечно, можуть викликати велику зацікавленість у майбутніх відвідувачів Музею історії Десятинної церкви.

ЛІТЕРАТУРА

1. Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Манігда О.В. Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К. ; Луцьк, 2010. – С. 169–172.

2. Івакін Г.Ю., Манігда О.В., Іоаннісян О.М., Йолишин Д.Д., Зикін П.П., Лукомський Ю.В. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – К., [2009]. – С. 127–132.

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Олексій Комар

кандидат історичних наук, провідний
науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

*історія та археологія ранньосередньовічних номадів,
східних слов'ян переддержавного періоду, Давньої Русі
IX–X ст.*

У доповіді розглядаються перспективи музеєфікації залишків Десятинної церкви через призму археологічних досліджень пам'ятки у 2005–2011 роках.

В докладі рассмотрены перспективы музеификации остатков Десятинной церкви через призму археологических исследований памятника в 2005–2011 годах.

The report examines the prospects of museumification of the Desiatinna church remains through the lens of archaeological researches of 2005–2011.

Згідно з розпорядженням Президента України № 217/2004-рп «Про музеєфікацію залишків церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві» Кабінету міністрів України спільно з Національною академією наук України було доручено проведення комплексних наукових досліджень території, де збереглися залишки церкви Богородиці (Десятинної).

У 2005 році археологічні дослідження розпочав Володимирський загон Київської архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Г. Івакіна. Згодом роботи продовжилися у співробітництві з Державним Ермітажем (Санкт-Петербург, Росія).

Спочатку роботи були сконцентровані на шурфуванні ділянки в різних місцях для з'ясування потужності нашарувань та місцерозташування реальних архітектурних решток. Після зняття декоративної викладки 1982 року та підстиляючого її бетонного покриття за допомогою техніки археологи проводили науковий супровід розконсерваційних робіт та спорудження захисного накриття [17; 1]. Етап 2005 року в загальних рисах заклав основні контури майбутнього розкопу, оскільки

саме в рамках звільненої від бетону площі й відбувалися дослідження 2006–2011 років. Водночас невідповідність площі декоративного трасування фундаментів Десятинної церкви 1982 року її реальному плану зрештою стала причиною того, що південно-східний край котловану апсиди та кут південної галереї так і не вдалося дослідити через неможливість звільнення ділянки від бетону ручним способом.

У сезоні 2006 року дослідники свої головні зусилля спрямували на розкриття решток фундаментів храму. Також було проведено дослідження частини апсидного котловану для з'ясування стану ділянок, розкопаних у дореволюційний період Д. Мілеєвим, у результаті чого вдалося здобути підтвердження необхідності повномасштабних розкопок садиби Десятинної церкви, у т. ч. і тих ділянок, які вважалися раніше дослідженими і тому повністю безперспективними для нових розкопок [8; 3].

Під час сезону 2007 року площу дослідження значно розширили, і вона вийшла за межі власне фундаментів Десятинної церкви. У розкопі 4 на захід від церкви було зафіксовано не розкопувану раніше ділян-

ку кладовища XVI–XVII ст. з високою інтенсивністю поховань та більш давні проширки. Розкоп 5 становив розріз фортифікаційного рову Старокиївського городища, що підходив упритул до північно-західного кута церкви. А розкоп 6, зроблений 2007 року на північний схід від апсид, зафіксував сирцеву викладку, уже досліджувану раніше Д. Мілеєвим, у гарному стані збереженості [8; 3; 12].

Масштабність рову городища X ст., що досягав у найглибшій частині понад 8 м від сучасної поверхні, зумовила продовження робіт над його розрізом і в наступних сезонах 2008–2010 років. Ще один короткий розріз рову, закладений з метою з'ясування планування фортифікаційних споруд городища на ділянці садиби Десятинної церкви, був досліджений у 2010–2011 роках біля північно-східного кута церкви. Від дозволив констатувати, що рів городища проходить уздовж північної лінії фундаментів храму з невеликим відхиленням на північ. Паралельно було здобуто нову інформацію про характер курганного могильника X ст. та ранньослов'янського поселення VIII ст., що передували церкві на даній території [13; 15; 14].

Загалом за сім польових сезонів було вирішено цілий комплекс наукових завдань, у т. ч. з'ясовано точне розташування та стан збереженості фундаментів і фундаментних ровів Десятинної церкви (за виключенням недоступних для дослідження через бетонану сучасну поверхню південно-східного кута церкви та частини апсидного котловану), «тайників» та інших об'єктів, пов'язаних з будівництвом і функціонуванням церкви, а також «південного» палацу, що дозволило вийти на новий рівень у розумінні проблем історії будівництва й перебудов Десятинної церкви [10; 7; 2; 5; 11; 4; 6; 18; 16; 9].

Водночас масштабність розкопок усе ж залишила актуальною проблему археологічного аспекту музеєфікації Десятинної церкви. Оскільки роботи проводилися без чіткого проекту музеєфікації, із залишенням подекуди необхідних за методикою контрольних бровок, далеко не вся розкопана площа доступна для розконсервації без повторних розкопок. Не уникнути останніх

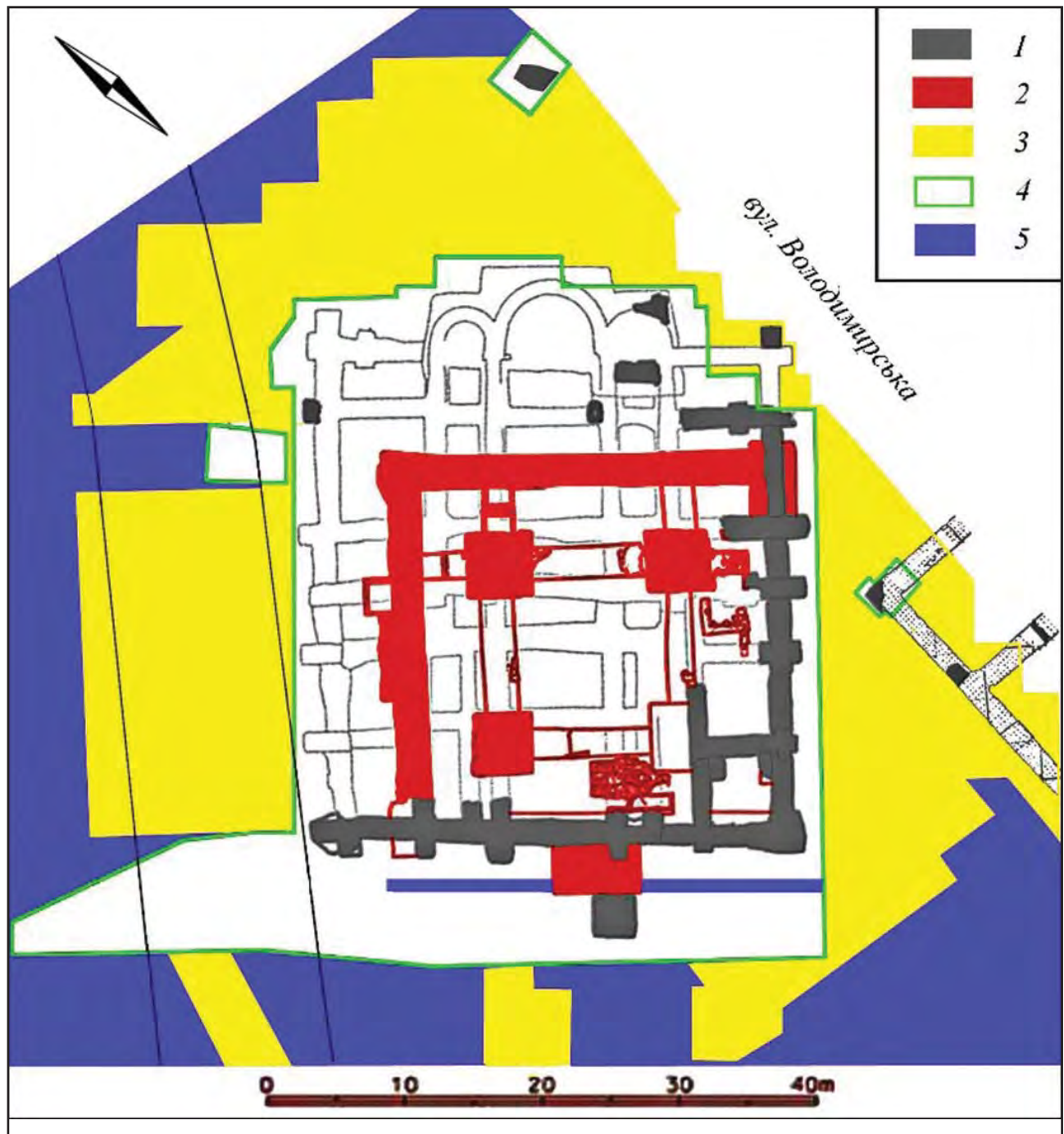
і у разі охоплення проектом музейної будівлі ширшої площі, ніж зайняту давньоруською церквою.

При цьому власне проект будівлі має в обов'язковому порядку враховувати розташування на близькій відстані від фундаменту південної галереї фундаментів «південного» палацу кінця X ст., а вздовж стіни північної галереї – іншого важливого археологічного об'єкта X ст. – рову Старокиївського городища.

Очевидну проблему також становлять місця облаштування входу до музею та підведення необхідних комунікацій. Із західного та південно-західного боку навколо Десятинної церкви розташована практично не досліджувана раніше зона, густо насичена похованнями цвинтаря XVI–XVII ст. (іл. 1: 5). З протилежного боку, на північний схід від апсид, площу вже досліджував Д. Мілеєв, однак, як засвідчили розкриття його розкопів у 2005–2011 роках, методикою передбачалися численні стратиграфічні бровки, що вимагають ретельного сучасного дослідження для відновлення й осучаснення дореволюційної документації розкопок.

Після руйнування спорудженого над фундаментами захисного накриття єдиним доступним способом захисту фундаментів церкви від дії зовнішнього середовища стала їх консервація ґрунтом. Розконсервація в усіх запропонованих проектах музеєфікації Десятинної церкви передбачена як наступний етап після зведення будівлі музею. На практиці цей етап вимагає окремого конструктивного супроводу через великий об'єм консерваційного ґрунту, який має бути вибраний усередині будівлі ручним способом і видалений за її межі, а також забезпечення належним рівнем вентиляції та освітлення приміщення.

Таким чином, за підсумками археологічних досліджень 2005–2011 років були визначені головні об'єкти музеєфікації, однак не проведено власне підготовчих охоронних робіт. Мінімізація обсягу і строків останніх, як і зусиль з розкриття законсервованої частини розкопів, може бути досягнута лише шляхом повноцінного долучення археологів до процесу проектування музейного комплексу Музею історії Десятинної церкви.

Іл. 1.

- 1 – збережені архітектурні елементи давньоруського часу;
- 2 – архітектурні елементи XIX ст.;
- 3 – ділянки, досліджувані розкопками Д. Мілєєва, Т. Мовчанівського та М. Каргера в 1908–1939 рр.;
- 4 – зона досліджень Г. Івакіна в 2005–2011 рр.;
- 5 – ділянки, що не розкопувалися

ЛІТЕРАТУРА:

1. Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Десятинная церковь: новые исследования (предварительное сообщение) // Боспорские чтения. – Керчь, 2006. – Вып. VII. – С. 160–165.

2. *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М.* Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты исследований 2005–2007 гг.) // *Archeologia abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* – М., 2009. – С. 179–202.
3. *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М.* О новых раскопках Десятинной церкви (2005–2007 гг.) // *Труды II (XVIII) всероссийского археологического съезда в Суздале.* – М., 2008. – Т. I. – С. 12–19.
4. *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д.* Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в 2009 г. // *Боспорские чтения.* – Керчь, 2010. – Вып. XI. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. – С. 169–177.
5. *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л.* Десятинная церковь в свете работ 2007–2008 гг. // *Боспорские чтения.* – Керчь, 2009. – Вып. X. – С. 187–194.
6. *Ивакин Г., Йоаннисян О.* Строителите на Десятъчната църква в Киев. Балканската следа (по данни от разкопките през 2005–2009) // *Отражения на вярата: Християнска архитектура и изкуства IV–XV в.* – Варна ; Бяла, 2010. – С. 37–40.
7. *Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю. В.* Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // *Труды Государственного Эрмитажа.* – СПб. : Издательство Государственного Эрмитажа, 2009. – Т. XLIX. – С. 330–366.
8. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М.* Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // *Дньсслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя.* – К., 2008. – С. 191–213.
9. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М., Йолишин Д.Д.* Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви // *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* – К., 2012. – С. 250–251.
10. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М., Йолишин Д.Д., Зиков П.Л., Лукомський Ю.В.* Роботи Архітектурно-археологічної експедиції на Десятинній церкві 2008 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* – К. : ІА НАНУ, 2009. – С. 88–90.
11. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М., Йолишин Д.Д., Лукомський Ю.В.* Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2009 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* – К. : ІА НАНУ, 2010. – С. 164–168.
12. *Ивакин Г.Ю., Козюба В. К., Комар О.В., Йолишин Д.Д.* Археологічні дослідження території навколо Десятинної церкви 2007 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр.* – К., 2008. – С. 122–126.
13. *Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Манігда О.В.* Археологічні дослідження ділянок біля Десятинної церкви 2008 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* – К. : ІА НАНУ, 2009. – С. 91–93.
14. *Ивакин Г. Ю., Козюба В. К., Комар О. В., Манігда О. В.* Дослідження території, прилеглої до Десятинної церкви // *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* – К., 2012. – С. 252–253.
15. *Ивакин Г. Ю., Козюба В. К., Комар О. В., Манігда О. В.* Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви // *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* – К. : ІА НАНУ, 2010. – С. 169–172.
16. *Ивакин Г., Козюба В., Комар О., Марченко Г.* Десятинна церква – новини сезону 2010 року // *Ruthenica.* – 2010. – Т. IX. – С. 160–165.
17. *Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Лукомський Ю.В., Ёлишин Д.Д., Манігда О.В., Чекановський А.А.* Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005.* – К. ; Запоріжжя, 2006. – С. 171–175.
18. *Ёлишин Д., Ивакин Г.* Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // *Ruthenica.* – 2010. – Т. IX. – С. 74–109.

РАЗВИТИЕ ВИРТУАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ. ВИРТУАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ – РОСКОШЬ ИЛИ НЕОБХОДИМОСТЬ

Роман Наздрачов

*старший научный сотрудник Научно-исследовательского
отдела историко-археологических исследований МИДЦ*

Круг научных интересов:

*номадизм, ГИС в археологии, раннее и развитое
средневековье*

У статті висвітлено новий напрям у розвитку музеїв. Показано можливі шляхи інтеграції матеріальної основи музею та новітніх технологій в єдине середовище.

В статтє освещено новое направление в развитии музеев. Показаны возможные пути интеграции материальной основы музея и новейших технологий в единую среду.

This article highlights a new direction for the museums. Possible ways of integration of the material basis of the museum and the latest technologies in a single environment.

Одним из культурно и религиозно значимых событий для граждан Украины и других стран является музеефикация остатков фундамента Десятинной церкви и создание музея на базе материалов, добытых во время археологических исследований. Однако на сегодняшний день говорить о сроках музеефикации и создания музея невозможно, так как все это сопряжено с преодолением ряда преград (религиозных, политических и научных). Но, несмотря на это, мы имеем возможность сконцентрироваться на создании виртуального музея. В докладе я попытаюсь показать лишь некоторые возможные пути в развитии данного направления. С начала 1990-х годов стала подниматься волна по созданию виртуальных музеев на базе существующих музеев по всему миру. Изначально это были простые сайты музеев, которые со временем начали перерастать в нечто более специализированное и целенаправленное. Первопроходцем в этом деле считается Nicholas Pioch, который на базе Musée du Louvre в 1994 году создал online версию музея. Вслед за ним Lin Hsin Hsin в том же году создает Lin Hsin Hsin Art Museum. 21 августа 1995 года в виртуальный мир входит Оксфордский Museum of the History of Science, в 1997 году – Virtual

Museum of New France, в 1998 году – Natural History Museum of Los Angeles County. Вслед за ними стали появляться и многие другие. Однако в большинстве случаев все они предоставляли лишь фотографии экспозиций музеев, загруженных в виртуальное пространство.

Виртуальный музей является новой вехой в развитии музеев. Он представляет собой интерактивный электронный музей, где пользователи могут перемещаться как бы из комнаты в комнату и при этом выбирать любую выставку для более детального исследования. Данный вид музея позволяет решать ряд задач, из которых одной из главных является привлечение посетителей нового поколения. Виртуальный музей имеет возможность привнести в старую музейную среду новые веяния и возможности – 3-D визуализацию объектов, видео, аудио и другие мультимедийные сопровождения. Все эти нововведения направлены на расширение возможности восприятия экспозиционного материала. Если говорить о главной задаче музея, то это прежде всего хранение и предоставление доступа к культурному наследию. Предоставление доступа к культурному наследию зачастую решается везде одним и тем же способом – организацией различных тематических выставок. Однако не-

постоянство и локальность выставки являются преградой на пути к доступности культурного наследия, тем самым уменьшая значимость и привлекательность данного музея. Для разрешения изложенных проблем и может пригодиться перенос в виртуальную среду экспозиционного материала, что станет ещё одним шагом на пути просвещения масс. Перенесение экспозиции в виртуальную среду предоставляет возможность любому пользователю, имеющему доступ к Интернету, с любой точки мира зайти и ознакомиться с электронными фото- и видеокопиями экспонатов реальных музеев и 3-D визуализированными объектами. Однако и создание виртуального музея сопряжено с рядом трудностей, главной из которых является финансовая сторона.

Электронная экспозиция предоставляет ряд возможностей:

- наличие проработанного интерфейса позволит посетителям быстро переходить в интересующие их разделы;

- подаёт информацию, которая заложенными в неё комментариями в виде аудио- или видеодорожки объясняет тематику экспозиции;

- посредством программного обеспечения предоставляется информация об экспозиционных предметах и фондовых материалах;

- информация подаётся из разных источников и соответствует экспонатам;

- музейную базу данных необходимо интегрировать в среду виртуального музея; данная операция позволит обновлять и расширять информацию.

Одним из блоков должно быть следующее:

- доступ к мультимедийным программам, обеспечивающим наилучший просмотр и получение разносторонней информации об объектах;

- предоставления различных мультимедийных объектов (3-D, видео-, аудиоизображения и др.), имеющихся в базе данных музея.

Что касается 3-D визуализации объектов и самого музея, то это возможно осуществить тремя способами:

- 1) до 1995 года виртуальные музеи создавались на базе Virtual Reality Markup Language, после чего создание подобных проектов стало более эффективным за счет Virtual Reality Modeling Language (VRML). Следующим шагом на пути 3-D визуализации объектов стали X3D, 3DML, 3DMLW, 3dsmax, autocad, SweetHome3D и др., которые позволяют, имея точные обмеры объекта, осуществить его 3-D воспроизведение.

- 2) существует фотограмметрический метод, который позволяет лишь на основе нескольких снимков одного и того же объекта, сделанных с разных точек с использованием определенных программ, осуществить его 3-D визуализацию;

- 3) 3-D сканирование с помощью сканеров, которые используют данные, полученные путём лазерной обработки объекта. Все эти данные на выходе имеют вид «облака точек» объекта, которые при дальнейшей обработке предоставляют точную 3-D копию объекта.

«Плюсы» этого способа: исключается человеческий фактор – возможность допустить ошибку при обмере объекта; возможность видеть профиль объектов, что является очень важным моментом в обработке материала.

Конечно же, это лишь альтернатива настоящему походу в музей со специализированными экскурсоводами, оборудованными помещениями для разных групп посетителей и возможностью воочию увидеть экспонаты и проникнуться духом эпохи.

Литература

1. Schweibenz W. The Development of Virtual Museums // ICOMNEWS. – 2004. – N 3.
2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://archive.futurelab.org.uk/resources/publications-reports-articles/literature-reviews/Literature-Review205>.
3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mineralogy.eu/>.
4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nhm.org/site/>.
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.civilization.ca/virtual-museum-of-new-france/>.
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.aboutbritain.com/MuseumoftheHistoryofScience.htm>.
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lhham.com.sg/>.

СКЛО У СКЛАДІ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Ельвіра Починок

провідний науковий співробітник Відділу науково-дослідної роботи МІДЦ

У доповіді розглянуто загальні проблеми реставрації, консервації, дослідження та зберігання в належних умовах скляних виробів з археологічних музейних колекцій, а також перспективи їх вирішення; представлено інформацію про скляні вироби з археологічних досліджень на території Десятинної церкви.

В докладе рассмотрены общие проблемы реставрации, консервации, исследования и хранения в надлежащих условиях стекла из археологических коллекций, а также перспективы их решения; представлена информация о стеклянных изделиях из археологических исследований на территории Десятинной церкви.

The report deals with the general problems of restoration, conservation, research and storage in appropriate circumstances of the archaeological collections of glass, and the prospects for their solutions. The report also provides information on glass products of archaeological research in the Desiatynna Church.

Скло у складі музейних колекцій

Скло – досить поширений матеріал в історії людства. Історія склоробства нараховує більше 6000 років. З давніх часів скло високо цінувалося. Вироби з нього яскраві, веселково-різнобарвні, а завдяки пластичності скла в гарячому стані часто мають вишукану, граційну та витончену форму. Тому скляні предмети, як правило, є окрасою музейних експозицій. За хімічними властивостями скло доволі інертний матеріал, що зумовлює досить високий ступінь його збереження. Унаслідок цього скляні вироби є поширеною групою знахідок під час археологічних досліджень.

На сьогодні майже жодна археологічна музейна колекція не обходиться без скляних виробів або виробів, при виготовленні яких було використано скломасу. Одним з найвідоміших у світі центрів вивчення склоробства є Музей скла в США, де зусилля вчених-археологів та фахівців суміжних галузей науки спрямовані на дослідження та збереження скляних виробів і технологій їх виробництва.

Існує досить широкий спектр скляних виробів. Скло здавна використовували для оформлення архітектурних деталей (смальта, мозаїка, керамічні плити з поливою, віконниці, вітражі), побутового вжитку (скляний та керамічний полив'яний посуд) та виготов-

лення прикрас (намистини, браслети, персні тощо). Відомо, що побутували високохудожні елітарні вироби для заможних людей і так зване «ординарне скло» для звичайних споживачів. Опрацювання даного матеріалу може допомогти у вирішенні питання датування, а також стати ваговою складовою в соціальних та економічних реконструкціях.

Проблеми та перспективи

Незважаючи на свою високу експозиційну привабливість, скляні вироби мають також свої недоліки. Зокрема, це їх висока крихкість. Існують проблеми збереження, які потребують вирішення. Залежно від складу скляної маси та внаслідок тривалого перебування в землі скляні вироби піддаються різноманітним негативним впливам. На поверхні скла під дією повітря й води відбувається вивітрювання. Унаслідок цього скло мутніє, змінюються його оптичні й фізичні властивості. А через тиск під дією ґрунту в склі з'являються механічні ушкодження – подряпини, тріщини та розломи. Доволі рідко вдається знайти скляні вироби цілими. Проте важливим завданням музеїв є збереження цього надбання для наступних поколінь. Для вирішення окресленого завдання доцільно опанувати нові наукові досягнення та досвід зарубіжних учених.

Накопичений на сучасному етапі археологічний матеріал потребує реставрації, консервації та досліджень. За останніми даними скло рекомендовано обробляти спеціальними хімічними речовинами (наприклад, розчин Paraloid) безпосередньо під час археологічних досліджень та зберігати в щільно закритих пакетах для уникнення контакту з повітрям і запобігання втрати внутрішньої вологи. За недотримання цих умов може статися помутніння й розрив поверхневих шарів скла [2, с. 318]. Найчастіше наслідками недотримання умов зберігання знахідок скла може бути відлущення поверхневих шарів і втрата оригінальної поверхні виробу, а отже, втрата його цінності. Протягом останнього часу з появою нових синтетичних матеріалів і сучасних методів реставрації змінюється погляд на реставрацію скляних предметів [3, с. 92–95]. Нині вдалою вважається така реставрація скляного предмета, щоб під час експонування були непомітними тріщини та стики від склеювання. Такий ефект досягається шляхом підбору такого клейового засобу, коефіцієнт переломлення світла якого якнайбільше збігається з тим самим показником реставрованого предмета. Крім того, скло ретельно консервується для запобігання подальшому вивітрюванню та руйнуванню під час експонування або збереження в музейних фондах. Доволі важливим тут є і ретельне дотримання температурного режиму та режиму вологості, рівня освітлення й чистоти повітря як у музейних приміщеннях, так і у фондосховищах. Вважається, що ідеальним для збереження експонатів є підтримання єдиного режиму температури й вологості в залах та фондосховищах музеїв. Оптимальними умовами для зберігання скла є температура від +12 до +20. При цьому відносна вологість повітря має підтримуватися в межах від 55% до 65%. Небезпечними для скляних експонатів є біологічні (грибки, пліснява в музейних приміщеннях) та хімічні (аміак, сірчаний та інші агресивні гази, що наявні в повітрі) забруднення, а також пил, сажа тощо, що теж призводять до вивітрювання та руйнації скломаси і клейових матеріалів.

Проблемою є і відсутність потрібної лабораторної бази. Адже дослідження хімічного складу скла – важливе завдання у його вивченні. Восанне хімічний склад скляних

предметів з території Десятинної церкви вивчався ще в минулому столітті. Сьогодні посталала необхідність продовжити ці дослідження. Українські дослідники лише мріють про один з новітніх технічних засобів, розроблений спеціально для вивчення музейних і археологічних колекцій, найбільш зручний і точний для досліджень, а найголовніше – такий, що здійснює не руйнуючий аналіз. Мова йде про мікрорентгенофлуоресцентний спектрометр ARTAX (Німеччина). Він доступний для дослідників Росії (Ермітаж, МДУ) та Білорусі, але, на жаль, такого апарата немає в жодній установі України. Тому потребу в облаштуванні лабораторної та реставраційної майстерні слід враховувати ще на етапі проектування музею, адже його найважливіше завдання – це збереження та вивчення колекцій.

Скло з території Десятинної церкви

Під час археологічних досліджень території Десятинної церкви було знайдено скляні предмети, в основному давньоруського та пізньосередньовічного часів. Скло та склома матеріали можна поділити на предмети архітектурного оздоблення (полив'яні плити, смальта, мозаїка), прикраси (намистини, браслети, персні), скляний посуд та ін.

Як зазначають дослідники, нині збереглося лише 13 фрагментів мозаїки, набраної золотою, синьою, зеленою, чорною та червоною смальтою [5, с. 68].

Віконне скло з розкопок Десятинної церкви представлене двома видами – круглим та прямокутним [4, с. 58]. Прямокутні віконниці було знайдено під час розкопок 1937 року на ділянці № 2. Походять вони із «заваленої стіни X ст.»¹. Кругле скло (діаметр – 11–14 см; товщина – 1–3 мм) має білий і блакитний колір, а також загнутий бортик (зберігається в Національному історичному музеї України).

Колекція фрагментів підлоги, що походять з розкопок 1824–1826 та 1938–1939 років зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська». У її складі – блоки мозаїчної підлоги, смальтові плитки, керамічні плитки з поливою. Особливу цікавість традиційно викликає набірна мозаїчна підлога з геометричним малюнком (2 великі фрагменти підлоги, 8 невеликих мозаїчних блоків,

дрібніші залишки підлоги), де частина мозаїк виготовлена з глухого скла жовтого, цегляного та чорного кольору. Окрім того, у фондах Національного заповідника «Софія Київська» зберігаються фрагменти керамічних плиток з поливою темно- та світло-зеленого, жовтого й коричневого кольору [14, с. 59].

Ювелірні емалеві предмети – високохудожні вироби, що мають високу цінність. Мова йде про колт і мідну платівку з перегородчастою емаллю, що були знайдені в скарбах 1936 року під час досліджень ПМК АН УРСР під керівництвом Т. Мовчанівського, та ще один колт зі скарбу 1842 року [11, с. 24]. Обидва колти датуються XI–XII ст. [15, с. 79]. Ще два золоті колти з перегородчастою емаллю зі скарбу 1842 року зберігаються в Метрополітен музеї у Нью-Йорку [1].

Скляні вироби, що налічують більше 1000 зразків, які були знайдені під час археологічних досліджень фундаментів Десятинної церкви та прилеглих до них територій, походять з розкопок під керівництвом В. Хвойки (1907–1908), Д. Мілеєва (1908–1914), Т. Мовчанівського (1936–1937) та розкопок Київської експедиції під керівництвом М. Каргера (1938–1939). Серед них – 75 намистин, деякі з них – з поховань № 21, 83. У своєму дослідженні В. Зоценко та О. Гончаров віднесли намистини до п'яти хронологічних груп: VIII – перша половина X ст. (11 шт.), IX–XI ст. (19 шт.), X–XII ст. (4 шт.), XII–XIII ст. (3 шт.), XIII–XIV ст. (10 шт.), а також намистини з більш вузьким датуванням [6, с. 95]. Це вироби, що походять

з Єгипту, Середземномор'я, Балкан, які мають аналогії в Саркелі та Булгарі, що досліджені З. Львовою [10] та М. Полубояриною [13, с. 185], зі Скандинавії, Візантії, Сирії, Малої Азії, Великої Моравії, Кавказу тощо. Ще одна група скляних виробів – браслети (налічується більше 884 фрагментів). Частина їх походить з розкопок скляної майстерні, що датована XII–XIII ст., знайденої під час досліджень 1907–1908 років. Це браслети різноманітної форми коричневого, фіолетового, синього, зеленого, бірюзового та жовтого кольору. До імпорту віднесено 72 уламки, серед яких виділено візантійські, причорноморські, кавказькі. На території Десятинної церкви було виявлено також 10 фрагментів каблучок, перснів різного кольору, інші прикраси, як-от: скляний хрестик зі скарбу, знайденого М. Каргером 1939 року [8, с. 67–71] з так званого «інвентарю тайника Десятинної церкви, зруйнованої монголо-татарами в грудні 1240 р.» [12, с. 48].

До уламків посуду відносяться 85 скляних фрагментів, з-поміж яких 63 – денця (серед них – гостроденцеві келихи (8 шт.), склянки конічної форми, конусоподібні з піддоном та діжкоподібні (як зазначають В. Зоценко та О. Гончаров).

У колекції Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) також зберігаються деякі скляні предмети з території Десятинної церкви. Це фрагменти скляного давньоруського посуду, браслетів та перснів, а також намистини, зокрема, з поховань № 14 та 15 (за М. Каргером) [9, с. 204; 7, с. 143].

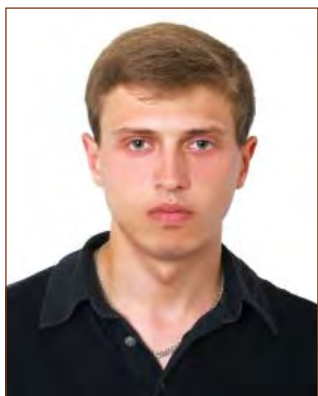
ЛІТЕРАТУРА

1. *Patricia S. Griffin. Jewellery From Kiev // Jewellery Studies. – 1993.*
2. *Roy G. Newton and Sandra Davison. Conservation of Glass. – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1989.*
3. *Stephen P. Koob. New techniques for the Repair and Restoration of Ancient Glass // Preprints of the Contributions to the Melbourne Conference on Tradition and Innovation: Advances in Conservation / edited by A. Roy and P. Smith. – London : The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, 2000.*
4. *Архінова Є. Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996.*
5. *Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996.*

¹ *Натансон Д. Н. Щоденник № 1. 1937. (Ділянка № 2). // НА НАНУ, ф. 20, № 40 (за посиланням Є. Архіпової).*

6. *Зоценко В., Гончаров О.* Скляні вироби // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996.
7. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М. ; Ленинград, 1961. – Т. 2.
8. *Каргер М.К.* Древний Киев. По следам древних культур // Древняя Русь. – М., 1953.
9. *Львова З., Лесман Ю., Рябцева С.* Намисто // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996.
10. *Львова З. А.* Стекланные браслеты и бусы из Саркела-Белой Вежи // МИА. – 1959. – № 75.
11. *Макарова Т.И.* Перегородчатые эмали Древней Руси. – М., 1975.
12. *Пекарська Л.* Дорогоцінності тайника Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996.
13. *Полубояринова М.Д.* Стекланные изделия Болгарского городища. Город Болгар. – М., 1988.
14. *Самохатко Н.* Фрагменти підлоги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996.
15. *Строкова Л.* Ювелірні вироби з колекції «Десятинна церква» у НМІУ та МІКУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996.

ЗНАЧЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У СПРАВІ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ РУСИ

Денис Розумець
в.о. головного зберігача МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
церковна історія, історія церковного співу, історія досліджень Афона

Десятинний храм є унікальним духовним символом християнства на території України, що мав виняткове значення для поширення християнства, створення єдиного цивілізаційного простору для народів і племен, які проживали на території Київської Русі. У доповіді коротко розглянуто історію побудови церкви, її функціонування, значення і вплив на давньоруське суспільство, а також можливий варіант зовнішнього вигляду.

Десятинный храм является уникальным духовным символом христианства на территории Украины, который имел исключительное значение для распространения христианства, создания единого цивилизационного пространства для народов и племён, проживавших на территории Киевской Руси. В докладе кратко рассматривается история постройки церкви, её функционирования, значение и влияние на древнерусское общество, а также возможный вариант внешнего вида.

Desyatynna temple is unique spiritual symbol of Christianity in Ukraine, which was crucial to the spread of Christianity, creating a single cultural space for the peoples and tribes who lived in Kyiv Rus'. The article briefly describes the history of this church, its functioning, meaning and impact on ancient society, and a possible variant of the exterior.

Усі літописи майже однаково подають інформацію про заснування Десятинної церкви, але по різному датують цю подію. Так, у «Повісті временних літ» читаємо під 991 роком: «Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити кам'яну церкву святої Богородиці, і, пославши (послів), привів майстрів із греків, (і) почав зводити. А коли скінчив споруджувати, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-корсеунянину...» [4, с. 67]. За таким самим датуванням представлена ця подія і у Воскресенському, Єрмолинському, Першому Софійському, Львівському, Типографському, Густинському літописах, у Рогозького та Переяславль-Суздальського літописців [10, с. 5].

В іншій редакції «Повісті временних літ», що збереглася в Лаврентіївському зводі,

подається 989 рік. До цієї ж групи належить літопис Авраамки та Радзивіллівський літопис. Никонівський літопис створення храму відносить до 993 року, а Третій Новгородський літопис – до 990 року [10, с. 5]. Тому питання про точну дату заснування залишається відкритим і дискусійним.

Енциклопедичний довідник «Визначні пам'ятки Києва» містить інформацію, що для спорудження церкви було запрошено майстрів з Константинополя. Вони принесли із собою класичну візантійську техніку будівництва з плінфи на цем'янковому розчині і традиційну для середньовізантійської доби (VIII–XIII ст.) схему хрестовокупольного храму, яка від часу побудови Десятинної церкви стала канонічною для давньоруської архітектури [1, с. 198].

Про причини побудови Десятинного храму святим рівноапостольним Великим князем Володимиром читаємо в історика церкви Є. Голубинського: «Насаджена на Русі Церква Християнська вимагала зовнішнього представництва, йде тут мова про споруду, яка була б церквою всієї Русі і матір'ю всіх церков руських» [2, с. 181].

Зведення самих же храмів літописці зображують як торжество християнства над язичництвом. У Першому Новгородському літопису розповідається: «... куда же древле погании жряху бесом на горах, ныне же паки туды святыя церкви златъверхия каменнозданные стоят». На місці, де спочатку був язичницький пантеон, князь Володимир Великий пізніше збудував дерев'яну церкву Святого Василя. Часте згадування церков, які будувалися на місці язичницьких капищ, характерне для всієї ранньохристиянської літератури. Так, болгарський автор другої половини X ст. Косьма Пресвітер писав: «Кто ли не веселится, видя кресты на высоких местех стояща, на них же прежде жряху бесом человеци». Тому показово, що Десятинну церкву князь звів на місці старого київського некрополя. «Слово на оновлення Десятинної церкви» повторює фразу про язичницькі капища: «...идеже бо жертвицы бесом беша, ту святыя церкви» [4, с. 89]. У «Повісті временних літ» це діяння князя Володимира прирівнюється до будівництва Єрусалимського храму.

На утримання церкви князь Володимир заповів десятину від усіх своїх доходів. «“Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтности своєї і од моїх городів десяту частину”. І, написавши, положив він присягу в церкві сій, (і) сказав: “Якщо ж це одмінить хто, – хай буде проклят”» [5, с. 70]. Звідси й походить назва – Десятинна церква.

Сучасники порівнювали її з небесами. Захоплювали вже самі розміри храму – майже 32 x 42 м [3, с. 13]. Воскресенський літопис, на який посилається архієпископ Чернігівський Філарет Гумілевський у своїй «Історії Руської Церкви», стверджує, що Богородична Десятинна церква в Києві була з 13-ма банями [9, с. 75 «Список городов руських дальних и ближних» кінця XIV ст. повідомляє, що церква мала 25 куполів [1, с. 199].

Кількість святинь Десятинної церкви вражала. Сама церква була трьохпрестольна: головний престол був освячений на честь Успіння Богородиці. Там містився чудотворний образ Богородиці. Ікону привезла з Корсуня дружина князя цесарівна Анна у складі свого посагу. На думку деяких дослідників, цю ікону вивіз у 1270 році князь Лев Данилович і помістив її в церкві міста Белза, а в 1382 році ікона потрапила до Ченстохова і стала головною святинею Польщі [6, с. 131–132]. Також в одному з приділів церкви містилася чудотворна ікона св. Миколая, імовірно, привезена князем Володимиром з Корсуня [6, с. 144].

Третій боковий приділ було присвячено священномученику Клименту, оскільки там зберігалася його глава, також привезена з Корсуня [6, с. 94]. Глава св. Климента як велика київська святиня згадується в Літопису Руському, де мова йде про поставлення митрополитом Київським Климента Смолятича без благословення Константинопольського патріарха. За переданням, глава св. Климента зберігається серед мироточивих глав у Києво-Печерській Лаврі.

Десятинна церква була також усипальницею князів. «Повість временних літ» повідомляє, що влітку 6515 (1007) року було перенесено мощі княгині Ольги до «святої Богородиці». У мінійному житті святої зберігся опис її труни: «гроб камен мал. В церкви св. Богородица... и на верху гроба оконце сотворено и ту видіти тіло блаженної Ольги лежаше цело» [7, с. 207–211]. До Десятинної церкви було перенесено й мощі першого Київського митрополита Михаїла.

Згодом у Десятинному храмі були поховані і його засновники: у 1011 році – дружина князя Володимира грецька царівна Анна, а в 1015-му – і сам Володимир. У 1044 році святий Великий князь Ярослав Мудрий переніс сюди тіла своїх дядьків Ярополка і Олега: «Викопані були [з могил] два князі, Ярополк та Олег, сини Святославові. І охрестили кості їх, і положили їх у церкві святої Богородиці» [5, с. 94].

Про значення Десятинної церкви в житті тогочасного Києва свідчить багато фактів. Наприклад, літопис залишив згадку про те, що коли князі В'ячеслав, Ізяслав і Ростислав,

об'єднавшись під час міжусобної боротьби, у 1151 році вирушали з Києва, то вклонялися «Святій Богородиці Десятинній і святій Софії» [5, с. 246].

Історичне значення Десятинної церкви є особливо важливим ще й тому, що, на думку багатьох істориків, вона була першим центром киево-руського літописання. Намагаючись визначити ім'я автора Київського літописного зводу Х ст., дослідник Б. Рибаків висловив цікаве припущення, що в його створенні могли брати участь дві особи, наближені до митрополита: настоятель столичної Десятинної церкви (кафедрального собору) і Білгородський єпископ Никита, який був вікарієм митрополита [8, с. 2].

Перша Десятинна церква простояла до грудня 1240 року. Коли під час монгольської навали Київ був захоплений, міщани, зібра-

лися в ній, шукаючи порятунку. Після завалу стіни під вагою великої кількості киян вона стала великою братською могилою.

Отже, Десятинна церква відіграла визначну роль у християнському просвітництві Русі, утвердженні національно-культурних традицій і є символом духовного розквіту християнства та державності Київської Русі. При храмі створювалися літературні пам'ятники, у тому числі житія, велося своє літописання. Як вважають учені, саме літописцю з Десятинної церкви належить «курсунська» версія Хрещення Русі. Вона стала зразком для будівництва давніх українських храмів. Десятинний храм – вірогідне місце поховання святих князя Володимира і княгині Ольги та інших представників князівського роду. Його культурні й духовні скарби (ікони, книги) є безцінними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Визначні пам'ятки Києва : Енциклопедичний довідник / Г.Ю. Івакін, М.Б. Кальницький, Ю.В. Павленко, О.Ю. Храмов. – К. : Фенікс, 2005. – 494 с.
2. *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – М., 1997. – Т. 1.
3. *Архієпископ Димитрій (Рудюк).* Мати церков руських. – К., 2005.
4. *Карпов А.Ю.* «Слово на обновление Десятинной церкви» по списку М.А. Оболенского // Архив русской истории. – М., 1992. – Вып. 1. – С. 86–111.
5. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця ; відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989. – XVI+591 с.
6. *Макаров А.* Малая энциклопедия Киевской старины. – К., 2002.
7. *Ричка В.* Княгиня Ольга. – К. : Альтернативи, 2004. – 336 с.
8. *Толочко П.* Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – СПб. : Алетея, 2003. – 296 с.
9. *Филарет Гумилевский, архиепископ.* История Русской Церкви. – М., 2001.
10. Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – 224 с., іл.

ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ЗІБРАННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Наталія Хамайко

*провідний науковий співробітник Науково-дослідного
відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ*

Коло наукових зацікавлень:

*історія та археологія міст Давньої Русі, світогляд
давньоруського населення*

У статті розглянуто перспективу формування зібрання Музею історії Десятинної церкви з урахуванням інформації про походження та місця зберігання археологічних матеріалів з розкопок, а також відповідних норм щодо надходження, обліку та зберігання музейних колекцій.

В статье рассматривается перспектива формирования собрания Музея истории Десятинной церкви с учётом информации о происхождении и местах хранения археологических материалов из раскопок, а также соответствующих норм о поступлении, учёте и хранении музейных коллекций.

The article discusses the prospect of forming the collections of the Museum of the Desiatynna Church History, based on information about the origin and storage of archaeological material from the excavation, and the relevant regulations regarding admission, registration and storage of museum collections.

Десятинна церква – найдавніша кам'яна церква Русі, споруджена в 989–996 роках у Києві на честь пресвятої Богородиці в період княжіння Володимира Великого. Водночас це унікальний археологічний об'єкт доби Київської Русі, без перебільшення, з найдовшою і найскладнішою історією дослідження [1; 3; 4; 5; 6; 17; 18; 21].

Місце, обране для побудови Десятинної церкви, розташовувалося на майданчику Старокиївської гори, де до того існували курганний могильник X ст. [16; 19] та майже синхронний йому оборонний рів давньокиївського Дитинця [14; 15]; перед початком будівництва вони були знівельовані. Для будівництва храму використовували невідому до того на Русі техніку мурування з каменю й цегли, для чого були запрошені візантійські майстри. Проект будівлі церкви і його втілення кілька разів зазнавали змін ще на етапі будівництва. Споруда виявилася нетривкою і ще в давньоруський

час пережила три значні ремонти, що зафіксовано археологічними дослідженнями 2005–2011 років [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Після того, як Десятинна церква завалилася під час монголо-татарської навали, споруду більше не відновлювали. Проте руїни ще тривалий час існували, і в першій половині XVII ст. на основі збережених стін південно-західного кута церкви митрополит Петро Могила звів каплицю. Для підтримання цієї акції в 1630-х роках було проведено своєрідні «розкопки», метою яких став пошук святих мощей. Результатом цієї акції стало відкриття саркофага з пірофілітового сланцю, знайдені кістки з якого було передано до церкви Спаса на Берестові та Софійського собору [17, с. 29; 6, с. 75–80; 7, с. 192].

У 1824 році митрополит Євгеній (Болховітінов) доручив розчистити фундаменти Десятинної церкви археологу К.А. Лохвицькому, а 1826 року – М.Є. Єфімову. Були знайдені залишки мармуру, мозаїки, фресок.

Матеріали розкопок зберігалися прямо на території садиби, і тому їх почали розкрадати на сувеніри, що змусило спорудити паркан і навіть поставити охорону. Одночасно розкопки ділянки навколо церкви довгими траншеями проводив новий власник садиби – О.С. Анненков [2; 7, с. 192]. Знайдені ним численні скарби часів монгольського погрому переважно так і не дійшли до музейних вітрин, були переплавлені на брухт та / або перепродані невдовзі після виявлення і на сьогодні фактично втрачені для науки.

2 серпня 1828 року розпочалося будівництво нової Десятинної церкви за проектом архітектора В.П. Стасова, яку освятили 15 липня 1842 року. Декілька цеглин Десятинної церкви були закладені 31 липня 1837 року у фундамент Червоного корпусу Київського університету, що мало символізувати зв'язок Київського університету Св. Володимира з просвітницьким спадком князя Володимира як Хрестителя Русі. Саме до колекції Університету надійшла частина знахідок з першого етапу розкопок [2, с. 22–23].

Реальними археологічними дослідженнями можна вважати вже розкопки 1908–1913 років Д. В. Мілеєва. Колекції з його досліджень частково зберігалися при «стасівській» Десятинній церкві, решта ж була вивезена до Санкт-Петербурга й зараз частково збереглася у фондах Державного Ермітажу [5; 17].

Серію розкопок Десятинної церкви та дитинця Давнього Києва в 30–40-х та 60–70-х роках ХХ ст. було проведено вже на сучасному методичному рівні силами Інституту археології Академії наук УРСР, Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР, Історичного музею за участі інших наукових установ та вищих навчальних закладів [16; 1].

Завдяки археологічним дослідженням садиби Десятинної церкви було зібрано по-важну колекцію артефактів, що зберігаються в музеях і наукових інститутах Києва, Санкт-Петербурга, Новгороду і навіть Лондону та Нью-Йорка. Розкопки засвідчили, що церква була багато оздоблена мозаїками, фресками, різьбленими мармуровими й шиферними плитами, а також виявили значний археологічний контекст, що розкриває побутовий бік її функціонування [4; 6; 8; 9; 10; 11; 12; 18; 20; 21].

Основні колекції нині зосереджені в Національному музеї історії України, Національному заповіднику «Софія Київська» та Інституті археології НАН України (Київ), Державному Ермітажі та Інституті історії матеріальної культури РАН (обидва – Санкт-Петербург, Росія); дрібні колекції матеріалів також у різний час передавалися регіональним музеям [21]. Нова об'ємна колекція археологічних матеріалів була отримана завдяки дослідженням 2005–2011 років, що проводилися спільно Інститутом археології НАН України та Державним Ермітажем [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. На сьогодні вона перебуває на етапі опрацювання і в перспективі може бути переданою до фондів Музею історії Десятинної церкви.

Утворення окремого Музею історії Десятинної церкви ставить закономірне питання про можливість об'єднання існуючих музейних зібрань, однак поки що воно не вирішене навіть на концептуальному рівні. Тим паче, що нині не існує ні самого музейного зібрання, ні спеціального приміщення для його зберігання, хоча утримання музейного фонду є одним з основних видів діяльності будь-якого музею [1].

Формування музейних фондів передбачає створення матеріальних і правових умов, за яких забезпечується дотримання спеціального науково обґрунтованого режиму зберігання музейних предметів та колекцій, переданих музею в постійне (чи тимчасове) користування [1]. Відповідно, вимоги до майбутніх фондів приміщень [3] МІДЦ, які б усебічно враховували особливості майбутнього музейного зібрання, мають бути детально пророблені і сформульовані вже сьогодні, на етапі проектування музейної будівлі.

Серед знахідок, отриманих завдяки археологічним дослідженням території Десятинної церкви, вирізняється ряд окремих категорій матеріалів, що вимагають спеціальних умов зберігання. Для всіх груп матеріалів важливе дотримання кліматичних, світлових і біологічних умов, а також комплексних заходів з консервації та реставрації предметів.

Значна частина археологічних знахідок належить до категорії будівельних матеріалів (плінфа, будівельний розчин, кам'яні архітектурні деталі). Ця група експонатів включає важкі й об'ємні зразки, що передбачають обладнання великої кількості спеціальних підси-

лених невисоких стелажів. Фрагменти фресок мають бути перенесені на постійну основу і зберігатися в добре провітрюваних затемнених приміщеннях. Відсутність ультрафіолету важлива і для виробів з коштовного й напівкоштовного каміння та кольорового скла. Предмети з кольорових металів вимагають зберігання в сухих приміщеннях, а предмети з органічних матеріалів, навпаки, – у приміщеннях з підвищеною вологістю. Вироби з дорогоцінних металів та нумізматичні колекції мають зберігатися лише в спеціально обладнаному приміщенні підвищеної безпеки [III].

Одним з варіантів формування музейного зібрання може стати тимчасова передача предметів від інших організацій. Музейне зібрання може також постійно поповнюватися придбанням, отриманням у подарунок та внаслідок конфіскації окремих предметів чи колекцій. Для цього на базі Музею має бути створена спеціальна фондово-закупівельна комісія [II; V].

Формування музейного зібрання передбачає створення основного й науково-допоміжного фонду, перший з яких стане основою

для формування експозицій Музею, а другий забезпечить необхідну базу для повноти наукових досліджень колекцій [III; IV; V].

Організація обліку та зберігання музейних предметів і колекцій має створювати необхідні умови для безпеки музейного зібрання від руйнування та кримінальних посягань (пожежна та охоронна сигналізація, маркування предметів, ведення документації з обліку музейних зібрань) відповідно до законодавчих норм, дотримання чого контролюватиметься постійним моніторингом [III].

Формування музейного зібрання – справа копітка й відповідальна, яка з огляду на свою комплексність не може бути вирішена одномоментно. Усі етапи його реалізації, починаючи зі збору інформації на цю тему та формування концепції і закінчуючи організацією експозиції Музею, мають бути детально опрацьовані і якісно втілені в життя. За умови дотримання усіх необхідних вимог таке зібрання зможе стати унікальним. Його створення стане важливою подією культурного життя країни. Таке зібрання, безумовно, буде мати неабиякий попит на українському та міжнародному рівнях.

ДОКУМЕНТИ

I. Закон України про музеї та музейну справу (Постанова Верховної Ради від 29.06.1995 № 250/95-ВР) зі змінами.

II. Положення про фондово-закупівельну комісію музеїв системи Міністерства культури України (Наказ Міністерства культури і мистецтв України від 12 березня 1992 р. № 47).

III. Інструкція з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини Музейного фонду України.

IV. Положення «Про Музейний фонд України», затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 № 1147.

V. Інструкція «Про порядок визначення оціночної і страхової вартості пам'яток Музейного фонду України» від 13.07.98 № 325 (зі змінами).

VI. Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання, затвердженого наказом Міністерства культури і туризму України від 25.10.2001 № 653 і зареєстрованого в Міністерстві юстиції України від 14.02.2002 за № 144/6432.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Асеев Ю.С.* Архитектура Древнего Киева. – К., 1982. – 160 с.
2. *Брайчевський М.Ю.* З історії Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К : АртЕк, 1996. – С. 35–36.
3. *Ёлишин Д.Д.* К вопросу о реконструкции первоначального облика Десятинной Церкви в Киеве // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-

Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). – СПб. : Нестор-История, 2010. – С. 363–370.

4. *Ёлишин Д.Д.* Раскопки Императорской Археологической Комиссии в Киеве 1908–1914 гг.: Новые архивные материалы // Вестник Санкт-Петербургского университета. – СПб., 2007. – Сер. 2. – Вып. 4. – С. 226–230.

5. *Ёлишин Д.Д.* Комплекс монументальных сооружений конца X в. на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты : автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – СПб., 2008. – 22 с.

6. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М.* Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // Дньєслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С. 191–213.

7. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М.* О новых раскопках Десятинной церкви (2005–2007 гг.) // Труды II (XVIII) всероссийского археологического съезда в Суздале. – М., 2008. – Т. I. – С. 12–19.

8. *Иоаннісян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В.* Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб. : Издательство Государственного Эрмитажа, 2009. – Т. XLIX. – С. 330–366.

9. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М.* Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты исследований 2005–2007 гг.) // *Archeologia abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* – М., 2009. – С. 179–202.

10. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л.* Десятинная церковь в свете работ 2007–2008 гг. // Боспорские чтения. – Керчь, 2009. – Вып. X. – С. 187–194.

11. *Ивакин Г.Ю., Иоаннісян О.М., Йолишин Д.Д., Лукомський Ю.В.* Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К. : ІА НАНУ, 2010. – С. 164–168.

12. *Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Манігда О.В.* Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К. : ІА НАНУ, 2010. – С. 169–172.

13. *Ивакин Г., Козюба В., Комар О., Марченко Г.* Десятинна церква – новини сезону 2010 року // *Ruthenica.* – 2010. Т. IX. – С. 160–165.

14. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М. ; Ленинград, 1958. – Т. 1. – 580 с.; 1961. – Т. 2. – 661 с.

15. *Козюба В.* Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // *Ruthenica.* – 2005. – Т. IV. – С. 169–214.

16. Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К : АртЕк, 1996. – 224 с.

17. *Медникова Е.Ю., Егорьков А.Н.* К технологии росписи Десятинной церкви (по материалам коллекции М.К. Каргера 1948 г.) // *Российская археология.* – 2000. – № 2. – С. 61–69.

18. *Михайлов К.А.* Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // *Российская археология.* – 2004. – № 1. – С. 34–45.

19. *Пекарская Л.* Новые данные о киевском кладе 1906 г. // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). – СПб. : Нестор-История, 2010. – С. 249–255.

КИЕВСКИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СЪЕЗДЫ 1874 И 1899 ГОДОВ

Игорь Хроненко

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского отдела историко-археологических исследований МИДЦ

Круг научных интересов:

церковная археология, история Украины XIX в.

У доповіді розглянуто питання вивчення християнської старовини на Всеросійських археологічних з'їздах, що проходили в Києві в 1874 і 1899 роках.

В докладе рассматриваются вопросы изучения христианской древности на Всероссийских археологических съездах, проходивших в Киеве в 1874 и 1899 годах.

Report examines the study of Christian antiquity by the All-Russian archaeologist congresses, were in Kiev in 1874 and 1899.

Один из основателей Русского археологического общества граф Алексей Сергеевич Уваров 28 марта 1869 года на Первом археологическом съезде в Москве предложил созывать периодические съезды в разных городах России. При этом участники форума признали пользу таких периодических съездов и решили ходатайствовать о разрешении их созыва через каждые три года [7, с. LVIII]. Так было положено начало регулярным всероссийским археологическим съездам. Причём, начиная с Третьего, который собрался в Киеве, они приобретают региональную окраску. Собираясь поочередно в разных городах России, которые были историческими центрами определённых районов, они рассматривали прежде всего исторические памятники этого района. Подготовка к очередному съезду осуществлялась предварительным комитетом, имевшим два центра: одним являлось Московское археологическое общество, а второй образовывался в городе предстоящего съезда на базе местных университетов, исторических обществ и археографических комиссий [2, с. 89–105].

Идея созыва киевского съезда принадлежит Михаилу Петровичу Погодину. Она была

высказана им в Москве 28 марта 1869 года на Первом археологическом съезде, что «этим возбуждена будет деятельность местных археологов на пользу русской науке, и киевские археологи позаботятся о материалах для такого съезда» [7, с. LVIII].

После двух первых съездов, проходивших в Москве и Петербурге, все русские учёные единогласно пожелали собраться в Киеве. По словам гр. А.С. Уварова, «значение Киева слишком близко нашему сердцу, мы слишком глубоко чувствуем дорогие воспоминания, связанные с этим городом, чтобы представлялась надобность особенно распространяться об этой привязанности к Киеву каждого русского» [8, с. XV].

Всероссийский форум учёных проходил в помещении Университета св. Владимира 2–16 (24–28) августа 1874 года под председательством гр. А.С. Уварова. Участие принимали 204 исследователя, из них 125 человек представляли нынешнюю территорию Украины. Было проведено 27 заседаний в 8-ми отделениях, на которых прозвучали 110 рефератов.

К открытию съезда были изданы «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (сост. В.Б. Анто-

нович, Ф.А. Терновский), труд Н.В. Закревского «Описание Киева», «Археологическая карта берегов Днепра от Вышгорода до устья Росси» (сост. В.Б. Антонович) [9, с. 423].

Среди участников съезда были известные учёные и деятели культуры: В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.И. Житецкий, И.Е. Забелин, В.С. Иконников, В.О. Ключевский, Елена Пчилка, Н.И. Костомаров, Н.В. Лысенко, Панас Мирный, Д.Я. Самоквасов, И.И. Срезневский, М.П. Старицкий, П.П. Чубинский, прот. Пётр Лебединцев. В съезде приняли участие зарубежные учёные: Альфред Рамбо и Луи Леже (Франция), Стоян Новакович (Сербия), Ватрослав Ягич (Хорватия) и др.

Следует подчеркнуть, что киевские археологические съезды большое внимание уделяли именно христианским древностям. К примеру, на первом киевском съезде были предложены для рассмотрения следующие вопросы:

1. Киевская архитектура X–XII вв. Сюда входило рассмотрение первоначального храмостроения на примерах церквей: Васильевской, Софиевской, Златоверхо-Михайловской, Великой лаврской, Выдубецко-Михайловской, Спасо-Берестовской, Троицко-Кирилловской, Троицкой в лавре, Успенской на Подоле.

2. Влияние византийской иконописи и миниатюрной живописи с X в. по XVIII в. на славянскую иконопись и миниатюрную живопись.

3. Происхождение греческой менологии Василия Македонянина.

4. Какие древнейшие иконы находятся в Киеве и его окрестностях.

5. Об обычаях вешать княжеские одежды в храмах.

6. Церковно-юридические особенности русских и афонских монастырей.

7. Об иерархическом значении и древнем виде Киево-Софийского собора [8, с. IV–X].

Всего вопросов, связанных с христианскими древностями, было около 20-ти, причём часть из них освещена в докладах и рефератах прот. П.Г. Лебединцева и проф. П.А. Лашкарёва, свящ. В.В. Антонова, архим. Амфилохия (Сергиевского-Казанцева), гр. Михаила Владимировича Толстого и др. Они затрагивали темы по истории ви-

зантийского искусства и архитектуры Руси, о фресках Киево-Софийского собора, о Влахернской иконе, о плащанице с Буковины, об уничтожении памятников старины в регионе, о св. Софии Цареградской по описанию русского паломника конца XII в. [3].

Кроме того, во время проведения Съезда его участники с целью ознакомления и научного изучения посетили Киево-Софийский собор, церкви Кирилловского монастыря, Киево-Печерской Лавры, церковь Спаса на Берестове, Межигорье. Были проведены раскопки в Трёхтемировском монастыре и городища в Вышгороде, где была найдена часть фундамента древней церкви Святых Бориса и Глеба [8, с. LXXIX–LXXX].

Как писали журналисты «Киевской старины» 25 лет спустя, съезд «был исполнен общим подъёмом духа, той энергией и вместе с тем того истинно-академического тона, каких исполнены были тогдашние участники съезда» [6, с. XIV].

По результатам работы было издано два тома Трудов и Атлас, в который вошли планы Софийской церкви в Константинополе, Софийского собора в Киеве и церкви Святого Марка в Венеции; снимок из барельефа (Майнцкого музея) с изображением св. Георгия и др. [1].

На этом съезде была организована Выставка, на которой были представлены многочисленные экспонаты в отделении церковных древностей. Это отделение имело пять направлений – памятники местной церковной архитектуры, церковная утварь, живопись и разнообразные изображения на предметах церковного обихода, фотографические снимки древностей, металлические кресты и иконы [10, с. 3–33]. Начиная с этого съезда, выставки составляют из новинок, добытых как научными учреждениями и обществами, так и частными лицами в период между съездами. Предварительный Комитет во главе с Московским работал над составлением каталога Выставки. Кроме того, особенностью этого съезда было то, что многие из гостей привезли с собой местные коллекции и демонстрировали их в ходе чтения докладов [9, с. 422].

25 лет спустя 1.08.–20.08. (13.08.–1.09.) 1899 года в Киеве открылся XI Всероссий-

ский археологический съезд под председательством гр. Прасковьи Сергеевны Уваровой. Участие принимали 461 исследователь. Проходило 50 заседаний в 8-ми отделениях, на которых было прочитано 138 рефератов. Съезд был организован при участии профессоров Киевского университета (где он и проходил) и Общества Нестора Летописца, и в первую очередь стараниями Владимира Бонифатьевича Антоновича, который предоставил Археологическую карту Волыни [9, с. 419].

К открытию съезда были изданы семь крупных научных исследований, среди которых по церковным древностям два: П.А. Лашкарёва «Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты» (1898), Н.И. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Старокиевского уезда Волынской епархии» (1893).

В форуме принимали участие Д.И. Багалей, Н.Ф. Беляшевский, И.М. Каманин, В.А. Кордт, О.И. Левицкий, В.Г. Ляскоронский, В.В. Хвойка, В.И. Щербина, Д.И. Яворницкий. От Киевской Духовной Академии в работе съезда приняли участие Н.И. Петров, П.А. Лашкарёв, В.З. Завитневич, И.М. Корольков, Ф.И. Титов, И.А. Бродович.

На Съезде обсуждались вопросы истории и культуры Правобережной Украины, источники по средневековому Киеву, о начале и развитии книгопечатания в нём, об исследовании Кирилловской стоянки и др.

Вопросы христианских древностей касались русско-византийских памятников искусства, которые находились в храмах Киева и были найдены во время археологических раскопок; особенностей архитектуры и кладки церквей; храмов княжеской эпохи в г. Владимире-Волынском (Успенский собор, церковь Святого Василия); церкви Святого Василия в Овруче; особенностей украинской церковной живописи. Были рассмотрены особенности фресок XVII–XVIII вв. в храмах и костелах региона, а также главные черты иконографии Волыни XVI–XVIII вв. Интересные доклады прозвучали о церковно-археологических достопримечательностях Владимир-Волынской губернии, основных чертах русского церковного зодчества всех периодов его развития, что было в древности на месте современной Андреевской церкви в Киеве; греческом (афон-

ском) кресте «Животворящее Древо» и его иконографии; школах русского иконописания; крестах старообрядцев, влиянии русской иконописи на афонскую в XVI–XVII вв.; киевских старинных энколпионах, крестиках и образках; чертах русской самобытности в памятниках искусства Киевского периода (X–XI вв.); грузинских древностях в ризницах киевских храмов. На съезде были прочитаны доклады о церквях Чернигова и Новгорода-Северского, резных изображениях св. Николая Чудотворца Можайского и их исторической судьбе, новгородской иконописной школе, пластинках со знаками церковных праздников, древностях Суздаля, методологии изучения иконописных школ, Братской иконе Богородицы, сказании об иконе Бога Отца, изображении св. Митрофана, изображении древнегреческих мудрецов и сивилл в русских храмах, росписи Большой Лаврской церкви, воссоздании внешних форм Софийского собора, периоде упадка древнерусского зодчества, древних церквях на Подолье, заграничных монастырях Киевской митрополии, школах русского иконописания.

Традиционно на съезде открылась археологическая выставка, коллекция которой состояла из экспонатов Киевского университета и частных коллекций [9, с. 422]. Отдел церковных древностей этой выставки подготовил профессор Киевской Духовной Академии Ф. И. Титов. Экспозиция отдела состояла из шести направлений: 1) образцы строительных материалов древних сооружений; 2) остатки внешней и внутренней орнаментики древних сооружений; 3) остатки различной церковной утвари из раскопок на месте древних храмов; 4) энколпионы и нательные кресты, найденные в Киеве и представленном регионе; 5) религиозные медальоны; 6) образки и складни. Иконография была представлена в отделе памятников искусства и делилась на четыре направления: 1) иконы и плащаницы византийской школы; 2) иконы, написанные под западным влиянием; 3) иконы аллегорические или символические; 4) картины эсхатологического содержания [4, с. 25–116]. Большинство экспонатов выставки XI Археологического съезда послужили основой фондов, а также экспозиции открытого вскоре Киевского городского музея древностей и искусств [5, с. 47].

ЛИТЕРАТУРА

1. Атлас к Трудам III Археологического Съезда. – К., 1878.
2. *Бржостовская Н.В.* Вопросы архивного дела на археологических съездах в России (1869–1911 гг.) / Н. В. Бржостовская // Археографический ежегодник. – 1972. – С. 89–105.
3. *Карсим І.А.* Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archaeology.kiev.ua/pub/karsim.htm> 21 вересня 2001 р.
4. Каталог выставки XI Археологического съезда. – К., 1899.
5. Киев : энциклопедический справочник / под ред. А. В. Кудрицкого. – 3-е изд. – К., 1986.
6. Третий археологический съезд в Киеве 1874 г. // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVI. – Август.
7. Труды Первого археологического съезда в Москве, 1869. – М., 1871. – Т. I.
8. Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – К., 1878. – Т. I.
9. *Уварова П.С.* Обзор деятельности первых двенадцати Съездов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 г. – М., 1905. – Т. III.
10. Указатель выставки при Третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. – К., 1874.

ПОБУТОВА КЕРАМІКА ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ЧАСУ ІЗ САДИБИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Леся Чміль

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
пізньосередньовічна та ранньомодерна українська кераміка

У статті розглянуто перспективність керамічного матеріалу для відтворення післямонгольського періоду історії садиби Десятинної церкви. На основі опрацьованих колекцій робиться висновок про заселеність цієї території в другій половині XIII – XVI ст.

Ключові слова: кераміка, Десятинна церква, післямонгольський період.

В статье рассматривается перспективность керамического материала для воссоздания послемонгольского периода истории усадьбы Десятинной церкви. На основании обработанных коллекций делается вывод о заселённости этой территории во второй половине XIII – XVI вв.

Ключевые слова: керамика, Десятинная церковь, послемонгольский период.

The article considers ceramic material perspectivity to renovate the place of the Desiatynna Church history in the post-Mongolian period. Making study of the processed collections the author came to the conclusion about settling in this territory in the 2nd half of the 13th–16th cc.

Keywords: ceramics, Desiatynna Church, post-Mongolian period.

Керамічний посуд є наймасовішою категорією матеріальної культури. Завдяки цьому він постає важливим історичним джерелом, що дає змогу розв'язувати різнопланові завдання з реконструкції історії та культури давніх суспільств. Основне значення кераміки полягає в тому, що вона може виступати в ролі хронологічного індикатора – зміни її форми, технології та орнаменталізації дозволяють датувати культурні шари й окремі об'єкти, а також визначати час побутування різних типів пам'яток. Головними характеристиками кераміки є технологічні ознаки – тип формувальної маси (фарфор, фаянс чи глина), хімічний склад та різновид глини (каолінова, смектитова, ступінь залізистості), домішки (природні чи штучні, їх різновид, розміри), спосіб формування (ліплення, ручний чи ножний гончарний круг) та випалювання (окислювальний чи відновлювальний, температурний режим). Для полив'яної кераміки визначається також хімічний склад і тип поливи

(свинцева, лужна, змішана, прозора чи глуха), її колір (барвники) та спосіб нанесення декору (підполив'яний чи надполив'яний). У світовій археології для визначення технологічних характеристик кераміки широко застосовуються методи природничих наук – спектральний аналіз, електронно-мікросондовий метод, петрографічні дослідження в прозорих шліфах, рентген-дифракційні дослідження тощо [6]. Більш доступним є використання бінокулярних мікроскопів, прожарювання в муфельній печі, створення експериментальних зразків. Ці методи зараз широко використовуються в російській археології, де переважає культурно-історичний підхід до вивчення кераміки, започаткований О. Бобринським [8].

За технологічними характеристиками можна атрибутивувати керамічні імпорти й визначати напрями та інтенсивність торговельних зв'язків, а для масової кераміки місцевого виробництва – періоди побутування,

проте досить широкі. Щоб провести детальніше датування керамічних форм, використовуються морфологічні ознаки, основними серед яких є профілювання верхньої частини посудини. Найбільш придатними для цього є вінця горщиків, форма яких досить швидко змінюється в часі. Датування культурних нашарувань за керамічним матеріалом дає змогу простежити інтенсивність заселення якоїсь території в певний час. Незнання і відповідно неправильне датування керамічних форм післямонгольського часу в першій половині – середині ХХ ст. призвели до помилкового твердження про повне запусіння території навколо Десятинної церкви після монгольської навали до ХVII ст. [3, с. 494; 2, с. 111]. Тому досить важливими є обробка нових матеріалів та вивчення старих колекцій кераміки з розкопок садиби Десятинної церкви на сучасному науковому рівні задля виявлення динаміки заселення цієї території протягом останнього тисячоліття.

З керамічних матеріалів розкопок Десятинної церкви на сьогодні оброблено колекцію 2005 року. З неї відібрано 116 фрагментів, придатних для хронологічного визначення. Хоча всі вони походять зі змішаних шарів, проте дають загальне уявлення про датування культурних нашарувань на садибі церкви. За хронологією вони поділені так:

1) давньоруський період (кінець Х – перша половина ХІІІ ст.) – 55 фрагментів (47,4 %) (іл. 1);

2) друга половина ХІІІ – ХІV ст. – 9 фрагментів (7,8 %);

3) ХV–ХVІ ст. – 14 фрагментів (12,1 %);

4) ХVІІ ст. – 12 фрагментів (10,3 %);

5) ХVІІІ ст. – 19 фрагментів (16,4 %);

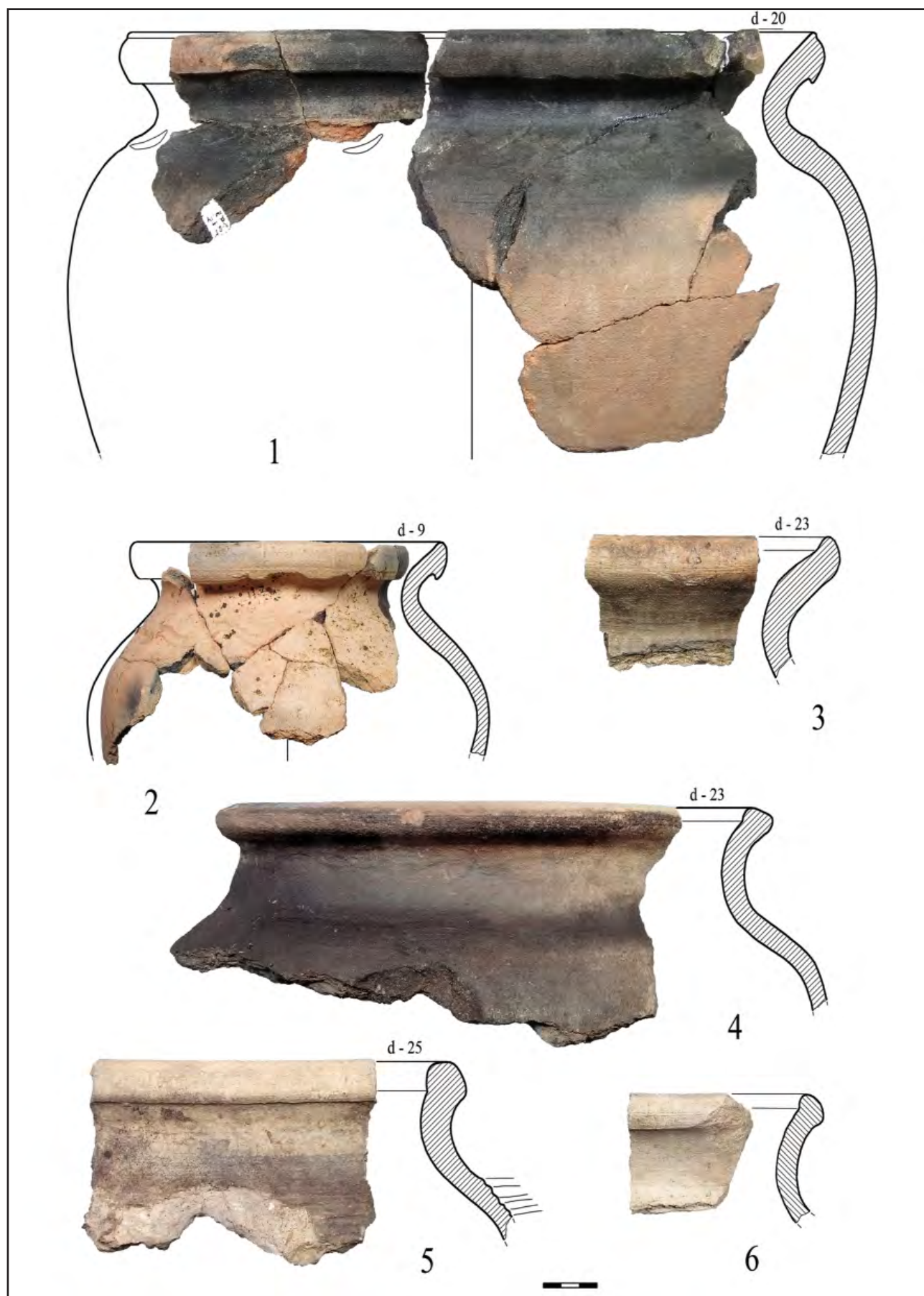
6) ХІХ ст. – 7 фрагментів (6 %) (іл. 4).

Звісно, цей розподіл є досить приблизним, але в загальних рисах він відображає тенденцію інтенсивності заселення цієї території. Основний висновок, якого можна попередньо дійти на основі поданого матеріалу, полягає в тому, що життя на цій ділянці не переривалося, оскільки наявна вся хронологічна шкала кераміки. Найбільше є матеріалів давньоруського часу, що цілком закономірно й очікувано. Усі інші періоди представлені значно меншою кількістю матеріалу. Звичайно, найцікавішими є другий і третій періоди, що

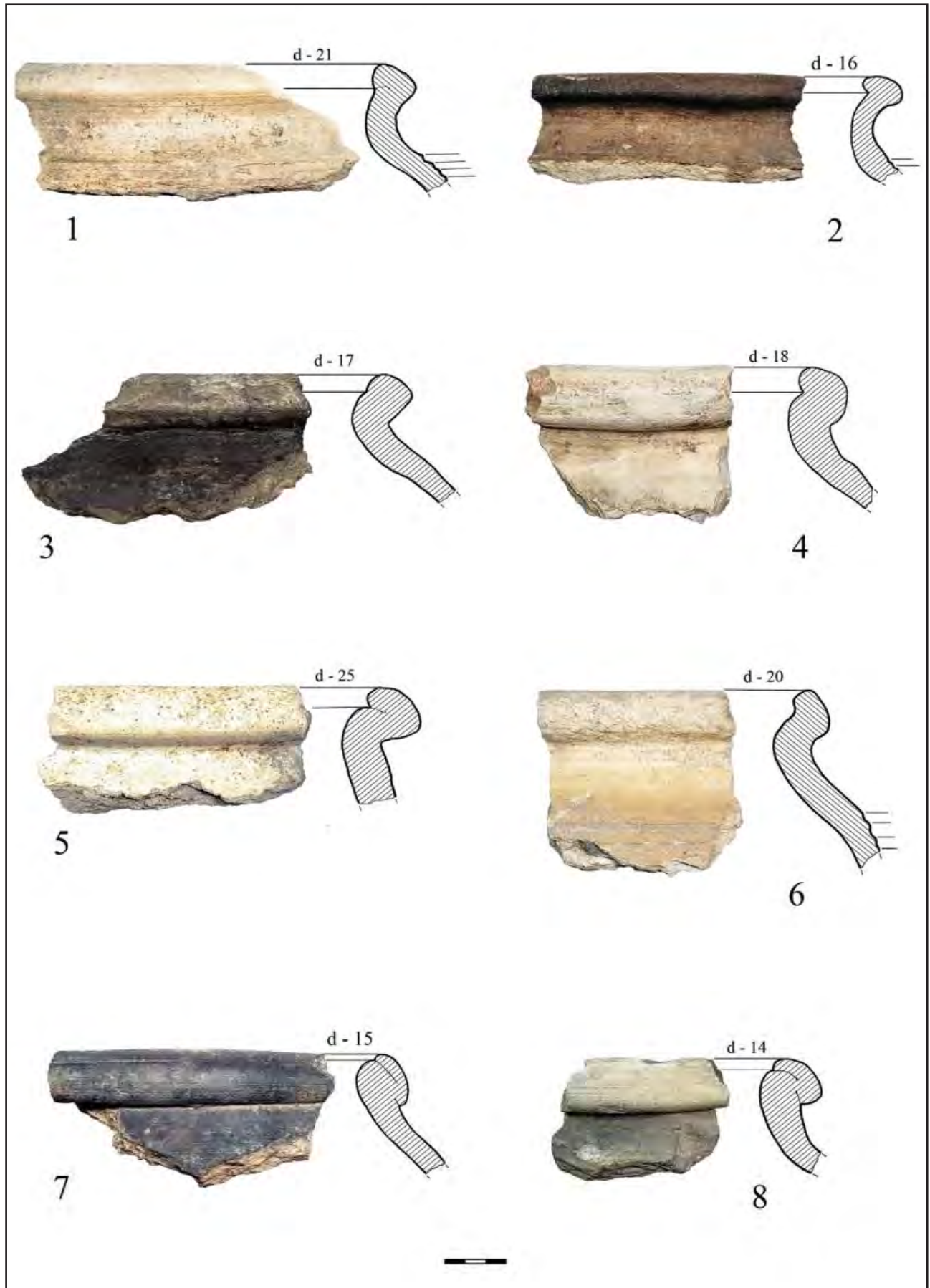
охоплюють час від монгольського погрому до початку ХVІІ ст., оскільки про цей час нічого не відомо з писемних джерел, і основним матеріалом для його датування є кераміка. Вінця горщиків другої половини ХІІІ–ХІV ст. мають характерну форму у вигляді сплюснених валиків, іншою їх ознакою є конусоподібна шийка (іл. 2). Хоча вони представлені в значно меншій кількості, ніж давньоруські, проте їхня частка все ж досить помітна, що свідчить про залюднення цієї території в окреслений період. Для ХV ст. характерними є вінця з більш масивним округлим валиком, а також з виїмкою по внутрішньому краю (іл. 3: 1, 2). Кінцем ХV–ХVІ ст. датуються вінця ромбічної та підпрямокутної в перерізі форми, деякі із заціпами (іл. 3: 3–10). До ХV–ХVІ ст. відносяться і фрагменти покришок півсферичної форми з вінчиком, що має загин формовочної маси до середини (іл. 3: 11, 12).

Особливий інтерес викликає імпортна східна кераміка. Серед обробленої серії вона поки що не представлена, проте є в давніх колекціях, які опрацював і видав В. Коваль [4]. Це матеріали, що зберігаються в Національному музеї історії України та в Державному Ермітажі (Санкт-Петербург, Росія). Частина з них була опублікована раніше, але деякі перерахувано [1, с. 202–203; 7, с. 94, 179, 181, № 18; 5, с. 11, 63, № 43]. Загалом у каталозі нараховано 14 фрагментів імпоротної кераміки, знайденої на садибі Десятинної церкви під час розкопок М. Каргера 1938–1939 та 1949 років. З них принаймні 9 можуть бути віднесені до післямонгольського часу, а ще два мають широкі датування в межах ХІІІ–ХІV ст. чи навіть Х–ХVІІІ ст. (китайський селадон) і, не виключено, також, що могли потрапити до Києва в післямонгольський час [4, с. 124, 136].

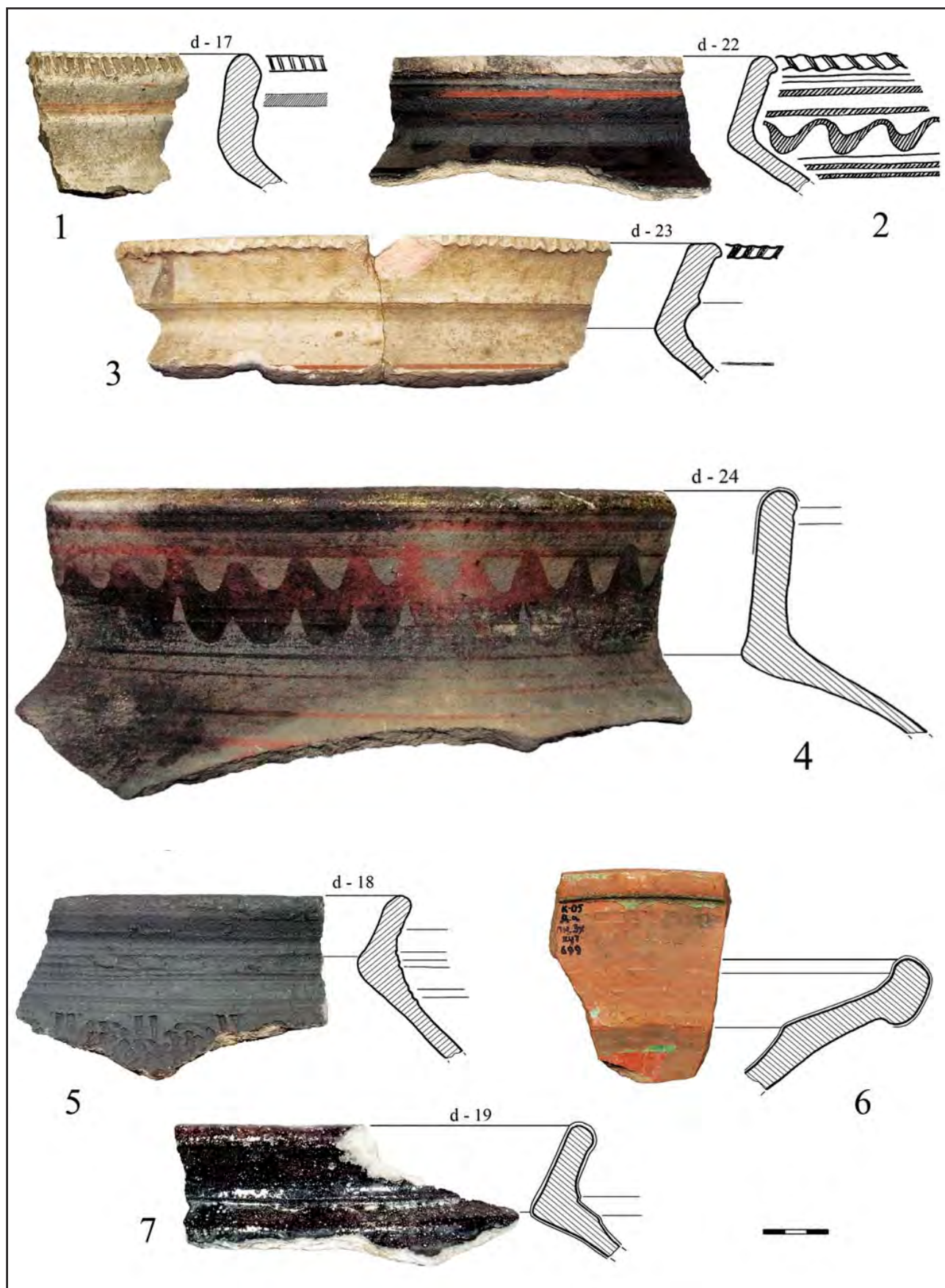
Дві з післямонгольських посудин відносяться до іранських напівфаянсів кінця ХІІІ – ХІV ст. [4, с. 63, 90]. Це 10 уламків чаші з ультрамариновою поливою, білим і червоним надполив'яним розписом та аплікацією золотої фольги (т. зв. кераміка типу «ладжвардина») (іл. 5) та уламок чаші з м'якого кашину з бірюзовою поливою і чорним надполив'яним розписом, з потовщеним краєм (іл. 6: II). Ще три посудини виготовлені з крихкого кашину і відносяться до виробництва поволзьких золотоординських центрів ХІV ст. [4, с. 77, 93,

Іл. 1.
Вінця давньоруських горщиків

Іл. 2.
Вінця горщиків другої половини XIII – XIV ст.

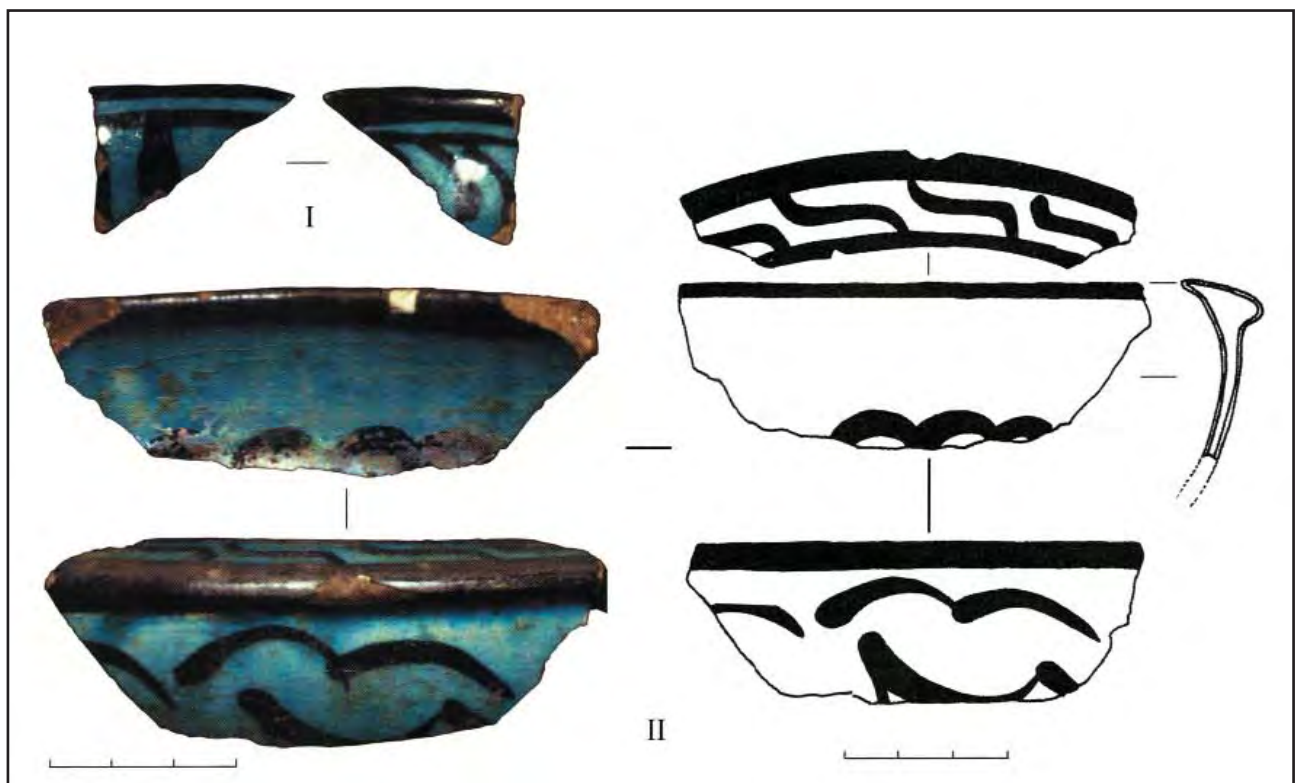

Іл. 4.
Вінця посуду XVII ст. (1-3), XVIII ст. (4-6) та XIX ст. (7)

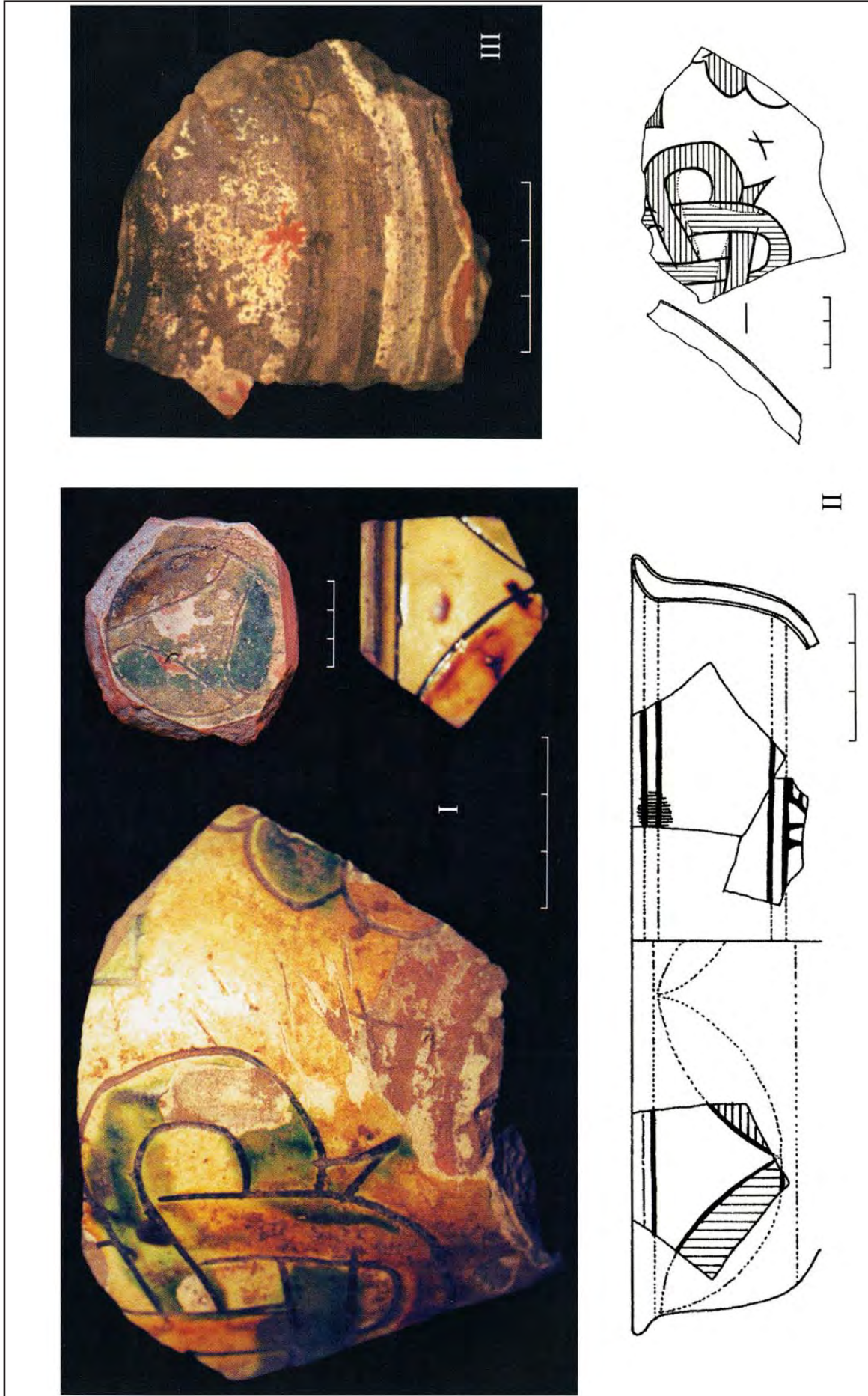
Іл. 5.

Фрагменти чаши (напівфаянс «ладжвардина»). Іран, друга половина XIII – XIV ст. (За: Коваль В. Ю. *Керамика Востока на Руси IX–XVII века.* – М., 2010. – Цв. ил. 16 (I), іл. 17 (II))

Іл. 6.

Фрагменти напівфаянсових чаш з бірюзовою поливою. Золота Орда (I), Іран (II), XIII–XIV ст. (За: Коваль В.Ю. *Керамика Востока на Руси IX–XVII века.* – М., 2010. – Цв. ил. 31)

Лл. 8.

Фрагменти причорноморської майоліки «сграфіто» (I, II) та безполів'яного глечика з поліхромним розписом (II). XIII–XIV ст. (За: Коваль В. Ю. *Керамика Востока на Руси IX–XVII века.* – М., 2010. – Гл. 45 (I), цв. ил. 51 (I), 58 (III))

100]: два уламка чаші із чорно-синім розписом і гравіруванням по чорній фарбі, уламок чаші з бірюзовою поливою і чорним розписом та п'ять уламків чаші чи тарілі з поліхромним розписом фарбами і білим ангобом під безбарвною поливою (іл. 6: I, 7). Ще три фрагменти напівмайолікових посудин – дві чаші та глечик – можуть бути віднесені до кримського виробництва другої половини XIII – XIV ст. [4, с. 130, 132]. Вони виготовлені із червоної глини й декоровані підполив'яним орнаментом у техніці сграфіто із зеленою та жовто-коричневою підфарбовкою малюнка (іл. 8: I, II). Ще один світлоглиняний глечик без поливи розписаний білим, червоним та чорним ангобами. В. Коваль вважає, що він міг бути виготовлений у Південно-Західному Криму, хоча подібних знахідок там немає, а натомість аналогії йому відомі в Азові [4, с. 144] (іл. 8: III).

Така кераміка була досить дорогою і навряд чи траплялася серед рядової забудови. Загалом на території Києва для післямонгольського часу знахідки східної кераміки є поодинокими. Якщо кримська кераміка трапляється частіше, то золотоординський кашин відомий поки що лише на території Михайлівського Золотоверхого монастиря та в багатій садибі (можливо, купця) на вул. Воздвиженській. Знахідки іранських напівфаянсів того часу поки що ніде, крім садиби Десятинної церкви, не відомі. Отже, якщо присутність простої кухонної масової кераміки вказує на наявність культурного шару і якогось залюднення території біля Десятинної церкви, то присутність дорогої імпортової кераміки вже

дозволяє ставити питання і про ймовірність проживання представників соціальної верхівки на цьому місці в післямонгольський час.

Таким чином, кераміка є основою для датування і головним матеріалом для відтворення історії садиби Десятинної церкви в «безписемний» її період – другу половину XIII – XVI ст., що слід враховувати при створенні відповідної експозиції. Тому, крім обробки матеріалів досліджень 2005–2011 років, необхідно максимально повно віднайти й опрацювати кераміку у фондосховищах України та Росії. На сьогодні відомо про значну колекцію кераміки в Національному музеї історії України (понад 5 тис. одиниць) та в Державному Ермітажі (понад 300 одиниць) [7, с. 93; 1, с. 202]. Не виключено, що деякі матеріали можуть зберігатися у фондах Інституту археології НАН України, Національного заповідника «Софія Київська» та інших музейних і академічних установах. З метою отримання максимально повної інформації з історії пам'ятки необхідно проводити дослідження кераміки методами природничих наук, які широко використовуються в сучасній світовій археології та музейній практиці. Для цього потрібно створити спеціальну лабораторію з хоча б мінімальним технічним оснащенням (мікроскоп з фотокамерою, муфельна піч, спектрометр) та налагодити співпрацю з іншими технічними закладами, які можуть здійснювати відповідні дослідження. Для надання експозиційного вигляду предметам необхідним є також залучення професійних реставраторів кераміки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Залеська В., Іванов О., Рябцева С. Кераміка // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К : АртЕк, 1996. – С. 202–203.
2. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – 272 с.
3. Каргер М.К. Древний Киев. – М. ; Ленинград, 1959. – Т. 1. – 579 с.
4. Коваль В.Ю. Кераміка Востока на Руси IX–XVII века. – М. : Наука, 2010. – 269 с.
5. Макарова Т.И. Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства древней Руси. – М. : Наука, 1967. – 128 с.
6. Методологические основы исследования древней керамики. – М., 1977. – 51 с.
7. Стрельник М. Керамічні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К : АртЕк, 1996. – С. 93–94.
8. Цетлин Ю.Б. Фундаментальные проблемы изучения гончарства // Древнее гончарство: Итоги и перспективы изучения. – М., 2010. – С. 229–244.

I Наукові читання Ist Scientific Readings

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЦЕРКВИ ПАРАСКЕВИ-П'ЯТНИЦІ В ЧЕРНІГОВІ

Микола Андрієвський

*науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ*

Коло наукових зацікавлень:

*військова справа ранньосередньовічних слов'ян; відновленні
храми та монастирі України*

Стаття присвячена історії відновлення церкви Параскеви-П'ятниці в Чернігові.

Ключові слова: *церква, Параскева-П'ятниця, Чернігів.*

Статья посвящена истории восстановления церкви Параскевы-Пятницы в Чернигове.

Ключевые слова: *церква, Параскева-Пятниця, Чернигов.*

The article is devoted to the history of reconstruction of the Church of the St. Paraskeva Piatnytsia in Chernigov.

Keywords: *Church, St. Paraskeva Piatnytsia, Chernigov.*

Свого часу П. Раппопорт відмічав, що будь-які архітектурні дослідження мають супроводжуватися обов'язковою графічною реконструкцією. Він зауважив, що є два методи реконструкції храмів. Перший передбачає відновлення первинного й повного вигляду храму за наявності достатніх на те підстав, а саме – за умов повного збереження основних архітектурних особливостей та цілісної композиції. Тоді як другий метод полягав у повній реконструкції споруд, при відсутності яких-небудь архітектурних деталей, на підставі історичних аналогій та припущень автора. Однак цей метод дослідник вважав ризикованим. Лише у випадках, коли графічна реконструкція не викликає жодних заперечень, можлива її натуральна реконструкція [8, с. 18.].

Храм Параскеви-П'ятниці відноситься саме до тих незначних пам'яток, котрі були не лише реконструйовані графічно, але й відбудовані в натуральну величину.

Важко знайти храм, який за свою багатовікову історію зазнавав би стільки пожеж і перебудов, проте, зрештою, був відновлений відповідно до свого первинного вигляду. Створюється враження, що храм Параскеви-П'ятниці своєю історією метафорично нагадує спасіння християнської душі, котра прийшла на світ чистою, пройшла через митарства і, врешті-решт, очистилася.

Наразі точної дати заснування П'ятницької церкви не встановлено, однак одні джерела відносять час її заснування до XII ст., інші – до XVIII ст. Така неоднозначна позиція в історіографії була викликана тим, що пізніші надбудови над самим храмом так змінили вигляд церкви, що встановити час її заснування за зовнішнім виглядом було практично неможливо. Навіть фахові дослідники в першій половині XX ст. робили помилкові припущення, і лише повноцінні дослідження, що стали можливими завдяки рятувальним

роботам П. Барановського, дали змогу встановити істинний вік церкви. Утім, уже у XIX ст. Ф. Гумілевський на основі універсалу Ю. Хмельницького доводив, що П'ятницький монастир є одним з найдавніших монастирів Чернігівщини, адже, як зазначав автор, «извѣстно, что при Богдане и Юриѣ представлены были значительныя имена только тем монастырям, которые владели ими прежде польскаго владычества – монастырям древним – Ильинскому, Северскому, Борисо-Глебскому, Елицкому» [5, с. 114]. На основі такого припущення Ф. Гумілевський, спираючись на літописну згадку 1116 року про поховання в Чернігові княгині-інокіні Предслави Святославівни, сестри благочинного князя Давида Святославича, вважав, що це, безперечно, було в жіночому монастирі, яким, на його думку, був П'ятницький монастир [5, с. 114–115]. Хоча архітектурно-археологічні роботи і спростували останні припущення, проте підтвердили те, що монастир був одним з найстаріших храмів Чернігова [2, с. 98].

Перші писемні згадки про П'ятницький монастир відносять до XV ст. Знаходимо їх у того ж Ф. Гумілевського. Автор повідомляє, що в XV ст. монастир був геть спустошений литовцями [5, с. 116]. Згодом згадка про нього з'являється лише в 1657–1658 роках в універсалах полковника Вибельського [6, с. 58]. До 1657 року монастир перебував у спустошеному стані, без огорожі та з однією кам'яною церквою, доки на кошт генерального обозного В. Дуніна-Барковського обитель не була розбудована дерев'яними стінами, келіями та іншими спорудами господарського призначення, а сама церква відновлена і пересвячена на честь святої Параскеви [6, с. 58]. До давньоруського храму було прибудовано дерев'яний ганок, на склепінні центральної нави і трансепту надбудовано шатра з невеликими маківками на барабанах, а єдину кам'яну баню храму було прикрашено великою маківкою з великим хрестом [6, с. 58]. Над брамою монастиря здіймалася невисока триярусна дзвіниця із церквою великомученика Прокофія. Уздовж трьох стін огорожі були розташовані келії, дещо північніше містилася трапезна, поряд – будинок настоятельки [6, с. 58].

Завдяки значним пожертвуванням земель і маєтностей на користь монастиря та

Іл. 1. П'ятницька церква в м. Чернігові (сучасний вигляд)

особистим грошовим пожертвуванням гетьманів і полковників та їхніх дружин монастир не лише безбідно існував упродовж XVII ст., але й був розбудований та відреставрований після великої пожежі 1750 року [2, с. 83; 6, с. 58].

У 1754 році ігуменя Доментіана Ларська розпочала розбудову, під час якої П'ятницька церква зазнала найбільших змін. До церкви з трьох боків прибудували притвори, прорубали нові вікна та розширили старі [6, с. 61]. З північного боку було прибудовано скарбницю, з південного боку – видовжене приміщення, під спудом якого містилася комора, а піднявшись двома сходинками вище, можна було потрапити до ризниці [6, с. 61]. Тоді ж церква отримала барокові шати. Архітектор А. Карнабед припускав, що всі ці перебудови здійснювалися за планом відомого на той час українського архітектора І. Зарудного [12, с. 36]. У 1783 року ігуменя Ганна Загрязька до настоятельських келій прибудувала однопрестольний храм Різдва Іоанна Предтечі [6, с. 6]. Проте 10 квітня 1786 року наказом імператриці Катерини II П'ятницький монас-

Ил. 2. П'ятницька церква в довоєнний період. Електронний ресурс (<http://wiki.ecity.cn.ua>)

тир було ліквідовано, а територія монастиря передана Головному народному училищу [6, с. 6]. У 1805 році, у зв'язку з переплануванням міста, усі дерев'яні споруди й огорожа були розібрані, а сама церква стала парафіальною. Однак уже 1806 року генерал-губернатор О. Куракін запропонував відремонтувати П'ятницьку церкву, що й було зроблено в 1819 році. У результаті цих робіт до церкви було прибудовано цегляну дзвіницю-ротонду [6, с. 6].

XX століття для П'ятницької церкви відіграло неоднозначну роль, адже хоча війна і зруйнувала сам храм, проте дозволила відновити його у первинному вигляді. Після революції 1917 року церква ще діяла, хоча в 1922 році її було пограбовано [6, с. 6]. 23 липня 1941 року церква під час німецького наступу вигоріла від запалювальних бомб, а 26 вересня 1943 року вона була зруйнована бомбардуванням [2, с. 3]. Однак того ж року в січні за завданням Комісії з обліку й охорони пам'яток, підпорядкованої Комітету у справах мистецтв, П. Барановський провів обстеження П'ятницького храму. Він констатував, що руйнування були колосальні: зруйновані на три чверті західна і південна стіни, обвалилися два західні пілони, більша частина склепінь та купол [2, с. 3].

Усе це дозволило досліднику відкрити найдавніші рештки храму та побачити пізніші нашарування, що на його думку, мало надзвичайне значення для історії. Дослідження решток святині дало змогу П. Барановському не лише встановити первинний вигляд храму,

але й підтвердити та уточнити писемні свідчення про пізніші перебудови церкви.

У результаті досліджень 1943 року була встановлена виключна значимість та унікальність уцілілих решток, а також підтверджена необхідність їх збереження та консервації. У 1944 році розпочалися роботи з урятування храму. Знайдений фрагмент глави храму дозволив досліднику констатувати, що будівля П'ятницького монастиря в давніх конструкціях збереглася до наших днів, та запропонувати документальний проект реставрації. У 1945 році було проведено другий цикл робіт з укріплення споруди. Подальші роботи на пам'ятці виявили фрескові розписи та понад 100 зразків плінф із клеймами. Усе це, разом з виявленими архітектурними особливостями давньоруського періоду, дало можливість досліднику констатувати, що П'ятницька церква датується межею XII–XIII ст. і є унікальним архітектурним явищем, яке й засвідчує відхід руської архітектури від візантійських канонів [2, с. 7–9].

У 1953–1954 роках М. Холостенко продовжив справу П. Барановського. У ході робіт було відкрито ряд цікавих архітектурних особливостей. Зокрема, було відкрито й подано реконструкції фрескових розписів косяків. На основі досліджень, обмірів та порівняльного аналізу з Овруцькою церквою, спільно з П. Барановським та за участі В. Івашенка було запропоновано первинний план храму [11, с. 285]. Як наслідок, у 1962 році реставрація була завершена за наданим планом.

Унікальність досліджень храму Параскеви-П'ятниці, як, власне, і відновлення цілісного вигляду храму, полягала в тому, що П'ятницька церква завершила коло багаторічних досліджень, спрямованих на виділення нового етапу в давньоруській архітектурі, початок яких було закладено в 20-х роках XX ст. дослідженнями церкви Архангела Михаїла в Смоленську, церкви П'ятниці в Новгороді та Спасо-Єфросиньєвського собору в Полоцьку, які, проте, не могли дати загальної картини, оскільки полоцький храм знаменував лише зародження нового архітектурного стилю, а Новгородська церква збереглася без верхньої частини й система її завершення тоді ще не була зрозуміла [9, с. 13]. І лише реконструкція цілісного вигляду П'ятницької церкви, за

рахунок знайдених П. Барановським решток бані, дала можливість М. Вороніну виокремити новий етап у давньоруській архітектурі, з чим згодом погодилися й інші дослідники, так що надалі це ні в кого не викликало сумнівів [9, с. 13; 4, с. 336, 338]. Таким чином, П'ятницька церква відіграла неабияку роль у становленні цілого архітектурної стилю, а разом дала поштовх для подальших досліджень [9, с. 13].

П'ятницька церква, за висловуванням П. Раппопорта, становить основу «яскравої групи», до якої входять церква Василя в Овручі та церква Святих апостолів у Білгороді, саме за рахунок збереження бані та купола [9, с. 13]. Церква Василя в Овручі під час реконструкції на початку ХХ ст. отримала склепіння і закінчення ХІІ ст., тоді як, на думку П. Раппопорта, стилістично подібним для даної церкви було б східчате склепіння П'ятницької церкви [10, с. 114]. Така сама ситуація спостерігається і з церквою Святих Апостолів у Білгороді, яка збереглася лише на рівні фундаментів. П. Раппопорт, у зв'язку зі стилістичною подібністю до двох вищезгаданих храмів, схильний вбачати схожу до П'ятницької церкви баштоподібну композицію верху церкви в Білгороді [10, с. 114].

Архітектурна подібність композиції цих церков та будівничої техніки, а також особливості профілювання наштовхнули дослідників на думку про функціонування не лише певної артілі, але й про очевидний почерк майстра. Одним з перших це припущення висловив сам П. Барановський, за ним М. Холостенко, згодом усі ці дані підсумував і узагальнив П. Раппопорт. Зокрема, П. Баранов-

*Іл. 3. Руїни П'ятницької церкви.
Електронний ресурс (<http://wiki.ecity.cn.ua>)*

ський припускав, що це справа рук видатного майстра Петра Мелоніга – «товариша» князя Рюрика Ростиславича. П. Раппопорт припускає, що з ним на чолі працювала ціла артіля, яку дослідник називає «київською». Ця артіля розгорнула на Чернігівщині масштабне будівництво. За її участі були зведені церква у Вщижі та Трубчевську; залишки Чернігівської церкви на Сіверянській вулиці та археологічно досліджені залишки фундаментів ранньої церкви, що нині знаходиться під Єкатерининською цервою в Чернігові, очевидно, також робота цієї артілі [10, с. 118]. Усі вони подібні до П'ятницької церкви. Не дивлячись на загальну близькість традиції, Спаський Новгород-Сіверський собор із заходу мав притвор, а з півночі й півдня – напівкруглі виступи, це дає підстави припускати, що його архітектором був інший майстер, який, очевидно, уже в передмонгольський час побудував і церкву в Путивлі [10, с. 118].

За таких обставин, коли більша частина храмів відома лише на рівні фундаментів або на рівні склепінь, саме П'ятницька церква виступає прототипом для їх графічної реконструкції.

Однак, не дивлячись на таку визначну роль П'ятницької церкви, в історіографії час від часу постає питання, чи правомірно було прийнято рішення про реконструкцію первинного давньоруського вигляду храму і фактичне знищення прибудов та пишних шат його барачного оздоблення [3, с. 132]. Дійсно, ще П. Раппопорт відмічав, «що пізніші прибудови й перебудови самі по собі являють значний історичний та історико-архітектурний інтерес, а тому їх знищення в процесі реставрації можливе лише в тому випадку, якщо вони, безсумнівно, не становлять ні історичної, ні художньої цінності» [8, с. 18]. Утім, жодним чином не можна сказати, що барочні шати й надбудови П'ятницької церкви не становили ніякої цінності. Навпаки, ряд учених, зокрема В. Віроцький та А. Адруг та більшість дослідників архітектури епохи ренесансу, вказують на унікальну виразність композиції П'ятницької церкви [8, с. 18; 1, с. 113–118]. За таких умов, уся відповідальність, безперечно, лягає на плечі П. Барановського, котрий особисто контролював проект реконструкції і слідкував за

його втіленням у життя. Проте, на нашу думку, рішення П. Барановського є цілком виправданим і обґрунтованим. Особливо, якщо взяти до уваги те, що він був автором проекту Чернігівського заповідника історико-архітектурних пам'яток [13, с. 118]. Саме відновлення П'ятницької церкви в її первинному вигляді дало можливість зробити заповідник унікальним комплексом мурованих пам'яток доби Київської Русі за рахунок поєднання трьох стилів та ансамблів на такому маленькому просторі [7, с. 25].

Отже, дослідження та відновлення первинного вигляду та подальша реконструкція церкви Параскеви-П'ятниці відіграла значну роль не лише у виокремленні та становленні нового архітектурного стилю в давньоруському кам'яному будівництві, але і в подальших реконструкціях та відновленні пам'яток архітектури XII–XIII ст. Водночас П'ятницька церква відіграла надзвичайну роль у становленні унікального ансамблю Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адрюг А.К.* Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів : Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. – 224 с.
2. *Барановский П.* Труды, воспоминания современников [Электронный ресурс]. – М. : Фонд Барановского МГО ВООПИИк, 1996. – 280 с. Режим доступа : http://ardruss.ru/MaRa_Library/H/Holostenko_NV_Architekturno-arheologicheskie_issledovaniya_Pyatnizkoy_tzerkvi_v_Chernigove_SA_vyp_26_1956.pdf.
3. *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. – К., 1998. – 208 с.
4. *Воронін Н.Н.* «Слово о Полку Игореве» и русское искусство в XII–XIII в.в. // Слово о Полку Игореве. – М. ; Ленинград, 1950. – (Серия «Литературные памятники»). – С. 320–351.
5. *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4. – 446 с.
6. *Ігнатенко І, Нижник Л.* Нарис з історії та архітектури П'ятницького монастиря // Сіверянський літопис. 1997. – № 6 (листопад, гудень). – С. 58–65.
7. *Карнабед А.А.* Пам'ятки архітектури давньої Русі-України півночі Лівобережжя України // Могилянські читання–2003. Збірник наукових праць. – К. : ВіПОЛ, 2004. – С. 25–29.
8. *Раппопорт П.А.* Древнерусская архитектура. – СПб. : Стройиздат, 1993. – 289 с.
9. *Раппопорт П.А.* Русская архитектура на рубеже XII и XIII веков / П.А. Раппопорт // Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуция. – М. : Наука, 1977. – 298 с.
10. *Раппопорт П.А.* Зодчество древней Руси. – Ленинград : Наука, 1986. – 159 с.
11. *Холостенко Н.В.* Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1853– 1954) // Советская археология. – 1956. – № 26. – С. 271–292.
12. Чернігів: архітектурно-історичний нарис. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Будівельник, 1980. – 128 с.
13. *Шуляк В.В.* П'ятницька церква в Чернігові // Археологія. – 1975. –Т. 16. – С. 118–121.

РОЗГРОМ КИЄВА 1240 РОКУ ЗА ДАНИМИ ПАЛЕОПАТОЛОГІЇ

Поліна Вікторова

старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів МДЦ

Коло наукових зацікавлень:

палеопатологія, антропологія, археологія

У статті подається антропологічне та палеопатологічне описання серії поховань, знайдених у Києві й датованих 1240 роком. На основі вивченого матеріалу О.Д. Козак зробила спробу історичної реконструкції останніх моментів життя людей, які загинули під час погрому Києва монголо-татарами.

Ключові слова: *палеопатологія, монголо-татари, середньовіччя, Київ.*

В статтє подаєтєся антропологіческое и палеопатологіческое описание серии погребенний, найденных в Киеве и датированных 1240 годом. На основе изученного материала А.Д. Козак сделала попытку исторической реконструкции последних моментов жизни людей, которые погибли во время погрома Киева монголо-татарами.

Ключевые слова: *палеопатология, монголо-татары, средневековье, Киев.*

The article fed the paleontological and anthropological description of the series of burials found in Kiev, dating back to 1240. After studying the material O.D. Kozak was made the attempt of historical reconstruction of the last moments of life of people who died during the defeat of Kiev Tatar-Mongols.

Keywords: *palaeopathology, Tatar-Mongols, the Middle Ages, Kiev.*

Про погром Києва в грудні 1240 року відомо досить багато. Ця трагедія стала початком занепаду великої та могутньої держави. Татари завоювали Київ та знищили його захисників і жителів. Вони так розграбували місто, що в ньому нараховувалося не більше двохсот уцілілих будинків.

Взяттю Києва військами хана Батия передувала тривала облога. Вирішальний штурм прийшовся на 5 грудня 1240 року. Монголи пробили стіни одразу в кількох місцях і проникли в місто через Лядські ворота. Захисники Києва відійшли в Дитинець. Невдовзі ворог прорвав останню лінію оборони в районі Софіївських воріт і відтіснив киян до Десятинної церкви. Як відомо за літописом, останні оборонці міста зачинилися в кам'яній церкві, однак стіни та хори храму обвалилися. Люди, які переховувалися все-

редині, були заживо поховані під завалами. Усе місто було спалено, лише незначна кількість жителів уникла смерті чи полону. На думку П.П. Толочка, з 50-тисячного населення Києва в місті залишилося лише 2 тисячі [5, с. 154].

Під час археологічних розкопок по вул. Володимирській, 8 та Великій Житомирській, 4 і 4а було знайдено рештки людей, які загинули саме під час взяття Києва монголо-татарами. Загалом вдалося виокремити 8 чоловічих та 2 жіночих кістяки, які були об'єднані в серію та досліджені О.Д. Козак [1, с. 54]. Таким чином, ми маємо можливість оцінити приклад історичної реконструкції на основі вивчення травм загиблих людей.

Вік загиблих – у межах від 15 до 55 років. За краніологічними ознаками всі ці люди були представниками груп, що на початку XIII ст.

населляли Середнє Подніпров'я [1, с. 117]. Вірогідно, усі вони були мешканцями Києва. Більшість із них мали загоєні травми кісток, що може бути пов'язано як із участю у збройних конфліктах, так і із загалом високим побутовим травматизмом [1, с. 81]. Ці люди були добре пристосовані до життя в місті та важкої фізичної праці. Про це свідчать особливості розвитку скелета, які водночас вказують і на специфіку занять людей. Неприятливі голодні роки на початку XIII ст., особливо ті, що припали на період дитинства, залишили на кістяках сліди стресів та дитячих хвороб [5, с. 210].

Більшість незагоєних травм, зафіксованих у цій групі, містяться на черепах. На посткраніальному скелеті було визначено лише одну можливу травму, нанесену гострою зброєю (ножем, шаблею). З огляду на специфіку удару та локалізацію пошкодження, можна припустити, що цей удар чоловік дістав, коли підняв руку, щоб захистити обличчя.

Слід зауважити, що значне переважання травм черепа порівняно з травмами посткраніального скелета – звичайне явище в палеоантропологічних серіях, однак це не означає, що всі удари були нанесені лише по голові [2, с. 56].

Більшість травм черепа були нанесені перимортально (у момент смерті) та були наскрізними. Вони мають округлі, овальні чи прямокутні обриси та досить великі за розмірами (30–40 мм або 60–70 мм у діаметрі). Деякі з них призвели до появи тріщин та розколу черепа. Майже всі травми розташовані з правого боку черепа. Не виключено, що їх було нанесено предметами одного типу (килок, булава, палиця). Сила ударів, які призвели до наскрізних переломів, очевидно, була значною. Можна припустити, що зброя мала довгий держак, а удари було нанесено в ближньому бою з невеликої відстані. Усі проникаючі удари зумовили масивне пошкодження мозку. Також трапляються вдавнені переломи, що їх могли спричинити удари меншої сили, нанесені з близької відстані чи по захищеній голові [3, с. 61].

Загалом у шести чоловіків виявлено мінімум тринадцять, як максимум – вісімнадцять травм, що могли спричинити негайну смерть.

Слід звернути увагу на розташування переломів, що дасть змогу висвітлити деякі моменти подій, які призвели до загибелі цих людей. Більшість масивних травм виявлено на правій стороні черепа чи ззаду. Жодної незагоєної травми лобної кістки чи обличчя не зафіксовано. Відомо, що у збройних конфліктах чи у жертв насилля більшість загоєних і незагоєних травм розташовано спереду і ліворуч [7, с. 140], що передбачає фронтальну битву з праворуким противником. Інша ситуація спостерігається, коли жертва втікає від нападника, – як-от на черепах людей, які загинули в битві 1361 року поблизу Уїспі в Данії, у яких пошкодження містяться на задній частині черепного склепіння [6, с. 30]. У загиблих у битві біля Тоутона 1461 року травми на черепах, спричинені тупою та гострою зброєю, – не лише спереду та зліва, але і ззаду [8, с. 98]. На думку П. Віллі та Д. Скота [9, с. 26], нерегулярне розташування травм на черепі та скелеті можливе в разі хаотичного бою, коли жертва оточена нападниками.

На черепах людей, які загинули в Києві в грудні 1240 року, більшість ударів було нанесено ззаду, праворуч та зверху. Щоб нанести такий удар, нападник мав бути вищим або однакового зросту із жертвою. Середній зріст чоловіків у досліджуваній серії становив 174 см, тоді як середній зріст монголів (дані відомі з описів П'яно Карпіні) складав 164 см [10, с. 26]. Тобто різниця у зрості становила 10 см. Існує принаймні два пояснення цієї ситуації. Можливо, удари по людях, які втікали, завдавали вершники. Це припущення виглядає імовірним, якщо уявити собі паніку, що охопила киян, коли було прорвано останню лінію оборони в районі Софіївських воріт, і у Верхнє місто ввірвалася кіннота. Ті, хто не встиг добігти до Десятинної церкви, намагалися сховатися у будинках, печах, льохах. Серед них були не тільки діти, але й чоловіки, які не були немічними, що засвідчують особливості розвитку скелета. Друге пояснення: завойовники били людей, які стояли на колінах чи лежали на землі, – поранених, не здатних утікати, або зв'язаних полонених [1, с. 61].

Вражає жорстокість нападників, очевидно, зумовлена тривалим і завзятим опором

клян. Подібну ситуацію описав Д.Г. Рохлін, який досліджував людські рештки літописного Ізяслава часів монгольського завоювання. Дослідник писав, що було знайдено великі груди кісток – рештки людей, яких після вбивства кидали один на одного. Поранення наносили мечем чи шаблею, значно рідше – колючою зброєю. Д.Г. Рохлін зазначав, що лише частину поранень було нанесено противником у сутичці обличчям до обличчя або зверху. Значну кількість поранень нанесено

ззаду та збоку, можливо, уже пораненим чи зв'язаним полоненим. Подібні травми були зафіксовано на черепях літніх людей і жінок [4, с. 209].

Підсумовуючи, варто сказати, що специфіка розташування травм вказує на особливості ходу бою та жорстокість нападників. Завдяки палеопатологічним дослідженням кожного кістяка ми маємо можливість реконструювати індивідуальну долю кожного загиблого.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Козак О.Д.* Кияни княжої доби. – К. : Академперіодика, 2010. – 396 с.
2. *Козак О.Д., Потехіна І.Д.* Мешканці «града Володимира» за даними антропології // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 113–129.
3. *Козак О.Д.* Мешканці Києва у першій половині 13 ст. Приклад комплексного біоархеологічного дослідження // Нові технології в археології. – К. ; Л. : ІА НАНУ, 2002. – С. 204–217.
4. *Рохлін Д.Г.* Болезни древних людей. – М. ; Ленинград : Наука, 1965. – 302 с.
5. *Толочко П.П.* Древний Киев. – К. : Наукова думка, 1983. – 279 с.
6. *Courville C.B.* War World of the Cranium of the Middle Ege. I. As Disclosed in the Sceletal Material from the Battle of Wisby (1326A.D.) // Bulletin of the los Angeles Neurological Sociaty. – 1965. – № 30. – P. 27–33.
7. *Larsen C.S.* Bioarheologi. Interpretingbehavior from the human skeleton. – Cambrige : Cambrige Univ. Press, 1997. – 461 p.
8. *Novak S.A.* Battle-related Trauma / Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461. Eds. : V. Fiorato, A. Boilston etc. – Oxford : Oxbow Books, 2000. – P. 90–102.
9. *Willey P., Scott D.D.* ‘The Bullets Buzzed Like Bees’: Gunshot Wounds in Skeletons from the Battle of the Little Bighorn // International Journal of Osteoarchaeology. – 1996. – № 6 (1). – P. 15–27.
10. *Wurm H.* Uber die durchschnittlichen Korperhohen der sozialen Mittel – und Unterschichten im Mitteleuropaischen germanischen Siedlungsraum vom Fruhmittelalter bis zus Neuzeit // Anthrop. Anz. – 1985. – Jg. 43. – S. 11–30.

ДОСЛІДЖЕННЯ САДИБИ ПО ДЕСЯТИННОМУ ПРОВУЛКУ, 5 (за матеріалами розкопок 2008–2013 років)

Володимир Гнера

старший науковий співробітник Науково-дослідницького відділу музеєфікації археологічних об'єктів МДЦ

Коло наукових зацікавлень:

дистанційна археологія, музеєзнавство, пам'яткознавство

Результати дослідження території по Десятинному провулку (зокрема будинку під номером 5), отримані на основі археологічних розкопок, що велися протягом шести років, дозволили нам уточнити деякі питання щодо планування «Західного палацу» і часу його існування. Достеменно невідомо, чи знаходились які-небудь будівлі або об'єкти господарського призначення на фундаменті палацу протягом семи століть. Відомо, що в середині XIX ст. по Десятинному провулку була побудована садиба № 5, де мешкав протоієрей Андріївської церкви Павло Федорович Підвисоцький. На даний час споруда демонтована, та є можливість побачити її завдяки фото- та космоснімкам. Залишки «Західного палацу» законсервовано та підготовлено до подальшої музеєфікації.

Ключові слова: Десятинний провулок, «Західний палац», археологічні дослідження, кам'яна кладка, культурний шар, садиба, протоієрей Андріївської церкви Павло Федорович Підвисоцький, космоснімок, on-line сервіс, музеєфікація, фундаменти палацу.

Результаты исследования территории на Десятинном переулке (а именно дома под номером 5), полученные на основании археологических раскопок в течение шести лет, позволили нам уточнить некоторые вопросы по планированию «Западного дворца» и времени его существования. Точно неизвестно, находились ли какие-либо здания или объекты хозяйственного назначения на фундаменте дворца в течение семи веков. Известно, что в середине XIX в. на Десятинном переулке была построена усадьба № 5, где жил протоиерей Андреевской церкви Павел Федорович Подвысоцкий. В настоящее время здание демонтировано, но существует возможность увидеть его благодаря фото- и космоснимкам. Остатки «Западного двора» законсервированы и подготовлены к дальнейшей музейфикации.

Ключевые слова: Десятинный переулок, «Западный дворец», археологические исследования, каменная кладка, культурный слой, усадьба, протоиерей Андреевской церкви Павел Федорович Подвысоцкий, космоснимок, on-line сервис, музейфикация, фундаменты дворца.

Historical research on the territory of the Tithe Lane and home the number 5, on the basis of archaeological excavations in six years. Results of the study allowed us to clarify some of the issues of planning the West Palace and the time of its existence. On the foundation of the palace for seven centuries, is not precisely known, are any buildings or sites of economic purpose. It is known that in the mid-XIX century. on the Tithe Lane was built manor number 5, where lived archpriest of St. Andrew's Church Paul Podvysotsky. Currently the building is dismantled, it is possible to get sight of photos and cosmo pictures. The remains of the palace of the West conserved and prepared for future museumification..

Keywords: Desyatynny Lane, West Palace, Archaeology, masonry, the cultural layer, Homestead, archpriest of St. Andrew's Church Paul Podvysotsky, space image, on-line service, museumification, the foundations of the palace.

Адміністративний центр Київської Русі створювався протягом X–XI ст. Територіальне розташування центру історично склалося в Давньокиївському Дитинці. Тоді й був сформований комплекс княжого центру при Володимирі Святославичу, зведені головні будівлі – Десятинна церква та два великі палаци. Саме ці монументальні кам'яні споруди, розташовані навпроти одна одної, створювали головний майдан столиці Давньої Русі: вони виходили на нього головними своїми фасадами. Залишки підмурків «Західного палацу» (назва походить від його розташування навпроти західного фасаду Десятинної церкви) вперше були відкриті у вересні 1914 року С.П. Вельміним при проведенні планувальних робіт під проїжджою частиною Десятинного провулку на глибині близько 1 м. Він зафіксував вириті в материк підмуркові рови, заповнені пухкою масою, яка складалася з фрагментів тонкої плінфи, вапнякового розчину з домішками товченої цегли, а також каміння. Кам'яна кладка підмурків у вигляді великих блоків збереглася в кількох місцях – південній пілястрі західної поздовжньої стіни, а також по всій східній стіні будівлі [6; 5, с. 142, 143, 168]

Після цього в 1982–1988 роках палац частково досліджував В.О. Харламов. Він розкопав частину палацу, яка містилася на парній стороні Десятинного провулка, а також поздовжню стіну на непарній стороні вулиці. Крім того, ним була зафіксована й досліджена ще одна поздовжня стіна зі східного боку палацу [3, с. 185–189]. В.О. Харламов також виявив і частково дослідив і детально описав планову структуру палацу й особливості технології спорудження його підмурків. За його підрахунками, великий «Західний палац» був видовженим по осі *північ–південь* прямокутником завширшки 17,6 м і завдовжки 52,8 м. У плані він поділявся стінами та пілястрами на шість камер – п'ять майже квадратних з півдня та видовжена вузька з півночі. Ця північна торцева стіна виявилася найпотужнішою, що, на думку дослідника, пояснюється наближеністю цієї частини палацу до урвистих схилів Старокиївської гори.

Визначити планову структуру й зовнішній вигляд «Західного палацу» намагалися багато дослідників (Ю.С. Асеев, М.К. Каргер, С.Р. Кілієвич та ін.) Зокрема, на думку М.К. Каргера, «Західний палац» являв собою

досить велику за площею будівлю, що складалася із центрального квадратного в плані приміщення і втричі довших двох бічних частин.

Зовнішній вигляд палацу спробував відтворити відомий дослідник давньоруської архітектури Ю.С. Асеев, який є автором кількох досить вдалих, проте суперечливих варіантів реконструкції Десятинної церкви. На основі все тих же матеріалів С.П. Вельміна вчений дійшов висновку, що загальна довжина палацу сягала 70–72 м. [1, с. 27].

Останні археологічні дослідження «Західного палацу» проводилися в 2008–2013 роках. У результаті проведених розкопок досліджено підмуркові рови південної частини палацу і відкрито поздовжню стіну східної галереї, яка проходить по площі садиби № 3–5 і далі заходить під будинок № 7 по Десятинному провулку.

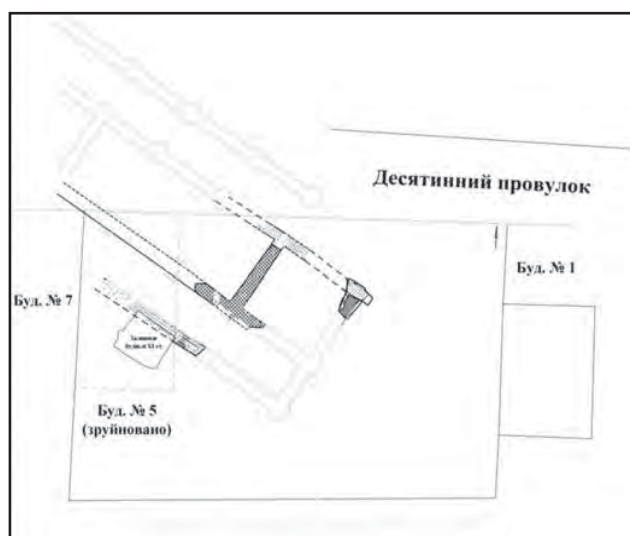
Культурний шар на всій цій площі був практично знищений унаслідок забудови даної ділянки протягом XIX–XX ст. Тільки в західній частині розкопу було зафіксовано культурний шар потужністю до 2 м, з яких 1,5 м датуються XI – серединою XIII ст. Уся досліджена кераміка давньоруського часу, знайдена в культурному шарі, датується XI – першою половиною XIII ст. Треба відмітити, що знахідки кераміки XI ст. склали більшу її частину.

Під час розкопок були відкриті та частково досліджені залишки підмуркового рову південно-західної стіни, а також частина підмуркового рову раніш невідомої західної галереї. На дні рову, ширина якого становила в цьому місці до 1,3 м, на глибині 2,1 м чітко простежувалися сліди від чотирьох поздовжніх лежнів завширшки 0,15–0,3 м, які були частково заглиблені у материк. На дні підмуркового рову було зафіксовано сліди від п'яти рядів кілочків, забитих у материк на глибину до 0,4–0,5 м. Більша частина кілочків мала прямокутну форму розміром 4x4 см та 4x6 см, частина – круглу форму, їхній діаметр складав 0,05–0,06 м. Відстань між кілочками становила 0,20–0,25 м. Окремо варто зазначити відсутність будь-яких решток кам'яних фундаментів у західній галереї. Також відкрито південний поперечний підмурковий рів між східною та західною частинами палацу. З південного боку перетину цього поперечного підмурку і залишків південної стіни палацу містилося похован-

ня X ст., яке перерізав підмурковий рів. На дні цього поховання прослідковувалися кілочки від «лопатки» з'єднання південного та східного підмурків [5].

Розглядаючи результати досліджень відкритих підмуркових ровів, необхідно відразу відмітити те, що у їх частинах, які збереглися, заповнення являло собою дуже пухку масу, що складалася із цем'яноквого розчину, уламків плінфи різної величини, невеликих шматків каміння, переважно кварциту, граніту, вапняку, пірофіліту, фрагментів давньоруської кераміки, кісток тварин і прошарків землі. Необхідно зазначити відсутність знахідок цілої плінфи, чи її достатньо великих шматків у заповненні досліджених підмуркових ровів. Знайдена плінфа була жовтого, помаранчевого та червоного кольорів, товщиною від 1,5 до 4 см. Переважна частина цих уламків мала товщину 1,5–2,5 см. Враховуючи те, що не було знайдено шматків великого каміння, яке звичайно використовувалося при спорудженні підмурку кам'яних давньоруських будівель, можна припустити, що підмурки «Західного палацу» розібрали, вірогідно, у другій половині XI ст. [6] (іл. 1).

Серед знахідок, отриманих при дослідженні зруйнованих частин підмуркових ровів і серед археологічного матеріалу, знайденого в культурному шарі, на території «Західного палацу» необхідно відмітити знахідки досить великих шматків цем'яноквого розчину з відбитками дерев'яних конструкцій, плінфи та

Іл. 1. Схема залишків фундаменту Західного палацу. Десятинний провулок

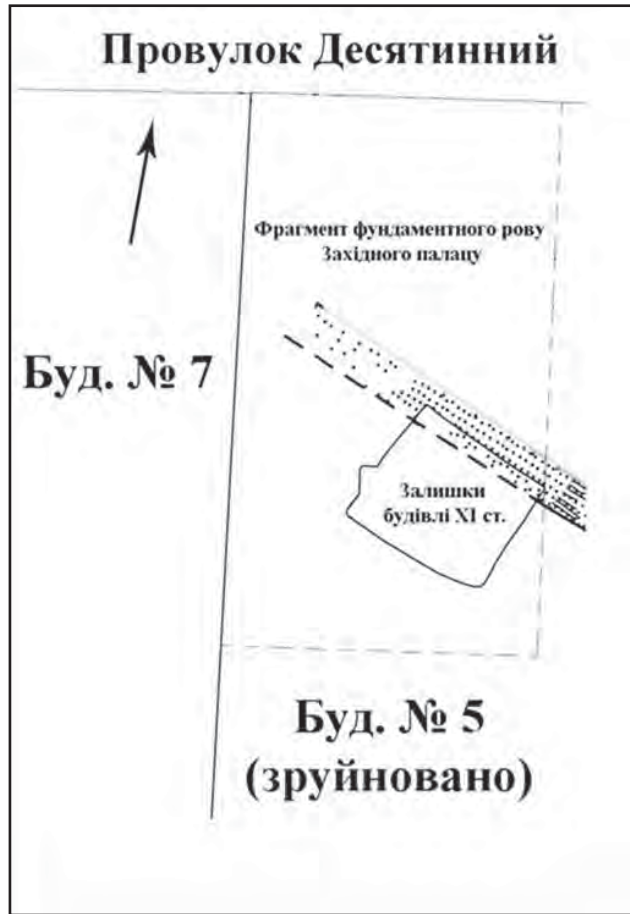
каміння. На даний час встановити точну дату розбирання палацу видається неможливим через відсутність як писемних джерел цього періоду, у яких би згадувався «Західний палац», так і археологічного матеріалу, який би дозволив точно її встановити. Можна лише припустити, що «Західний палац» був зруйнований унаслідок одного з землетрусів, які згадуються в давньоруських літописах під 1088 та 1091 роками. Після руйнації «Західний палац» не відбудовувався.

Результати дослідження дозволили нам уточнити деякі питання щодо планування «Західного палацу» і часу його існування. Було зафіксовано й досліджено частину південної поперечної стіни, відкрито раніше невідому західну стіну і східний кут палацу з пілястрами, а також господарчу споруду яка, безсумнівно, до нього відносилася. Відкриття західної стіни палацу збільшило його загальну площу з 929,3 м² до 1182,7 м². Згідно з результатами, отриманими під час проведення археологічних досліджень, «Західний палац» був видовженою багатокамерною будівлею, яка характерна для палацових будівель Візантії, Криму та палацу IX ст. в Болгарії [6].

Достеменно невідомо, чи знаходилися протягом семи століть які-небудь будівлі або об'єкти господарського призначення на фундаментах «Західного палацу», а саме у тій його частині, про яку мовиться в цій статті. Під час розкопок ділянки під демонтованим одноповерховим будинком № 5 (дагується серединою XIX ст.) по провулку Десятинному у верхніх шарах мішаного ґрунту поряд з досить значними залишками будівельного та побутового сміття кінця XIX – середини XX ст. траплялися частини зруйнованих і засипаних заглиблень, бита цегла та шматки вапняного розчину, що, можливо, відносилися до залишків більш ранніх споруд. Після ретельного дослідження археологічного матеріалу – уламків різноманітного керамічного посуду – стало відомо, що найбільш ранні археологічні об'єкти, які могли б тут бути, відносяться до XVI ст. [8] (іл. 2).

Щодо самої садиби № 5 по Десятинному провулку, то її було побудовано в середині XIX ст.

Найстаріший план будинку, датований 1857 роком, – це була власність протоієрея Івана Шабатовича, а з 1864 року її успадкувала до-

Іл. 2. Схема залишків фундаменту Західного палацу. Десятинний провулок, № 5

чка власника – Сусанна Іванівна Підвисоцька. Там само мешкав і протоієрей Андріївської церкви Павло Федорович Підвисоцький, благочинний Печерських і Старокиївських церков. Син священика, він народився в с. Кичкирі Радомишльського повіту Київської губернії. Закінчив курс у Київській духовній семінарії, потім – у Київській духовній академії (1848). Був інспектором та вчителем вищого відділення Шаргородських духовних училищ, став кандидатом богослов'я. З 1854 року викладав Святе письмо, загальну цивільну історію, грецьку й латину в Подільській духовній семінарії, а рік по тому був рукопокладений у сан священика Браїлівського Благовіщенського жіночого монастиря. Певно, мав успіхи, бо швидко просувався по драбині службової кар'єри, і вже 1858 року був переведений на вакантну посаду священика Києво-Подільського Успенського собору й призначений законовчителем Київської 2-ої гімназії, а в липні 1860 року переведений на вакантну священицьку посаду в Андріївській церкві, де й прослужив тридцять

п'ять років, одночасно викладаючи також у Подільській жіночій гімназії, а з 1870 року – у Міністерській жіночій гімназії. Лише за два роки до смерті Павло Підвисоцький залишив службу за станом здоров'я. Як священик був нагороджений скуфією, камилавкою, наперсним Хрестом, палицею; мав цивільні ордени св. Анни 3-го та 2-го ступеня та св. Володимира 4-го ступеня.

На експлікаційному плані Києва 1866 року позначений «Підвисоцького священика на кам'яному фундаменті будинок» у Десятинному провулку. Сусідами були: ліворуч – священик Лукашевич, праворуч – учитель музики Український, з тилу – чиновник Стародубцов.

За статистичними даними 1884 року про будинок на Десятинному провулку № 5 стоїть запис: «Квартира одна, займається домовласниками; 10 кімнат з кухнею і людськими» [2, с. 154–156].

За радянської влади будинок Підвисоцьких було націоналізовано, і тут містилися різні установи. На той час збереглися парадні двері з різьбленими фільонками, оригінальні комини на даху, мезонін, певно, пізнішого походження [3] (іл. 3–8).

У 2009 році міська влада визнала стан будівель по провулку Десятинному за № 3 і 5 незадовільним і дала дозвіл на знесення. У кінці 2012 року садибу Підвисоцьких було демонтовано.

Завдяки великому архіву фото та космознімків, доступного для кожного дослідника на відповідних on-line сервісах, можна побачити зміни, які відбулися на території «Західного палацу» протягом останніх років [4] (іл. 9–14).

Аналізуючи фото та космознімки останніх років, яскраво бачимо зміни на території пам'ятки – це необхідно відстежувати та фіксувати, тому створення геоінформаційної моделі заповідної території має надзвичайно важливе значення для забезпечення постійного дистанційного моніторингу.

Постійний нагляд з космосу за територією пам'ятки, завдяки доступним on-line сервісам, надалі стає більш реальним. Можливе здійснення нагляду за станом і режимом використання пам'ятки та зон її охорони, всіма видами робіт, що проводяться на пам'ятках у

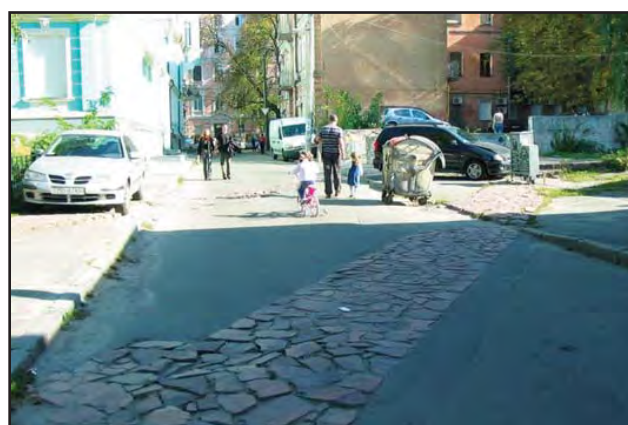
*Іл. 3. Садиба по Десятинному провулку, № 5.
Фото 1993 р.*

*Іл. 4. Десятинний провулок (космоснімок).
Березень 2002 р.*

*Іл. 5. Десятинний провулок (космоснімок).
Серпень 2005 р.*

*Іл. 6. Десятинний провулок.
Серпень 2007 р.*

*Іл. 7. Десятинний провулок, садиба № 5.
2007 р.*

*Іл. 8. Десятинний провулок, садиба № 5.
2008 р.*

зонах охорони й на землях історико-культурного призначення, а також нагляд за роботами, що можуть внести зміни у стан пам'ятки.

На даний момент залишки «Західного палацу» законсервовано. У подальшому планується, що контури палацу будуть викладені плиткою на підлозі нульового поверху запла-

нованого будинку. Також заплановано музефікацію частини фундаментів палацу, які могли б оглядати туристи.

Фундаменти «Західного палацу» Х ст. – пам'ятка місцевого значення (згідно з Рішенням Київського міськвиконкому від 10.10.88 № 976).

*Іл. 9. Десятинний провулок (космоснімок).
Квітень 2009 р.*

*Іл. 10. Десятинний провулок, садиба № 5.
2010 р.*

*Іл. 11. Десятинний провулок (космоснімок).
Вересень 2012 р.*

*Іл. 12. Десятинний провулок, садиба № 5.
2012 р.*

*Іл. 13. Десятинний провулок, садиба № 5.
2012 р.*

*Іл. 14. Десятинний провулок, садиба № 5.
2013 р.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. – К. : Будівельник, 1982.
2. Друг О., Малаков Д. Особняки Киева. – К., 2004.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.com/earth/>.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.google.com.ua.
5. Кілієвич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII в. – К. : Наукова думка, 1982.
6. Козловський А.О., Ієвлев М.М. Нові дослідження Західного палацу в Києві // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. – К. ; Чернігів, 2012.
7. Козловський А.О., Ієвлев М.М. Исследования Западного дворца на Старокиевской горе в Киеве в 2008–2009 годах // Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков. Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2010. – Т. III.
8. Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. Дослідження у Києві по провулку Десятинному 3 А/Б, 5 Д // Археологічні дослідження в Україні 2008. – К., 2008.
9. Харламов В.А. Дослідження найдавніших палаців Стародавнього Києва // АСУ. – К., 1995. – Вип. 2. – С. 185–190.

ЗАМКОВА ЦЕРКВА В МЕДЖИБОЖІ *

Ольга Зайцева

провідний науковий співробітник Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
історія та етнографія Поділля, мовна палітра України

Віталій Рудь

старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
археологія трипільської культури, давня та середньовічна історія Поділля

У статті висвітлюється історія спорудження та функціонування замкової церкви в селищі міського типу Меджибіж Летичівського району Хмельницької області, починаючи з XVI ст. і до сьогодення.

Ключові слова: замок, Меджибіж, костел, церква.

В статье изложена краткая история создания и функционирования замковой церкви в поселке городского типа Меджибож Летичевского района Хмельницкой области, начиная с XVI в. и до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: замок, Меджибож, костел, церковь.

The article contains a brief history of the creation and functioning of the castle church in the small town of Medzhybizh, Letychiv district, Khmelnytsky region, starting from the XVI century to the present times.

Keywords: castle, Medzhybizh, catholic church, church.

Замок у смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області розташований на мисі, що утворився в місці впадіння в р. Південний Буг його лівої притоки р. Бужок. Розташування зовнішніх стін будівлі за формою нагадує нерівнобічну трапецію площею 0,75 га. Довжина подвір'я замку сягає 130 м, а найбільша ширина вздовж західної стіни

становить 85 м. Непроступні мури фортеці в основі сягають 3,5 м і підносяться на висоту близько 17 м. У центрі Меджибізького замку розташована церква Святого Миколая, зведена 1586 року [9, с. 44–48].

Першу згадку про Меджибіж знаходимо ще у Волинській хроніці, де зазначено, що 1146 року ці землі належали Святос-

* Автори висловлюють щире подяку А.М. Трембіцькому за допомогу в підготовці публікації.

Іл. 1. Замкова церква (вигляд з північного сходу). Фото ДІКЗ «Межибіж»

лаву Всеволодовичу, а в 1151 році – були віддані в уділ від київського князя Ізяслава сину Юрія Долгорукого Ростиславу. У XIII ст. Межибіж потрапив під владу татар, а після їх вигнання із цих теренів Ольгердом місто було включено до складу Великого князівства Литовського. Уперше в документах сам замок згадується під 1516 рік, хоча існував він уже, мабуть, і в XIII–XV ст. [8, с. 541].

Протягом понад двох століть, після 1540 року, містечко Межибіж перебувало у власності українських феодалів Сенявських, з діяльністю яких і пов'язане спорудження замкового храму. Відомо, що до 1586 року на території Межибожа діяв дерев'яний костел, який було розібрано у зв'язку з його непридатністю до подальшої експлуатації. У цьому ж році тодішній власник містечка каштелян Кам'янецький Рафаїл Сенявський на території замку побудував римо-католицьку каплицю. Через відсутність іншого храму нею користувалися для богослужінь близько шістдесяти років. Уже в 1632 році Генріх Сенявський звів на місці згаданого дерев'яного храму римо-католицький костел на честь Святої Трійці – у стилі готичної архітектури та хрестоподібний у плані [8, с. 546].

У 1672 році після взяття Кам'янця-Подільського Османська імперія заволоділа й Межибожем. У ньому, як і в інших окупованих турками містах, Магомет IV поставив своїх керівників. У 1699 році за сприяння Петра Великого, відповідно до Карловецького трактату, укладеного між Польщею

та Туреччиною, Поділля було очищено від турецького панування і повернено Польщі [6, с. 10]. Роки під владою Османської імперії не минули безслідно і для замкового храму. У цей час його було перетворено на мечеть, а на даху добудовано мінарет. З відновленням Подільського воєводства, у кінці XVII ст., храм знову було перетворено на костел.

Наприкінці XVIII ст., після смерті останнього представника роду Сенявських, Межибіж перейшов у власність сім'ї Чарторийських. Август Чарторийський, одружившись із єдиною донькою Сенявського Софією, після смерті її першого чоловіка отримав разом з посагом місто Межибіж поряд з іншими землями, які перебували у власності роду Сенявських [5, с. 15]. За Чарторийських храм називався князівською або замковою каплицею. Чарторийські зробили чимало для оздоблення цієї каплиці як ззовні, так і зсередини, адже в цей час її перебудували в барокових формах: на заході над головним входом розмістили фронтон з башточками і прорізом для дзвонів у центрі тимпана [7, с. 220]. На її утримання спрямовувалися прибутки із села Русанівці та частково із самого Межибожа [5, с. 16].

У 1831 році з нагоди участі князя Чарторийського в польському повстанні містечко Межибіж було конфісковано і згодом перетворено на військове поселення під назвою IV військового поселення кавалерійського округу [6, с. 11]. Замковий костел перебували у візантійському стилі та пересвятили у православну церкву, названу на честь св. Миколая.

З 1895 по 1914 рік у Межибожі був розквартирований 36-й драгунський Охтирський полк (пізніша назва – 12-й Охтирський гусарський полк), яким опікувалася княгиня Ольга Олександрівна Романова [2, с. 333]. На території замку містився штаб полку, тому діюча церква була водночас і полковою. 10 березня 1913 року на честь святкування 300-ліття Дому Романових тут було проведено святковий молебень у присутності командирів та гусар [3, с. 413].

Дослідниця історії Межибізької церкви І.Я. Леськів зафіксувала спогади жительки Межибожа Килини Журавської,

1909 року народження, яка в той час (початок ХХ ст.) проживала на вул. Набережній: «На квартирі у них жив командир Охтирського полку, тому вона з старшою сестрою часто бували в замковій церкві. Проте жителів Меджибожа в храм не пускали. Будучи ще малою дівчинкою, вона добре запам'ятала інтер'єр храму. Стіни у церкві не мали розписів. Іконостас був різьблений і закривав усю арку у вівтарі. Зліва у ніші висіла велика ікона Георгія Переможця на білому коні, який списом проколював змія. Найбільше вразило дівчинку велике панікаділо, яке було круглим і висіло низько над головами людей. У віконечка по колу були вставлені скляні іконки-вітражі 12 апостолів. Коли запалювали свічки на панікаділі, то вітражі засвічувались і це справляло незабутнє враження. Крім того, на стіні висів великий портрет Миколи (ймовірно, Миколи І) в голубому мундирі з шаблею на боці» [3, с. 413].

У 1919 році православний храм закрили. Його останнім капеланом був священник Микола Роженцов. Із припиненням діяльності храму все церковне майно та архів безслідно зникли [10, с. 179]. За радянського часу, починаючи з 20-х років ХХ ст., у рамках кампанії за суцільну атеїзацію суспільства церкву переобладнали та використовували як цех маслозаводу та склад яйцебази. Подальша доля християнської святині досить трагічна, адже 1959 року за рішенням виконкому місцевої ради будівлю храму почали поступово розбирати. Будівельний матеріал місцеві жи-

Іл. 2. Замкова церква під-час реставрації 2006 р. Фото ДІКЗ «Межибіж»

телі використали для будівництва ферми [3, с. 413].

У 50-х роках ХХ ст. історією та архітектурою храму зацікавився відомий архітектор і мистецтвознавець Г.Н. Логвин [4]. А 1986 року під його редакцією вийшов друком четвертий том праці «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», у якій коротко охарактеризовано історико-архітектурні деталі замкової церкви: «Церковь, 1586 г. первоначально служила костелом, с 1831 г. переделана под церковь. Неоднократно перестраивалась. Сложена из камня-известняка. Представляет собой базилику зального типа с выявленной в плане пятигранной апсидой на востоке. Перекрытия – крестовые своды. В северной стене находится аркосолий. С запада неф отделен от нартекса балконом на столбах для хоров. Под зданием – крипта, перекрытая полуциркульным сводом. В XVII в. памятник приобретает барочные формы: на западе над главным входом помещают фронтон с башенками и проемом для колоколов в центре тимпана. В интерьере – фрагменты росписи XVI в. Суровый характер замкового сооружения с гладкими, лишенными декора стенами смягчается стройными пропорциями, изящным барочным фронтоном, высокими крышами, завершенными башенкой со шпилем, белокаменным южным порталом» [7, с. 220].

У 1964 році церква ввійшла до складу Меджибізького музею-фортеці як пам'ятка архітектури [10, с. 179].

Наукове зацікавлення реставраторів давньою святинєю виникло лише в 1968–1969 роках, коли інститутом «Укрпроектреставрація» (м. Київ) були проведені дослідницькі роботи залишків пам'ятки, унаслідок яких розроблено проект реставрації давньої церкви. До 1972 року храм було перекрито гонтом, а на даху відновлено сигнатурку. Яким був первісний зовнішній вигляд верхньої частини церкви, наразі стверджувати складно. Коли відбулися реставраційні роботи, то церква мала перекриття у вигляді стрілчастого склепіння, вірогідно, воно не було першопочатковим [9, с. 34]. У ході реставрації у крипті храму було знайдено кілька поховань священників. Після цього і протягом

Іл. 3 Замкова церква. Сучасний вигляд

багатьох років церква не реставрувалася та не використовувалася за призначенням [3, с. 414].

Церква тривалий час не діяла та перебувала в занедбаному стані (розбиті вікна та ліхтар, прогнила підлога, захламлена нава). Проте з утворенням у Меджибожі у 2000 році громади Української Православної Церкви Київського Патріархату ситуація змінилася на краще. Завдяки її діяльності, а також за ініціативи протоієрея Петра Леськіва, храм було передано в користування Української Православної Церкви Київського Патріархату. Сталося це 18 липня 2005 року.

Знаковим в історії церкви є 2007 рік, адже саме тоді співробітниками інституту «Укрзахідпроектреставрація» було розпочато ремонтно-реставраційні роботи: покрівлю храму перекрили мідною бляхою, на даху встановили купол і позолочені хрести [1, с. 290]. 22 травня цього ж року відбулося освячення храму – його було названо на честь св. Миколая Чудотворця. Настоятелем храму став протоієрей Петро Леськів, призначений на парафію в смт Меджибіж у 2000 році.

Сьогодні храм є пам'яткою архітектури та входить до складу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Розташований у центрі двору фортеці, він є основною православною святинею міста Межибожа: тут постійно проводяться святкові богослужіння, вінчаються молодята, відбуваються обряди хрещення дітей та чимало інших цікавих і важливих подій. Зокрема, 25 червня 2013 року Митрополит Хмельницький і Подільський передав у храм Святителя Миколая часточку мощів Святого великомученика і цілителя Пантелеймона. На території храму було також проведено ряд заходів, приурочених до святкування 1025-річчя Хрещення Русі. Так, у липні 2013 року в храмі Святого Миколая Чудотворця з нагоди вищезазначеного свята проводилося безкоштовне загальне хрещення всіх охочих нехрещених людей, незалежно від віку.

Хоча замкова церква за час свого існування зазнала ряд архітектурних змін, її первісний вигляд зберігся майже повністю. В архітектурному плані будівля нагадує готичну цитадель з видовженими вікнами й високою вежею та з пізнішими бароковими добудовами. Ось як метафорично описала сучасний вигляд церкви місцева поетеса Олена Ткачук у своєму вірші «Замкова церква у Меджибожі»:

*Сахається, простуючи в туман,
Душа готична і душа бароко.
Це півбіді – над горлом ятаган.
А він над храмом світиться ввівока.
Колись було – й по волю в каганат,
Й до турка (то й лишилися за-турка-ні).
Це не півмісяць – чистий плагіат.
Півмісяць в небі. Тут же сигнатурка.
Тут вікна-очі – готика за склом –
Й не кліпнуть у тумановім хіджабі.
Салам алейкум! Слава Йсу! Шалом!..
Історія – то балакуча баба.*

Можливо, замкова церква не вражає своєю величчю та блиском позолоти, проте чимало місцевих жителів і людей з усіх куточків України ідуть до храму на богослужіння, на сповідь. Церква дуже популярна серед молодих пар – від часу її відкриття тут повинчалося 85 пар молодят.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Василина О.Т.* Науково-дослідні, проектні та реставраційні роботи на замку в Меджибожі у 2004-2008 рр. / О.Т. Василина, Р.І. Могитич // Науковий вісник «Межибіж»: матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. – Ч. 2. – С. 288–291.
2. *Вінюкова-Волкова В.М.* Меджибіж – важливий військово-стратегічний пункт ХІХ ст. / В.М. Вінюкова-Волкова // Науковий вісник «Межибіж»: матеріали П'ятої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О.Г. Погорільця, О.А. Коляструк, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2011. – Ч. 2. – С. 332–333.
3. *Леськів І.Я.* Святиня Меджибізького замку / І.Я. Леськів // Науковий вісник «Межибіж»: матеріали П'ятої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О.Г. Погорільця, О.А. Коляструк, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2011. – Ч. 2. – С. 412–421.
4. *Логвин Г.* Замок в Меджибожі / Г. Логвин. – Хмельницький, 2009. – 20 с.
5. *Орановский А.* Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертных записок генерала Орановского) / А. Орановский. – Хмельницкий, 2009. – 18 с.
6. *Орловский М.* Историко-статистическое описание местечка Меджибожа Летичевского уезда / М. Орловский. – Хмельницкий, 2009. – 12 с.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог : в 4 т. Т. 1 / под ред. Л.Н. Жарикова, Г.Н. Логвина и др. – К., 1986. – 375 с.
8. *Сецинский Е.И.* Приходы и церкви Подольской епархии / Е.И. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Камянец-Подольский, 1901. – Вып. 9. – 1064 с.
9. *Толкачов Ю.І.* Меджибізький замок / Юрій Іванович Толкачов. – К., 2013. – 184 с.
10. *Широка О.М.* Християнські храми та монастирі Межибужжя / О.М. Широка // Науковий вісник «Межибіж»: матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. – Ч. 2. – С. 178–184.

ЗНАХІДКИ ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ЧАСУ З ОКРУГИ ДЕСЯТИННОГО ХРАМУ (за матеріалами розвідок 1940–1950-х років)

Кирило Канустін

провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

археологія та історія доби середньовіччя, Нового часу

У статті проаналізовано археологічні колекції, зібрані в ході розвідок 1940–1950-х років. Введено до наукового обігу нові дані стосовно знахідок золотоординського та литовського часів із території округи Десятинного храму.

Ключові слова: *Україна, Київ, середина XIII – XV ст., археологія.*

В статье проанализированы археологические коллекции, собранные во время разведок 1940–1950-х годов. Введены в научный оборот новые данные о находках золотоординского и литовского времен с территории округи Десятинного храма.

Ключевые слова: *Украина, Киев, середина XIII – XV вв., археология.*

The article is devoted to the analysis of archaeological collections discovered through the explorations of 1940–1950 of the XX ct. New data about the findings of Golden Horde and Lithuanian times were introduced in the article.

Keywords: *Ukraine, Kyiv, XIV–XV ct., archaeology.*

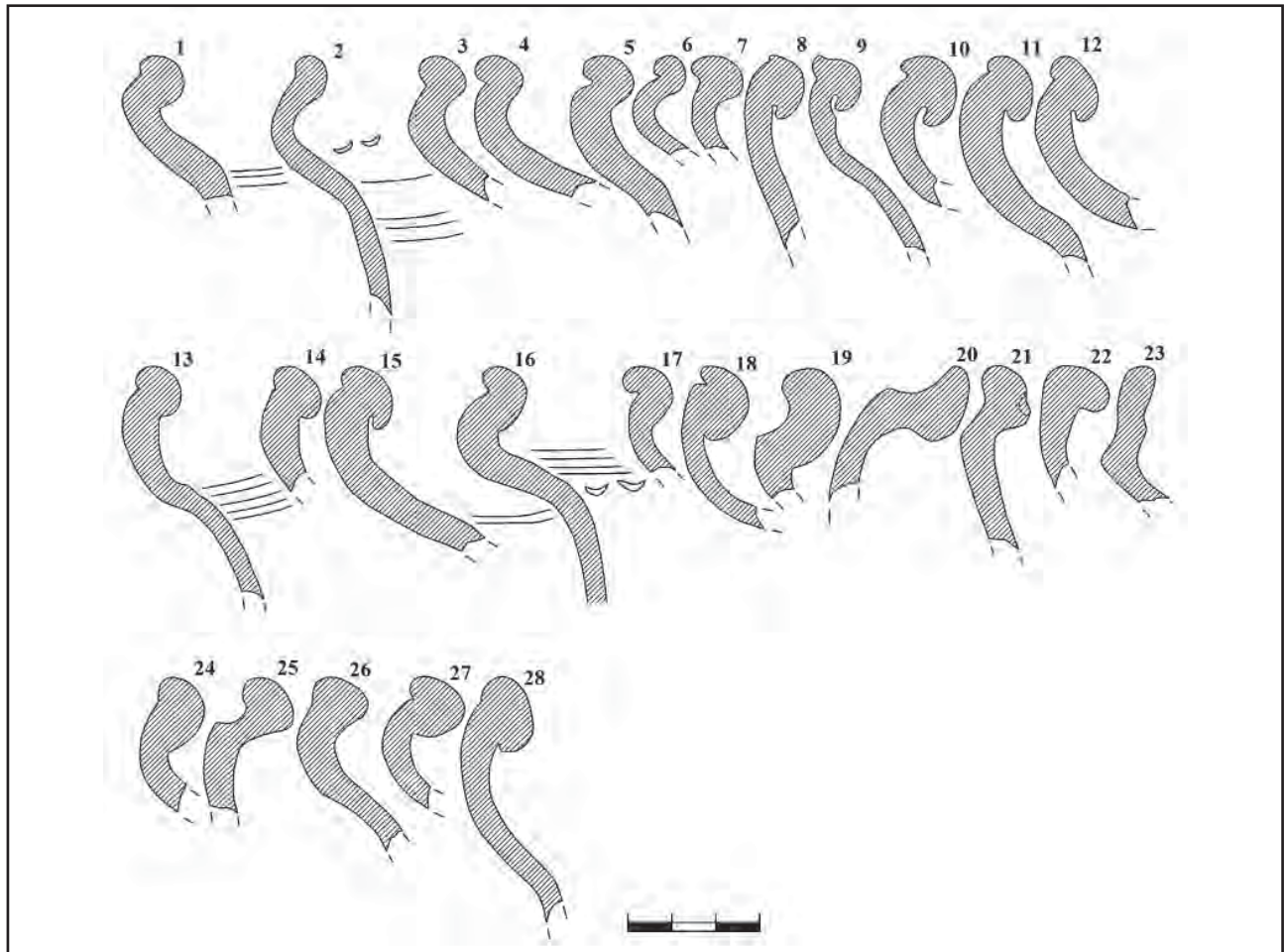
Вивчення історичної топографії, особливостей економічного та культурного розвитку Києва післямонгольського часу неможливе без залучення широкої джерельної бази, насамперед археологічної. Як відомо, археологічні розкопки на території давньої столиці Русі – Києва – розпочалися у XVIII ст., щоправда, майже до кінця XIX ст. такі дослідження носили почасти грабіжницький характер. Позитивні зрушення відбулися лише наприкінці XIX – на початку XX ст., коли завдяки розкопкам К. Лохвицького, М. Берлінського, В. Хвойки, В. Антоновича та інших дослідників вдалося вперше відкрити культурні нашарування післямонгольських та пізньосередньовічних часів.

У 1930-х роках у ході розкопок на Замковій горі зафіксовано культурний шар польсько-литовської доби, залишки оборонних споруд замку та виділено раніше невідому групу кераміки [9, с. 19]. Подальші відкриття старожитностей післямонгольського часу пов'язані з дослідженнями В.А. Богусевича на горі Ки-

селівці в 1948 році. Тоді вдалося виявити не тільки культурні нашарування, але й окремі об'єкти XIV–XV ст. [3, с. 104–105; 5, 66–72].

У післявоєнний час, у зв'язку з початком широкомасштабних відбудовчих робіт, кількість археологічних досліджень на території міста зростала. Так, учасники експедиції «Великий Київ» здійснювали нагляд за земельними роботами, проводили розвідки з метою збору підйомного матеріалу та повноцінні археологічні розкопки в місті та його околицях. Їм вдалося зібрати величезну кількість різночасових артефактів, з'ясувати характер і потужність культурних нашарувань у різних частинах міста. У контексті цієї розвідки розглядатимуться та аналізуватимуться знахідки середини XIII–XV ст., зібрані протягом 1940–1950 років на території сучасного Києва, які зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України.

Розпочинаючи аналіз, зазначимо, що нагляд за земляними роботами здійснювався в усіх історичних районах міста: на Замковій

Іл. 1. Кераміка золотоординського та литовського часів з округи Десятинного храму: 1–3 – розвідки В.Д. Дяденка (м. Київ); 4–28 – розвідки на подвір'ї студентського гуртожитку (територія Михайлівського Золотоверхого монастиря)

горі, Подолі, Видубичах, Клові, Печерську тощо. Інформація стосовно знахідок золотоординського та литовського часів подаватиметься у хронологічному порядку.

Отже, у 1940 році в ході розкопок Київської експедиції ІА АН УРСР на подвір'ї студентського гуртожитку (територія колишнього Михайлівського Золотоверхого монастиря) виявлено різночасову кераміку як давньоруського, так і післямонгольського часів. На жаль, якість проведеного дослідження була вкрай низькою. З повідомлень М.К. Каргера відомо: «Узкой метровой траншей (около 15 м в длину) были в нескольких местах перерезаны плохо сохранившиеся остатки каменных фундаментов и рвов большого храма, план которого не был выяснен раскопками ни в малейшей степени. Архитектурные и технические особенности здания также не были поняты исследователями» [11, с. 272]. За час робіт зібрано понад 2 тис. знахідок, абсолютну більшість яких становлять

фрагменти кружального посуду давньоруського часу. У колекції трапляються також уламки кераміки золотоординського та литовського часів, вони відносяться до типів І–1–Б, ІІ–2–Б, ІІ–2–В, ІІ–3–Б, ІV–1 (згідно з типологією С.О. Беляєвої), І та Va (згідно з типологією О.В. Оногди) і датуються кінцем XIV–XVI ст. (іл. 1: 24–44) [1, с. 77; 14, с. 55–63]. Необхідно також зазначити, що на глибині 0,8–1 м від сучасної поверхні знайдено 2 празьких гроша, один з яких визначено як карбування Вацлава IV (1378–1419) [12, с. 3]. Таке датування цілком узгоджується з повідомленнями писемних джерел. Наприклад, у дарчій грамоті Печерському монастиреві від 21 листопада 1398 року згадується ігумен «святого Михайла Золотоверхого» Стефан Переломило. У грамоті литовського князя Олександра Казимировича, виданій 1496 року на ім'я київського воєводи князя Дмитра Пуятя, монастир при церкві Святого Михайла передавався в постійне володіння Григорію Поповичу [11, с. 274–275].

У 1998 році в ході розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря досліджено культурні нашарування та об'єкти XIV–XV ст. [10]. Таким чином, результати археологічних робіт свідчать про існування в цьому районі житлової забудови в литовську добу.

У 1949 році під час нагляду за земляними роботами у Верхньому місті зафіксовано уламки посуду давньоруського та польсько-литовського часів у підбої стінки траншеї по вул. Трьохсвятительській. Тут знайдено фрагменти поливної кераміки: 2 денця, ручка та уламок миски [8, с. 9].

Синхронна кераміка виявлена неподалік будинку № 6 по вул. Житомирській, де вдалося виділити культурні нашарування (потужністю 0,7 м) польсько-литовського часу [8, с. 11].

У наступному – 1950 – році В.А. Богусевичем, В.Д. Дяденком та І.М. Самойловським проведено розвідки та збір підйомних матеріа-

лів на Подолі, горі Киселівці, Караваєвих дачах, по вул. Набережно-Нікольській та вул. Чкалова [2, с. 215]. Дослідниками, окрім давньоруської кераміки, знайдено уламки посуду XIV–XV ст.: тип П–3–Б, IV–1 (згідно з типологією С.О. Беляєвої) (іл. 1: 17–19). На жаль, точної вказівки про місце знахідки немає ані у шифрі, ані у звіті, який так і не був зданий до наукового архіву.

Протягом 1940–1950-х років вдалося також виявити й зафіксувати інші місцезнаходження з матеріалами золотоординського та литовського часів, що їх, на відміну від вищеперерахованих, вдалося правильно датувати та опублікувати у звітах або окремих статтях.

Насамкінець зазначимо, що зібрані в післявоєнний час керамічні колекції становлять неабиякий інтерес для сучасних дослідників, адже дозволяють з'ясувати не лише характер, але й датування культурних нашарувань у різних частинах міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляева. – К. : Наукова думка, 1982 – 119 с.
2. Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С., Денисова А.О., Карашевич І.В., Карнаух Є.Г., Корпусова В.М., Павленко Л.В., Сон Н.О. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. – К., 2007.
3. Бліфельд Д.І. З археологічних досліджень у Києві в останні роки // Наукові записки Інституту Історії та Археології України. – Уфа, 1943. – Кн. 1. – С. 104–105.
4. Богусевич В.А. Археологические раскопки на Киевоподоле в 1950 г. // НА ІА НАНУ. – 1950/16.
5. Богусевич В.А. Розкопки на горі Киселівці // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 66–72.
6. Винницькая Г. Дневник участника отряда экспедиции «Большой Киев» // НА ІА НАНУ. – 1949/3г. – Щод. 1. – 72 с.
7. Винницькая Г. Дневник участника отряда экспедиции «Большой Киев» // НА ІА НАНУ. – 1949/3г. – Щод. 2. – 72 с.
8. Выезжев Р.И. Дневник наблюдений за траншеями Киевского газопровода // НА ІА НАНУ. – 1949/3 г. – 16 с.
9. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К., 1996.
10. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Полякова С.С., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. // НА ІА НАНУ. – 1998/92.
11. Каргер М.К. Древний Киев. – М. ; Ленинград., 1961. – Т. 2.
12. Козубовский Г.А. Находки монет XIV–XV вв. на территории Киева. – К., 1991.
13. Копилов Ф.Б. Звіт за роботу по археологічному нагляду на земляних роботах в м. Києві та його околицях, за кінець 1955 і весь 1956 рік // НА ІА НАНУ. – 1956/33.
14. Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 55–63.

К ВОПРОСУ О РАННЕВИЗАНТИЙСКИХ ТРАДИЦИЯХ В ДРЕВНЕРУССКОМ ЗОДЧЕСТВЕ

Тамара Козорез
старший научный сотрудник
Научно-экспозиционного отдела МИДЦ

Круг научных интересов:

археология Киева, археология Херсонеса, архитектурные реконструкции археологических объектов

У статті розглядається вплив візантійських традицій на зодчество Давньої Русі з позиції не історика, а архітектора. Будь-яке проектування починається з вивчення аналогів. Як зодчі давнини, так і архітектори наступних поколінь ретельно вивчали методики будівництва, проектування та конструктивні вирішення своїх попередників. Таким чином, на прикладі Десятинної церкви в Києві можливо уявити напрями розвитку давньоруського зодчества в IX–XII ст.

Ключові слова: *візантійська архітектура, храмове будівництво, Десятинна церква, давньоруське зодчество.*

В статье рассматривается влияние византийских традиций на зодчество Древней Руси с позиции не историка, а архитектора. Любое проектирование начинается с изучения аналогов. Как зодчие древности, так и архитекторы последующих поколений тщательно изучали методики строительства, проектирования и конструктивные решения своих предшественников. Таким образом, на примере Десятинной церкви в Киеве возможно представить направления развития древнерусского зодчества в IX–XII вв.

Ключевые слова: *византийская архитектура, храмовое строительство, Десятинная церковь, древнерусское зодчество.*

The article examines the influence of the Byzantine tradition on the architecture of ancient Russ not from a historian's position, but from the perspective of an architect. Any design begins with a study of analogues. As the architects of the ancient and future generations architects carefully studied the methods of construction, dock design and construction solutions of their predecessors. Thus, the example of the Desiatinnaja Church in Kiev may provide directions in development of ancient architecture IX–XII centuries.

Keywords: *Byzantine architecture, temple's construction, the Desiatinnaja Church, Ancient Russ architectonics.*

Техника каменного строительства и архитектурная типология были заимствованы Древней Русью из Византии. Поэтому для рассмотрения архитектуры древнерусских храмов было бы правильно рассмотреть аналогии и развитие архитектуры в период, предшествующий крещению Руси и приходу на территорию Руси зодчих, которые имели опыт строительства подобных храмов на территории Византии. В данной статье рассма-

тривается период V–X вв. на территории Византии и более поздний период IX–IV вв. на территории Киевской Руси.

Формирование крестово-купольного типа храма происходило на протяжении V–VIII вв. Постепенно именно центрический, а не базиликальный тип храма стал преобладающим в восточной части христианского мира. Купол стал важнейшим элементом архитектуры византийского храма. Второй

важнейшей особенностью стало крестообразное пространство интерьера. Однако, прежде чем крестово-купольный тип храма появился в законченном виде, было создано множество разнообразных построек, благодаря которым можно увидеть, как интенсивно шел процесс осмысления образа христианского храма. Поэтому будет важно показать «визуально», как происходил этот процесс от создания храмов на территории Византии в VI в. до Новгородских храмов X– XII вв.

Первый высокий расцвет собственно византийского искусства приходится на VI в. При Юстиниане I Византия на недолгое время почти достигла размеров величия Римской империи.

На огромной территории империи – от Кавказа до Испании – создавались многочисленные укрепления, церковные и светские здания, украшенные мозаикой и росписью. В Константинополе были возведены грандиозные постройки. Но самым замечательным сооружением Константинополя стал храм **Святой Софии**, построенный в 532–537 годах малоазийскими зодчими – Анфимием Тралльским и Исидором Милетским. Храм грандиозен: его длина 77 м, диаметр купола – 31,5 м. Первоначально храм имел плавный, замкнутый силуэт. По словам Прокония Кесарийского, современника постройки, храм Святой Софии царил над всем городом, как над волнами моря.

В настоящее время его внешний вид сильно изменен контрфорсами, возведенными для укрепления купола, а также павильонами и минаретами, которые были пристроены турками.

В основу храма положен план трехнефной базилики. Боковые нефы имеют по два этажа; средний, более широкий и высокий, перекрыт посередине куполом. Таким образом, перед архитекторами встала сложнейшая задача сооружения круглого купола над базиликой, имеющей прямолинейные очертания. Эту задачу они решили с гениальной смелостью и новаторством. Купол был возведен на четырех столбах при помощи парусов (треугольных изогнутых сводов, напоминающих надутые паруса): между столбами переброшены арки, на верхние точки которых опирается основание купола, а в промежутках

между этими четырьмя точками тяжесть свода принимают на себя паруса, своими нижними углами упирающиеся в столбы. Огромное давление, приходящееся на столбы, передается при помощи арок на боковые стены. Особенно точно и вместе с тем поразительно эффектно была решена задача укрепления купола с восточной (алтарной) и с западной стороны (со стороны входа).

В отличие от боковых арок, закрытых плоскими стенами и колоннадами, восточная и западная арки поддерживаются полукуполом. Каждый из этих двух полукуполов опирается на три арки, за которыми находятся перекрытые сводами двухэтажные колоннады, полукруглые в плане. Средняя арка на востоке ведет в абсиду, а средняя арка на западе – в главный вход. Вся эта последовательная система, позволившая достичь органичного единства трех нефов и купола и неразрывно связанная с художественным образом храма, становится обозримой только изнутри.

Основные тектонические силы развиваются помимо ордерного убранства. Они получают выражение в системе мощных столбов и полукуполов, венчаемых колоссальной чашей купола. В основании купола прорезано 40 окон: пронизанные светом, они создают впечатление, будто купол свободно парит над храмом (ил. 1).

Те же тенденции, не осмысленные, однако, в стройном художественном образе, проявились в константинопольской **церкви Святой Ирины** (30-е годы VI в.) (ил. 2). Церковь представляет собой базилику, перекрытую двумя куполами, расположенными по оси среднего нефа (западный купол был, по всей вероятности, возведен позже). Но здесь архитекторам не удалось органично сочетать купол с базиликой. Восточный (главный) купол, занимающий половину среднего нефа, был поднят на барабане; западный пришлось сделать низким, чтобы он не нарушал стройности силуэта здания.

Наряду с созданием типа купольной базилики в VI в. началось и развитие крестово-купольной системы. В Константинополе был построен **храм Апостолов** – крестообразная в плане постройка, перекрытая пятью куполами (ил. 3).

Тогда же в глубине Сирии, в пограничном с Месопотамией районе – Русафе, была сооружена небольшая так называемая церковь «вне стен», имеющая характерный признак крестово-купольных зданий: четыре свободно стоящих столба посередине и крестообразно расходящиеся перекрытые сводами проходы. В отличие от развитой крестово-купольной архитектуры, где купол возвышается над центральным пространством, здесь куполами были покрыты только угловые помещения (ил. 4).

Базилика Сант Аполлинаре Нуово (базилика Святого Аполлинария Нового) была построена как арианский храм; при Юстиниане эта базилика была освящена как **храм Мартина Турского**, а современное название получила значительно позже – около 1000 года. Это трехнефная базилика с двумя рядами изящных соединенных арками колонн. Ряды колонн в базилике не длинные; это в сочетании с большой высотой нефов (особенно залитого светом среднего нефа) придает интерьеру стройность и легкость.

Арианский баптистерий – небольшое приземистое купольное сооружение с тесным интерьером и выступающими за пределы восьмигранного плана низкими абсидами (ил. 5). Его архитектура проста и лаконична.

Специального упоминания требует сооруженная, вероятно, в 530-х годах **церковь Святых Сергия и Вакха** в Константинополе, во многом близкая по типу к равеннской церкви Сан Витале (ил. 6, 7). Однако зданию присущи и специфические черты, обусловленные ее константинопольским происхождением. В отличие от церкви Сан Витале, подкупольная ротонда вписана не в октогон внешних стен, а в прямоугольник, близкий к квадрату. Сочетание купола с прямоугольной формой здания стало здесь основной структурной задачей. Поэтому архитектор изменил формы аркад между столбами: те из них, которые соответствуют стенам здания, расположены по прямым линиям; выгнутая форма придана только аркадам, находящимся против углов церкви.

Церковь Святых Сергия и Вакха, несколько напоминая в плане церковь Святой Софии, занимает промежуточное положение между строго центрическим типом церковного здания и купольной базиликой. Поэтому ее часто называют «малой Софией».

Византийская архитектура VII–VIII веков. В VIII в. была завершена перестройка заложенной еще в V в. купольной **базилики Святой Софии** в Фессалониках (ил. 8). В ее внушительных размерах, в просторном подкупольном помещении, в положенной в основу плана-схемы трехнефной базилики явственно сказываются мотивы, восходящие еще к VI в. Но решение среднего нефа и соединение его с куполом резко отличаются от приемов, свойственных купольной базилике. Купол укреплен на парусах, которые опираются на столбы, отделенные от стен узкими щелеобразными сводчатыми проходами. Очень глубокие подкупольные арки (восточная ведет в абсиду, а западная доходит до стены нартекса) образуют крестообразно расходящиеся от купола рукава. Опоры купола уже не маскируются в стенах, а выдвигаются к центру храма, играя роль важного тектонического элемента в интерьере. Таким образом, центральная часть храма приобретает многие характерные признаки крестово-купольного типа.

Византийская архитектура IX – середины XI века. В церковной архитектуре IX в. утвердился в качестве ведущего крестово-купольный тип храма, основным признаком которого стал купол в центре здания, укрепленный на четырех столбах, и крестообразно расходящиеся от купола «рукава» – покрытые сводами проходы. Все пространство, от северной до южной стены, от главного входа до абсиды, связано воедино и подчинено центральному куполу.

Эта главная тектоническая тема развивается через сочетание взаимодополняющих друг друга отдельных ячеек: сводчатых проходов и угловых помещений. Наружные объемы зданий, приобретая большую расчлененность, группируются вокруг главного купола, повышаясь к центру здания.

Если внешний облик храма более раннего времени был обычно маловыразителен и весь художественный эффект заключался в интерьере, то зодчий крестово-купольного храма выявлял его планировку и конструкцию во внешних формах и внимательно обрабатывал стены здания снаружи.

К концу X – первой половине XI в. относится комплекс двух церквей в монастыре **Хозиос Лукас** в Фокиде. Большая из них –

Кафоликон – имеет центральный купол (небольшим куполом перекрыт пресбитерий) на трюпах, опирающихся на торцы стен. В непосредственно примыкающей к Кафоликону церкви Богородицы паруса укреплены на четырех свободно стоящих колоннах (ил. 9).

В интерьере Кафоликона господствует широкая чаша купола. Центричность просторного подкупольного пространства выразительно подчеркнута. Небольшие затененные угловые помещения перекрыты крестовыми сводами. Видимые через трехчастные двухъярусные арки, пересекающие боковые рукава креста, эти тесные помещения составляют своего рода богатый орнаментальный аккомпанемент, сопровождающий главную тектоническую тему центрального купольного здания. Сложность и мощь форм интерьера выражены и во внешнем облике храма – широком, грузном, прорезанном многочисленными окнами; кладка из камня и плинфы (плоских квадратных кирпичей) придает узорность поверхностям.

Трудно точно установить историю крестово-купольного типа до X в. Можно различить ряд вариантов, которые отчасти аналогичны вариантам базиликального типа. Так, например, четырьмя подпорами купола в одних случаях служат колонны, в других – столбы (квадратные или крестообразные). Причем последние подчеркивают массивность, а первые – дают ощущение пространства.

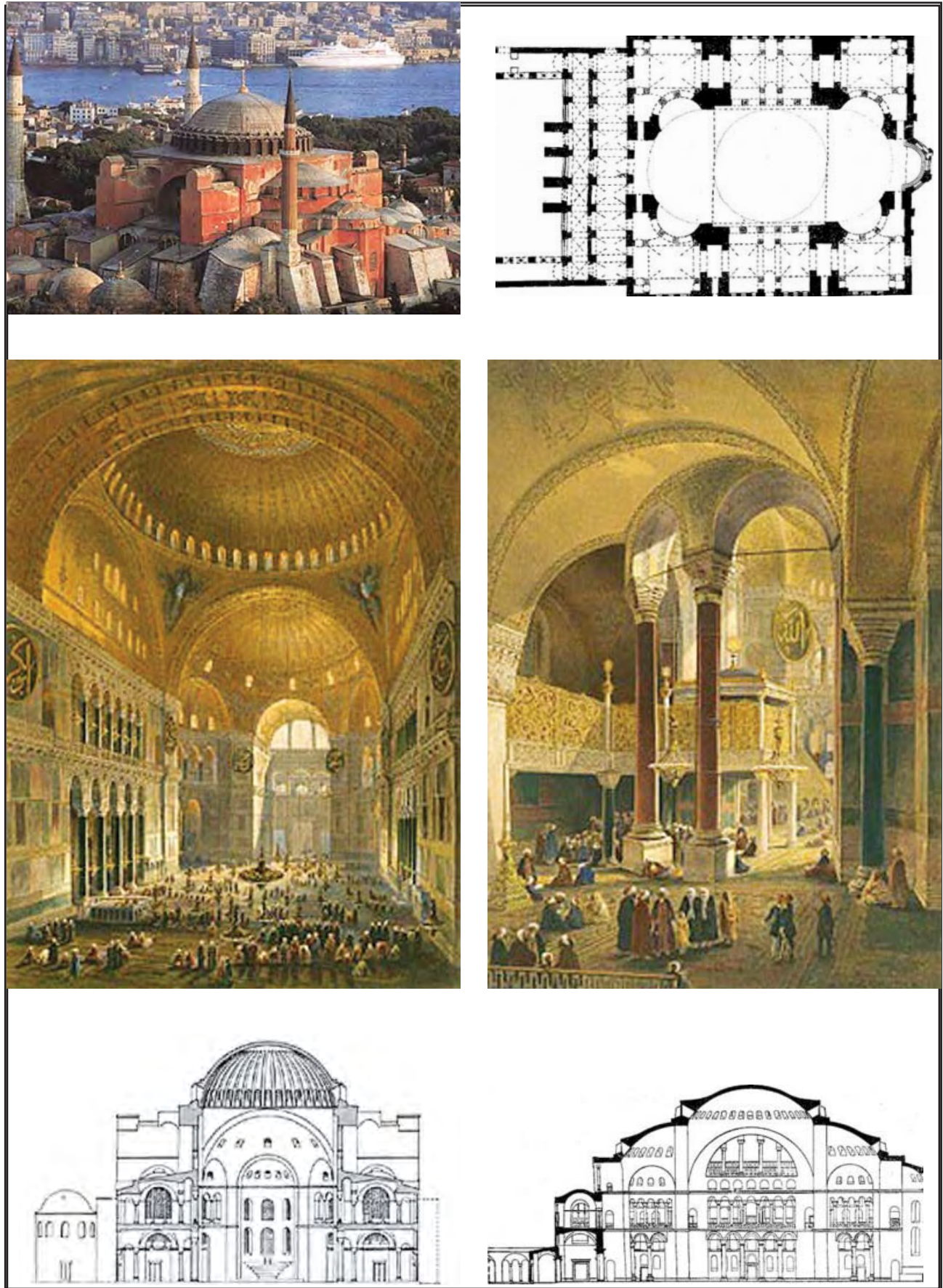
Полуцилиндрические своды ветвей креста могут со всех сторон окружать купол, и тогда мы будем иметь, как в Русафе, крестово-купольный храм на четырех подпорках (Vierstbtzentypus), или полуцилиндрические своды могут окружать купол только с трех сторон, а четвертый полуцилиндр может быть заменен апсидой, непосредственно придвинутой к подкупольному помещению, так что только две подпоры стоят свободно, а с двумя другими слились стены апсиды (например, **Иль-Андерин** в Сирии это – тип крестово-купольного храма на двух подпорах (Zweistbtzentypus). Крест, составленный из четырех полуцилиндров с куполом над ними, может быть вписан в кубическое пространство, и тогда это крестово-купольный храм со вписанным крестом (croix inscrite), для которого характерны свободно стоящие подпоры и угловые помещения (Руса-

фа). С другой стороны, очень распространена крестово-купольная церковь с обнаженным крестом (croix libre), в которой совершенно нет свободно стоящих подпор и в которой купол опирается на стены, образующие в плане форму равностороннего («греческого») креста. Отношение между крестово-купольным храмом со вписанным и с обнаженным крестом можно было бы сравнить с отношением между трехнефной и однонефной базиликой: внутреннее пространство при вписанном кресте гораздо более расчленено, причем отдельные его части связаны друг с другом открытыми пролетами, так что получается единое, но сложное внутреннее пространство. Напротив, при обнаженном кресте эта сложность пропадает, и усиливается массивность оболочки, пещерный характер внутренности и расчлененность наружного массива (ил. 10).

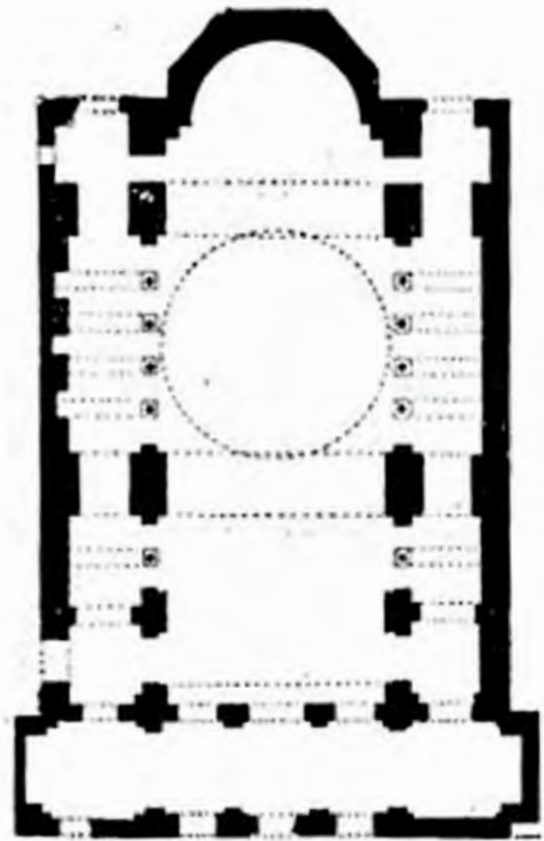
Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что на Русь (вначале в Киев, а затем и в Новгород) зодчие принесли, скорее, тип храма (Vierstbtzentypus). Полуцилиндрические своды ветвей креста могут со всех сторон окружать купол на четырех подпорках развивающегося крестово-купольного храма. Таким, каким является план церкви в Русафе или Кафоликон Монастыря Хозиос Лукас. Хотя, если подробнее рассмотреть раскопки **Десятинной церкви в Киеве**, можно предположить, что зодчие были в поиске наиболее оптимальных вариантов перехода от базиликальной церкви к крестово-купольному храму. Тем более, что тот опыт, которым они располагали, не мог предположить окончательно сложной структуры крестово-купольного храма.

Поэтому можно предположить, что проект Десятинной церкви, скорее, относится к чему-то среднему между (Vierstbtzentypus) (полуцилиндрические своды ветвей креста могут со всех сторон окружать купол на четырех подпорках) и (Zweistbtzentypus) (крестово-купольного храма на двух подпорах). Хотя больше склоняется ко второму типу.

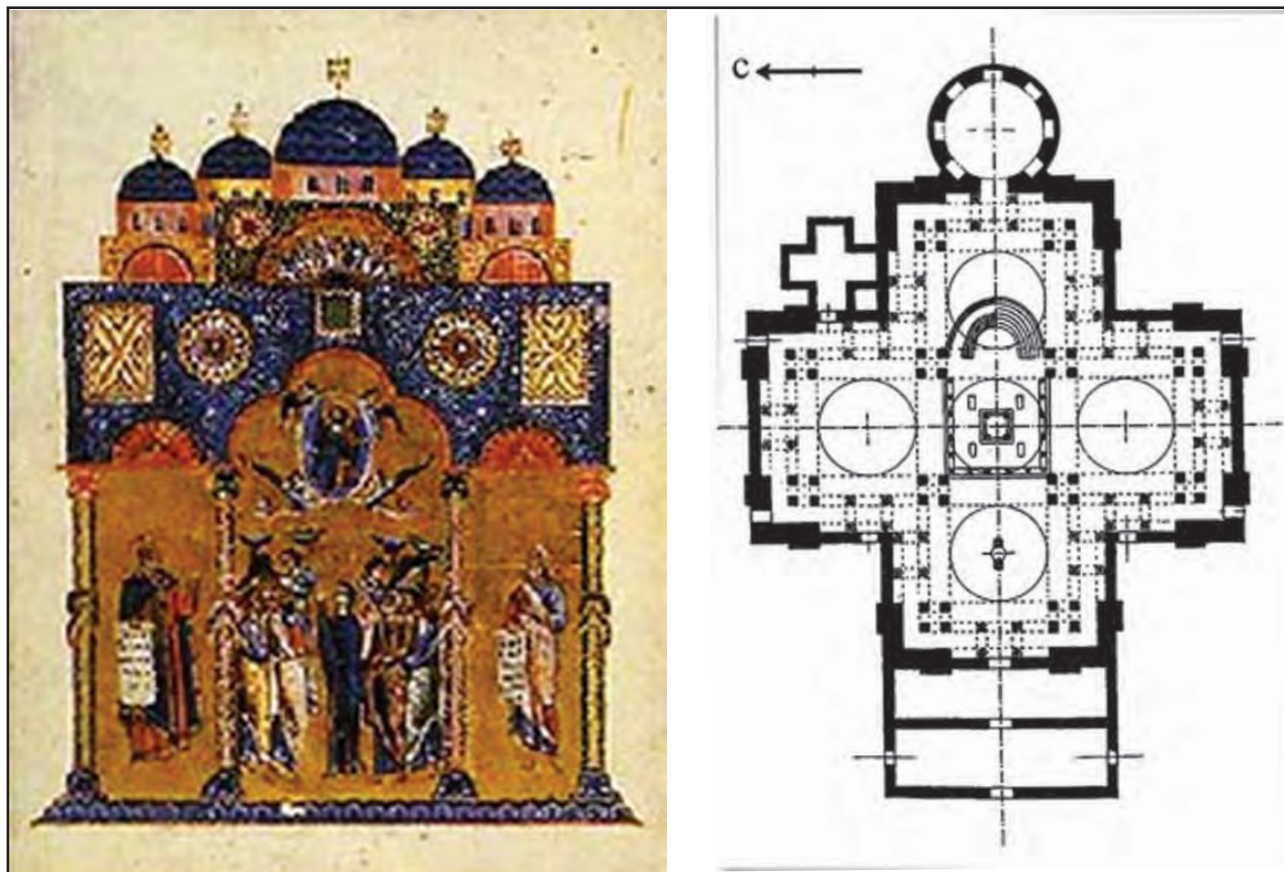
Внешний вид данного храма вряд ли отличался изысканностью, так как на тот период основная нагрузка была на интерьерную часть, поэтому внешний вид Десятинной церкви в Киеве, скорее, идентичен по прорабо-

Ил. 1. Храм Святой Софии Константинопольской: а) общий современный вид; б) план; в, г) интерьер; д) поперечный разрез; е) продольный разрез

*Ил. 2. Церковь Святой Ирины в Константинополе:
а) вид на алтарную часть; б) план; в) общий вид*

Ил. 3. Храм Апостолов в Константинополе: а) внешний вид (миниатюра); б) план

Ил. 4. Церковь в Рузафе: а) современный вид; б) остатки интерьера; в) план

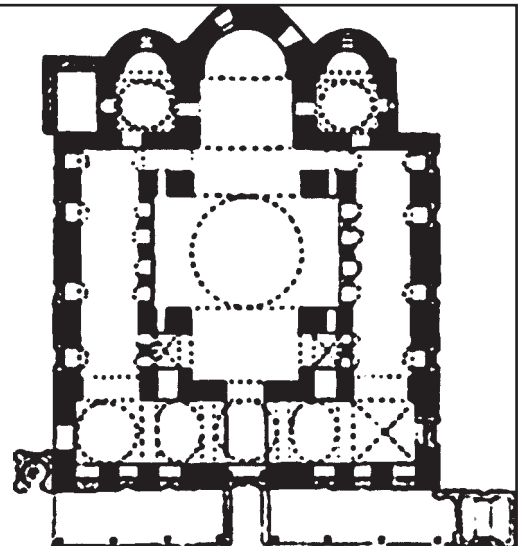
Ил. 5. Бизилика Сант Аполлинаре Нуово (Святого Аполлинария Нового) и арианский баптистерий: а) современный вид; б) план

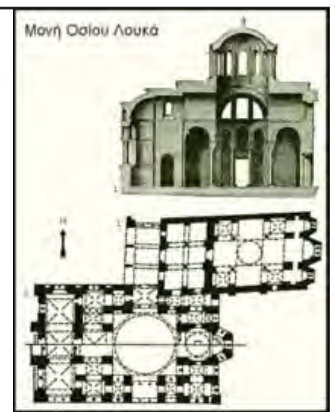
*Ил. 6. Церковь Святых Сергия и Вакха:
интерьер*

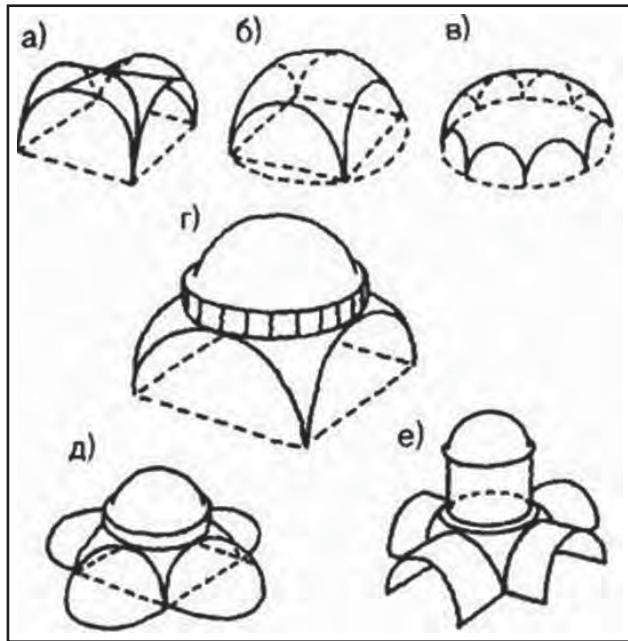
Ил. 7. Церковь Сан-Витале в Равенне

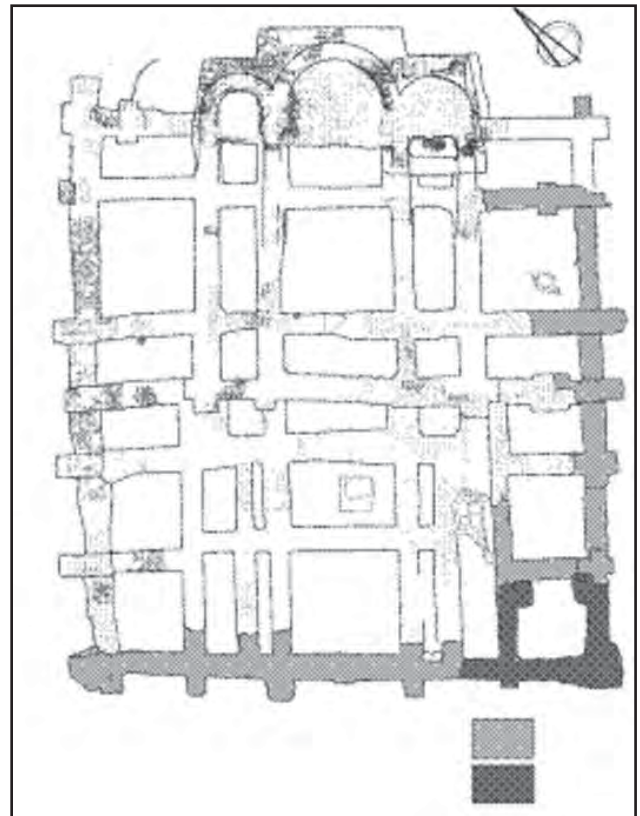
*Ил. 8. Церковь Святой Софии в Фессалониках:
а) современный вид;
б) план*

*Ил. 9. Монастырь Хозиос Лукас. Кафоликон и церковь Богородицы:
а) внешний вид;
б) интерьер;
в) план и продольный разрез*

Ил. 10. Формирование византийских систем перекрытий: а) римский крестовый свод; б) впаушенный свод на четырех опорах; в) впаушенный свод на восьми опорах, г) купол на парусах; д) купол на парусах с погашением распора боковыми полукуполами; е) крестовокупольная система перекрытия

Ил. 11 Десятинная церковь в Киеве. Сводный план раскопок 2005–2011 гг.

таности Храму Софии в Константинополе, Церкви Святой Софии в Фессалониках и Церкви Святых Сергия и Вакха в Константинополе. Решение фасадов – монолитными объемами, так как проработанные фасады появятся только в XI–XIV вв.

В последующую эпоху, во времена правления князя Ярослава и его приемников, кроме храма Софии Киевской, были сооружены еще два **Софийских собора**: в Новгороде (построенный в 1045–1050 годах) и Полоцке (1060-е годы). Другие храмы Киева, построенные при Ярославе Владимировиче, известны только по археологическим раскопкам, среди них были церкви Святой Ирины и великомученика Георгия. Они считались

пятинефными, как и София, но, возможно, их внешние нефы – это распространенные в храмах этого времени обходные галереи.

Большинство древнерусских крестовокупольных храмов были трехнефными. Была принята классификация их типов по числу внутренних столбов: их именуют четырехстолпными (аналог храма на 4-х колоннах), шестистолпными, а также есть редкие примеры восьмистолпных церквей. В целом развитие древнерусского зодчества в домонгольский период следовало в русле византийских традиций, не отличаясь оригинальностью канона, но имея собственные архитектурно-конструктивные решения для реализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартенев И.А., Батажкова В.Н. Очерки истории архитектурных стилей. – М. : Изобразительное искусство, 1983.
2. Всеобщая история искусств. – М., 1960. –Т. 2. Искусство Византии.
3. История зарубежного искусства. – М. : Изобразительное искусство, 1984.
4. Очерки истории искусства. – М. : Советский художник, 1987.
5. Пальмов Н.Н. Св. София Константинопольская. – М., 1915.

МАЛЮНКИ «МОГИЛЯНСЬКОЇ» ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ ХІХ СТОЛІТТЯ: РЕАЛЬНІСТЬ ТА ХУДОЖНЯ ВИГАДКА

Віталій Козюба

*провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ*

Коло наукових зацікавлень:

історична топографія Давнього Києва, історична географія Київської землі, давньоруська архітектура, історична демографія

У статті розглянуто відомі зображення Десятинної церкви, датовані першою чвертю ХІХ ст. Їх аналіз і зіставлення з планами та кресленнями фасадів церкви того часу засвідчили, що ці малюнки не робилися з натури і що вони відносяться до більш пізнього часу.

Ключові слова: *церква Різдва Богородиці Десятинна, малюнки початку ХІХ ст., художники Е. Фабіянський та І. Панов.*

В статье рассмотрены известные изображения Десятинной церкви, которые датировались первой четвертью ХІХ в. Их анализ и сопоставление с планами и чертежами фасадов церкви того времени показали, что эти рисунки не натурные и что они относятся к более позднему времени.

Ключевые слова: *церковь Рождества Богородицы Десятинная, рисунки начала ХІХ в., художники Э. Фабиянский и И. Панов.*

The article describes the known images of the Desjatynna church, which dated the first quarter of the nineteenth century. Their analysis and comparison of the plans and drawings of the facade of the church of that time have shown that these images are not made from nature and that they belong to a later period.

Keywords: *Church of Nativity Desjatynna, drawings early nineteenth century, artists E. Fabiyansky and I. Panov.*

На сьогодні відомі два малюнки Десятинної церкви, на яких зображено храм до початку будівництва нової церкви за проектом архітектора В.П. Стасова 1828–1842 років. На одному з них видно руїни споруди, на стіні якої розташовані грецькі літери. Цей малюнок нібито фіксує стан церкви Різдва Богородиці Десятинної на 1826 рік. На іншому присутній північний фасад храму, а саме зображення вперше було надруковано 1847 року. Ці малюнки вже стали хрестоматійними і часто використовуються в науковій і науково-популярній літературі, присвяченій історії та архітектурі Десятинної церкви. Спираючись на них, дослідники аргументували ті чи інші варіанти реконструкції архітектури церкви Богородиці Десятинної кінця

Х – ХІІІ ст., припускали ремонти церкви у ХІІІ–ХVІ ст., робили свої висновки стосовно вигляду церкви Різдва Богородиці, відбудованої за часів митрополита Петра Могили у другій чверті ХVІІ ст. Нещодавно вийшла публікація, у якій, зважаючи на велику джерельну вагу зазначених малюнків, зроблено детальний аналіз їх походження [4, с. 95–109].

Д.Д. Йолшин та Г.Ю. Івакін проаналізували всі графічні зображення Десятинної церкви, у тому числі й розглядувані нами малюнки. У ґрунтовному дослідженні авторів названо перші публікації малюнків, з'ясовано ім'я одного з художників, який робив ці малюнки або їх більш пізні копії, вказано на хибність деяких атрибутів як по-

ходження самих малюнків, так і деталей, присутніх на зображеннях [4, с. 100–101, 106–109]. Незважаючи на повноту і професійність згаданого дослідження, можна зробити ряд уточнень, доповнень і коментарів, які засвідчують актуальність вивчення малюнків Десятинної церкви XIX ст.

«Малюнок 1826 року». Найбільш суперечливим є малюнок під назвою «Остаток юго-западной стены Десятинной церкви, созданной в.к. Владимиром, снятый с натуры в сентябре 1826 года», літографію якого було опубліковано М. Сементовським 1857 року [2, табл. 1]. На літографії зображено дуже зруйновані залишки храму в районі його південно-західного кута (іл. 1: 1). До 1828 року церква Різдва Богородиці Десятинна була абсолютно цілою і діючою, про що свідчать креслення її південного та західного фасадів, виконані Д. Івановим (1810), К. Лохвицьким (1824) та М. Єфимовим (1826) [4, с. 96]. Невідповідність стану церкви у 1826 році малюнку, нібито знятому «з натури», дала підставу висловити сумнів у достовірності самого малюнка таким авторитетним дослідникам, як М. Закревський, С. Голубєв, Є. Голубинський та Я. Смирнов [4, с. 106]. Треба відзначити, що Я. Смирнов, який свого часу опублікував малюнки Києва А. ван Вестерфельда 1651 року за копіями кінця XVIII ст., не знайшов ніякого зв'язку між ними і розглядуваним малюнком [7, с. 434, прим. 1]. Незважаючи на це, у радянський період у популярній літературі малюнок 1857 року почали приписувати саме Вестерфельду [5, с. 41, рис. 1].

Неможливість ототожнення малюнка 1857 року з роботами Вестерфельда пов'язана не тільки з абсолютно різними їх стилістичними та технічними виконаннями, але і, як справедливо відмітили Д.Д. Йолшин та Г.Ю. Івакін, фактом функціонування у 1651 році вже відреставрованої Петром Могилою церкви Різдва Богородиці [4, с. 107]. Її, з банею і хрестом, видно на панорамі Києва самого Вестерфельда [7, табл. III: 1]. Звернення цих дослідників до першої публікації малюнка в «Галереє киевских древностей» дало змогу встановити ім'я виконавця літографії, яке присутнє на самому малюнку і яке зникло в наступних публікаціях зобра-

ження – «Fabyanski 1857». Отже, «малюнок 1826 року» руїн Десятинної церкви був виконаний польським художником українського походження Еразмом Рудольфом Фабіанським (1826–1892) у 1857 році [4, с. 107–108].

Заплутаність історії довкола цього малюнка полягає ще й у тому, що існує інша його версія, яка має багато другорядних і одну суттєву відмінність. Традиційно цю версію атрибуують як «гравюра Паннемакера 1884 року», посилаючись на публікацію малюнка в журналі «Живописное обозрение» [4, с. 107, прим. 90]. Іноді навіть називають ім'я цього майстра – Етьєн [8, с. 253]. Воно важливе, оскільки насправді було двоє відомих, до того ж сучасників, майстрів-граверів Паннемакерів – Адольф Франсуа (1822–1900) та Етьєн (1847–1900). Ім'я виконавця гравюри із зображенням руїн Десятинної церкви дозволяє встановити особистість художника, малюнок якого використав Паннемакер.

Уперше друга версія малюнка була опублікована 1880 року в книзі П.М. Польового «Очерки русской истории в памятниках быта» [6, с. 15, рис. 2]. На самому малюнку в цій публікації чітко видно ім'я художника – «И. Панов» (іл. 1: 4). На початку згаданого видання в переліку художників та граверів, що готували ілюстрації до книги, серед інших названі І.С. Панов та Паннемакер, а серед самих малюнків домінує творчий дует зазначених виконавців [6, с. IV; рис. 1, 3, 5, 20, 21, 27, 28, 30, 31, 34, 39].

Іван Степанович Панов (1844–1883) найкраще проявив свій талент як ілюстратор багатьох книжок і журналів. Його портрет написав І.Є. Рєпін (іл. 1: 3). Спільна робота художника з відомим істориком літератури й белетристом П.М. Польовим та Адольфом Франсуа Паннемакером розпочалась 1875 року, коли П. Польовий випустив збірник віршів російських поетів для юнацтва «Родные отголоски», І.С. Панов зробив заставки й віньетки, а А. Паннемакер виготовив гравюри для цього видання. Співпраця І. Панова та А. Паннемакера тривала до самої передчасної смерті художника, зокрема, вони разом взяли участь у художньому оформленні дуже популярного видання О.Г. Брюкнера

1

2

3

4

*Іл. 1. Малюнок руйн Десятинної церкви:
1 – Е. Фабіянського 1857 р.;
2 – І. Панова 1880 р.;
3 – портрет І. Панова (худ. І. Рєпін, 1867 р.);
4 – автограф І. Панова на малюнку руйн Десятинної церкви 1880 р.*

«Иллюстрированная история Петра Великого» (1882).

Перейдемо безпосередньо до порівняння малюнків Фабіянського та Панова-Паннемакера. Другий малюнок дещо спрощений, без ретельного пророблення окремих деталей (іл. 1: 2). Наведемо складові малюнків, які відрізняються між собою: 1) небо; 2) дерево на задньому плані; 3) лінія стику землі з вертикальною стіною на задньому плані ліворуч; 4) груди кладки, що впала, замінені Пановим на горбики землі – на передньому плані ліворуч; 5) кам'яний хрест у Панова менш масивний; 6) у Фабіянського чітко видно тільки одну кам'яну могильну плиту, у Панова – дві плити, які не такі довгі й обидві, здається, мають не чотири-, а шестикінецьні хрести на своїй поверхні; 7) у Фабіянського біля плити лежать череп і кістка кінцівки, за якими – рослина, у Панова ці елементи відсутні; 8) рослини на передньому плані на малюнках зображені по-різному; 9) вертикальний залишок стіни праворуч має різний нахил контуру та проробку площини.

Іл. 2. Відмінності в зображеннях руїн Десятинної церкви Е. Фабіянського та І. Панова

Найбільш цікавими, безсумнівно, є відмінності в зображенні самих руїн. Серед них відзначимо такі (іл. 2): 1) у Фабіянського присутні залишки віконної рами-решітки у вікні другого ярусу задньої стіни; 2) товщина цегли, використаної у стінах, у Панова значно більша, що видно в арках вікон, одвірках проходу в задній стіні та на площині стін; 3) кам'яні пояси в стінах (на різних рівнях) не однакові по довжині; 4) отинькованість стін у Фабіянського значно більша, ніж у Панова; 5) у Панова пропущені дві розетки над лівим вікном другого ярусу; 6) через пункти 2, 4 літера **Н** верхньої строки грецького напису в Панова не читається; 7) торець передньої стіни у Фабіянського має більш прямолінійні злами, ніж у Панова; 8) форма арок над вікнами і проходом у стіні у Фабіянського стрілочата, у Панова – напівциркульна. Остання відмінність є найвагомішою і найпринциповішою.

У публікації П. Польового чітко зазначено прототип малюнка І. Панова – малюнок Е. Фабіянського в «Галереє Киевских достопримечательных видов и древностей» [6, с. 227]. Досі залишається не з'ясованим, чому І. Панов змінив форму завершення вікон та стінах руїн Десятинної церкви. Тут можуть бути два пояснення. Художник мав можливість побачити в публікаціях креслення реального південного фасаду церкви 20-х років XIX ст., де завершення вікон має автентичну для давньоруської архітектури напівциркульну форму, і виправив цю недоречність малюнку Е. Фабіянського. Проте, з іншого боку, у цих самих публікаціях присутні інші реалії південного фасаду церкви Різдва Богородиці – місце розташування літер верхнього рядка грецького напису, порядок літер у лівій частині нижнього рядка, розташування декоративних ніш над вікнами верхнього ярусу та деякі інші – грубо спотворені на малюнку Е. Фабіянського і не виправлені І. Пановим.

Інша можлива причина зміни форми завершення вікон І. Пановим – знання ним традиційних форм давньоруської архітектури й розуміння неможливості стрілочатого завершення вікон у першому кам'яному храмі Русі. Очевидно, слід враховувати і прагматичну сторону питання, пов'язану із, за

сучасною термінологією, дією авторського права. Зміна елементів малюнка Е. Фабіянського, про що мовилося вище, у тому числі й найпомітнішого з них – форми вікон, робила малюнок І. Панова не копією, а цілком самостійним твором.

Постає запитання, чому сам Е. Фабіянський зобразив архітектурні деталі Десятинної церкви, які в реальності були зовсім іншими, і вибрав варіант руїн, хоча на іншому його малюнку, датованому також 1857 роком (про нього йтиметься далі), із зображенням північний фасад храму, церква виглядає справною? Щодо останнього, вірогідно, художник реалізував запит на «романтизацію руїн» – досить популярну тему в образотворчому мистецтві тієї епохи. Можливо, Е. Фабіянський робив малюнок, розраховуючи на його публікацію в польськомовних виданнях, і тому надав вікнам «готичного» завершення. Не виключено навіть, що автор малюнка керувався своїми певними релігійними переконаннями.

Припускають, що композиція зображення грецького напису, у якій літери **Н:О** розміщено над вікном нижнього ярусу, могла бути взята Е. Фабіянським з монографії М.Ф. Берлінського «Краткое описание Киева» [4, с. 108]. Хай би там як, але «сконструйований» Е. Фабіянським малюнок Десятинної церкви, хоча і містить окремі реальні елементи пам'ятки, у цілому як за формою своєї реалізації, так і за змістом є взірцем художньої фантазії митця.

Як засвідчив аналіз «малюнка 1826 року», уся історія його походження відтворюється за опублікованими у ХІХ ст. матеріалами. На жаль, у ХХ ст. не було здійснено процедури верифікації або критики джерела, що є неодмінною умовою будь-якого наукового дослідження. Це призвело до необґрунтованого перебільшення значення цього малюнка, а він сам став аргументом у розв'язанні проблем історії Десятинної церкви. Зокрема, частина дослідників (Г.Ф. Корзухіна, О.І. Комеч), зважаючи на малюнок Е. Фабіянського, пропонувала свою реконструкцію зовнішнього вигляду храму в давньоруський час, а Ю.Б. Бірюков висловив тезу про спорудження в південно-західному куті невеликої капели невдовзі після руйна-

ції Десятинної церкви у 1240 році [4, с. 80–81, 106–107]. Ще далі пішов М.Ю. Брайчевський, який, спираючись на стрілчате завершення вікон і дверей у Е. Фабіянського, припустив реставрацію Десятинного храму в ХІV–ХІVІ ст., найімовірніше – у час врядування київського князя Семена Олельковича (1455–1470) [1, с. 36].

Малюнок північного фасаду Десятинної церкви 1847 року. Не менш популярним є малюнок північного фасаду «могилянської» Десятинної церкви, уперше опублікований І.І. Фундуклеєм у 1847 році [9, табл. 6]. На ньому зображено багато деталей, які узгоджуються з відомими планами і кресленнями південного та західного фасадів церкви станом на середину 20-х років ХІХ ст. Серед них форма і рівень розміщення даху над дерев'яними частинами храму, завершення найвищої центральної частини церкви, її повздовжня тричленність і співвідношення мурованих і дерев'яних частин, наявність північної прибудови, розташування липи на захід від споруди та багато інших, більш дрібних, деталей (іл. 3: 1). Велика правдоподібність зображення дозволила Д.Д. Йолшину та Г.Ю. Івакіну дійти висновку, що воно (зображення) «дійствительно является литографией неизвестного рисунка могилянской церкви, выполненного до его разрушения» [4, с. 100].

На наше переконання, це зображення не малювалося з натури до 1828 року, а було виконане на замовлення для згаданої публікації у 40-х роках ХІХ ст. Припускати це дозволяють окремі деталі малюнка. Мова йде не про певні викривлення пропорцій споруди (її приземкуватість, більшу довжину західної дерев'яної прибудови, більший діаметр барабану тощо), що вже відмічали дослідники [4, с. 100], а про значно суттєвіші відмінності від реалій. На малюнку 1847 року їх є, щонайменше, п'ять.

Зображення бань церков на лівому задньому плані. Їх традиційно відносять до Михайлівського Золотоверхого монастиря [4, с. 100]. Окремо розташовану баню в лівому нижньому куті малюнка можна пов'язати з Трьохсвятительською церквою, а споруду з кількома банями, яка перекривається апсидою Десятинної церкви, – дійсно з Михайлівським Золотоверхим собором. Однак проблема в тому, що при

1

2

3

Іл. 3. Малюнок північного фасаду Десятинної церкви: 1 – публікація І. Фундукля 1847 р.; 2 – публікація П. Польового 1880 р. (малюнок І. Панова); 3 – публікація М. Сементовського 1857 р. (малюнок Е. Фабіянського)

цьому ракурсі малюнок згаданий собор **повністю** перекривається спорудою Десятинної церкви, що легко встановити, поглянувши на сучасний топографічний план міста. Щоб із за церкви Різдва Богородиці Десятинної було видно східну частину Михайлівського Золотоверхого храму, художник мав би перебувати приблизно на відстані 150 м на північний захід від Десятинної церкви, біля краю схилу Старокиївської гори, тоді як малюнок 1847 року дає зображення з відстані в кілька десятків метрів.

Є також інша показова деталь щодо зображення храмів на задньому плані. У дійсності вони розташовувалися в тих частинах Старокиївської і Михайлівської гір, рівень висоти яких не поступається рівню ділянки садиби Десятинної церкви. Водночас на розглядуваному малюнку вони зображені на більш низькому, відносно церкви Різдва Богородиці, рівні. Якби малюнок створювався з натури, то такі недоречності, що суперечать реальній картині, навряд чи були б відображені на ньому.

Північна прибудова до апсиди храму на малюнку 1847 року викривлена. Її розміри добре відомі за численними планами церкви 20-х років XIX ст., а західна стіна споруди, її висота та характер перекриття видно на кресленні західного фасаду церкви, виконаному М.Є. Єфимовим у 1826 році [4, с. 98, рис. 13]. На малюнку дах прибудови зображений односкатним, який спирається на похилий верхній край мурування бокових (східної і західної) стінок цієї споруди, тоді як у реальності, за М.Є. Єфимовим, край цього даху був горизонтальним з усіх трьох боків. До того ж автор малюнка 1847 року надто розвернув прибудову, викрививши перспективу і дуже розкривши західну стіну прибудови.

Північно-західний кут мурованої частини церкви має вигляд нібито обірваної кладки, що відмічали дослідники [4, с. 100]. При цьому біля основи споруди ця кладка ще й помітно потовщується. Зрозуміло, що якби це зображення кладки фіксувало залишок західної стіни храму давньоруського часу, ніякого потовщення стіни внизу не було б. Потовщення пов'язане з невдало виконаною спробою зобразити в перспективі, як і у випадку з північною прибудовою, невеликого виступу стіни – контрфорса, який, можливо, дійсно був

залишком західної стіни споруди. Його також добре видно на кресленні західного фасаду М.Є. Єфимова.

Перехід між ярусами в східній частині церкви. На малюнку 1847 року зображено значний за розмірами скат даху між мурованим нижнім ярусом апсидної частини та дерев'яним другим ярусом. Насправді цей перехід мав вигляд невеликого карнизу.

Липа на захід від храму. Це дерево росло значно далі від церкви, ніж на малюнку, де його зображено майже впритул до дерев'яної прибудови. Сама прибудова була коротшою і закінчувалася там, де на малюнку починається скіс її кута. Липа знаходилась на більшій відстані від мурованої частини церкви, ніж довжина останньої, і мала б міститися на малюнку за дахом зрубу в правій частині, на місці стовпа огорожі.

Таким чином, нібито виникає протиріччя в реальності деталей, зображених на малюнку 1847 року. З одного боку, на ньому є багато достовірних елементів, які підтверджуються планами церкви та кресленнями її фасадів. Навіть тіні від дерев та північно-західного кута мурованої частини церкви зображено правильно – вони вказують на другу половину дня. З другого боку, є грубі викривлення перспективи та зображень заднього плану, неможливі при натурному виконанні малюнка. Утім, ці протиріччя зникають, якщо припустити, що художник «модельовав» зображення. Спираючись на опубліковані план та креслення південного фасаду, свідчення сучасників або власні спогади, маючи змогу відвідати садибу церкви, храм Різдва Богородиці станом на 20-ті роки XIX ст. цілком реально було відтворити в малюнку в 40-х роках XIX ст.

Малюнок північного фасаду Десятинної церкви 1847 року також було скопійовано І.С. Пановим для видання П. Польового 1880 року [6, с. 13, рис. 1, с. 227]. На відміну від «малюнка 1826 року», у цьому випадку І. Пановим досить ретельно повторено всі деталі споруди й оточуючі її елементи, а відмінності між малюнками майже не помітні. Однак різниця є – у виданні 1880 року подано дзеркальне зображення малюнка І. Панова, про що свідчить викривлення підпису художника по центру нижнього краю копії (іл. 3: 2). Оскільки у правому нижньому кутку малюнка чітко ви-

дно прізвище PANNEMAKER, то доводиться констатувати, що дзеркальне відображення малюнка з'явилося на стадії створення А. Паннемакером гравюри з малюнка І. Панова. Враховуючи наявність підпису художника на малюнку, важко уявити таку недбалість знаного майстра-гравера. Можливо, точність копії І. Панова змусила видавця перевернути малюнок через питання авторського права, про що вже мовилося при аналізі «малюнка 1826 року».

У 1857 році Е. Фабіянський, разом із «малюнком 1826 року», створив малюнок північного фасаду Десятинної церкви, який суттєво відрізняється від малюнка з публікації І.І. Фундукля. Зникли бані церков на задньому плані та зрубна будівля на передньому, огорожа садиби церкви та липа на захід від церкви мають зовсім інший вигляд, перед церквою з'явилися цвинтар з дерев'яними та кам'яними хрестами й кам'яними надгробками, бородатий подорожній з торбою на спині й довгою палицею в руках ¹, нові дерева біля апсиди тощо (іл. 3: 3). Е. Фабіянський вніс зміни і до зображення самої церкви – її висотні пропорції наблизилися до реальних, зафіксованих у опублікованих кресленнях південного фасаду, хоча перебільшена довжина західної дерев'яної прибудови-«трапези» залишилась такою самою, як і на малюнку 1847 року. виправленою виявилася й північна прибудова до апсиди, кут розвороту якої до глядача став меншим і природнішим, але водночас її розмір зменшився, порівняно з реальним. Покрівлю храму й північної прибудови зображено в поганому стані, з дірками.

Порівняно з малюнком 1847 року додано багато інших деталей: 1) луковицю купола зображено з гранями; 2) на стінах з'явилися тріщини, промальовано цегляну кладку й кам'яні пояси; 3) вікно другого ярусу трохи зміщено праворуч від вертикальної осі центрального об'єму храму, верх вікна має стрілчасту форму; 4) у відкритій галереї над західною прибудовою видно піддашся та вертикальну перемичку південного боку галереї; 5) другий ярус західної прибудови, як і дерев'яний ярус над мурованою апсидою, складається з прямокутних брусів, на відміну від зрубу з колод

нижнього ярусу західної прибудови; 6) вікно середнього ярусу західної прибудови зміщено праворуч від центру прибудови; 7) верх покрівлі східної і західної частин храму знаходиться нижче від початку покрівлі над центральною частиною церкви.

Оскільки обидва свої малюнки Десятинної церкви Е. Фабіянський робив в один час, то він спробував узгодити їх. Тому біля церкви з'явилися залишки цвинтаря, а мурування стін зображено у одному стилі – ділянки тинькування, зони кладки з вузької цегли, кам'яні пояси. З останніми на малюнку північного фасаду Е. Фабіянський явно перестарався, зобразивши їх навіть на грані апсиди – частині церкви, збудованій в часи Петра Могили. Також художник переробив напівциркульне завершення вікна на північному фасаді на стрілчате.

Д.Д. Йолшин та Г.Ю. Івакін, розглянувши описані варіанти малюнка північного фасаду Десятинної церкви, не змогли визначитись, чи Е. Фабіянський робив свій варіант зображення з публікації І.І. Фундукля, чи обидва малюнки самостійні і мають єдиний малюнок-прототип [4, с. 101]. На нашу думку, малюнок Е. Фабіянського дає відповідь на це питання. По-перше, він містить багато неточностей, які не відповідають реальній архітектурі храму і які відсутні на малюнку 1847 року (див. № 1, 3, 5–7 наведеного вище списку деталей, внесених Е. Фабіянським до свого малюнка). По-друге, Е. Фабіянський не зрозумів природи походження потовщення кладки в нижній частині північно-західного мурованого кута церкви (невдало зображений контрфорс на малюнку 1847 року) і старанно намалював торець стіни з кам'яним поясом в нижній розширеній частині. По-третє, західна дерев'яна прибудова до храму замість скошених отримала прямокутні зовнішні кути, що теж грубо порушило реальний вигляд цієї прибудови.

Отже, майже всі «покращення» зображення церкви Різдва Богородиці, що присутні на малюнку Е. Фабіянського 1857 року, не відповідають реальній церкві, задокументованій планами та кресленнями південного та західного фасадів, а сам малюнок 1857 року є вторинним щодо малюнка 1847 року.

¹ Д.Д. Йолшин та Г.Ю. Івакін побачили в постаті жінку [4, с. 100].

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Брайчевський М.* З історії Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 35–36.
2. Галерея Киевских достопримечательных видов и древностей. – К., 1857. – Тетрадь VI.
3. Галерея Киевских достопримечательных видов и древностей. – К., 1857. – Тетрадь VII.
4. *Елишин Д., Ивакин Г.* Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // RUTHENICA. – К., 2010. – Т. IX. – С. 74–109.
5. Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). – К., 1982.
6. *Полевой П.* Очерки русской истории в памятниках быта. – СПб., 1880. – Кн. II. Период с XI – XIII век. Княжество Киевское. Княжество Владимиро-Суздальское.
7. *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе (1905 г.). – М., 1908. – Т. 2. – С. 197–512.
8. *Толочко А.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., ММХII.
9. *Фундуклей И.И.* Обозрение Киева в отношении к древностям. – К., 1847.

«ДОХРИСТИЯНСЬКА» МОНУМЕНТАЛЬНА АРХІТЕКТУРА СТАРОКІЇВСЬКОЇ ГОРИ (проблеми датування та атрибуції)

Олексій Комар

*кандидат історичних наук, провідний науковий
співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ*

Коло наукових зацікавлень:

*історія та археологія ранньосередньовічних номадів,
східних слов'ян переддержавного періоду, Давньої Русі
IX–X ст.*

У статті критично переглянуті підстави концепції про початок монументального будівництва в Києві раніше від прийняття християнства Руссю.

Ключові слова: монументальна архітектура, дохристиянський період, капища, Русь, Київ.

В статье критически рассматриваются основания концепции о начале монументального строительства в Киеве ранее принятия христианства Русью.

Ключевые слова: монументальная архитектура, дохристианский период, капища, Русь, Киев.

The article critically discusses the basis of the concept of start of the monumental building in Kiev before the adoption of Christianity by Rus'.

Keywords: monumental architecture, the pre-Christian period, pagan temples, Rus', Kiev.

Головним джерелом гіпотези про початок кам'яного будівництва на Старокиївській горі раніше хрещення Русі стала приписка київського редактора літопису, який, коментуючи легендарну оповідь про прибуття послів древлян до княгині Ольги, зауважив, що княжий двір тоді знаходився в іншому місці, де в його часи проживали бояри Воротислав і Чудин (згадуються в подіях 60–70-х років XI ст.), а також, що «бѣ внѣ град дворъ другъи, идѣже ес дворъ Деместиковъ за стѣю Бѣєю надъ горою, дворъ теремныи бѣ бо ту теремъ камень» [22, с. 55]. Редактор не приховував своєї логіки: оскільки за Десятинною церквою на дворі доместика містився старий кам'яний терем (який явно не відповідав рангу й статусу доместика), значить, раніше тут був князівський теремний двір. Незважаючи на відсутність у тексті твердження про належність другого теремного двору саме княгині Ользі, хронологічний контекст усієї літописної статті 945 року був використаний істориками для датування всіх подій фрагмента, у тому числі й зведення кам'яного будинку за Десятинною церквою.

У 1907 році археолог В.В. Хвойка провів широкі розкопки на Старокиївській горі й у тому числі виявив фундаменти мурованої споруди на північний схід від апсид Десятинної церкви, тобто саме там, де й розташовував двір доместика літопис («за Богородицею» – Десятинною церквою). Очевидно, спираючись на орієнтування фундаментів, В.В. Хвойка впевнено відкинув можливість їх належності храму й ототожнив споруду з «палацом княгині Ольги», при цьому не зовсім зрозуміло, на яких підставах стверджував: «Матеріал і прийоми будівельної техніки говорять про те, що головна частина цієї будівлі була збудована набагато раніше давньої Десятинної церкви» [29, с. 68–69]. У 1936 році фундаменти палацу були повторно розкриті експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Т.М. Мовчанівського. За результатами розкопок була зібрана нарада фахівців, які дійшли консолідованої думки про датування часу зведення споруди кінцем X – початком XI ст. [1, с. 16–17]. Ці матеріали в повній мірі використав М.К. Каргер, який також провів власні до-

слідження «східного» палацу, додавши до аргументації факт перекривання фундаментами споруди рову Старокиївського городища X ст. [13, с. 77], знівельованого незадовго до початку будівництва Десятинної церкви.

Утім, «архітектурно-археологічна» аргументація виявилася не надто привабливою для істориків і любителів історії, тож версія про «палац княгині Ольги» ще довго перекочувала з однієї праці в іншу. Навпаки, враховуючи наявність у княгині другого палацу – «терема вне града», на порядок денний вийшов пошук «першого» палацу в самому граді. Претендент на такий палац був виявлений у південно-західній частині Старокиївського городища розкопками П.П. Толочка та В.К. Гончарова 1970–1972 років [23, с. 26–31]. Залишки фундаментів на глиняному розчині включали будівельні матеріали, аналогічні Десятинній церкві, що на той час вважалося безумовною ознакою датування зведення споруди X ст. Повторне розкриття споруди в 1981–1982 роках привело В.О. Харламова до твердження про помилковість її визначення П.П. Толочком та В.К. Гончаровим як прямокутної, унаслідок чого з'явилася нова реконструкція споруди як ротонди [28]. Саме її взяв на озброєння Ю.Р. Діба, за мізерними залишками фундаментів не лише реконструювавши план «ротонди», але й визначивши, що вона являла собою церкву католицького єпископа Адальберта, збудовану в 961–962 роках і зруйновану в 969 році Святославом [5].

«Архаїчний» глиняний розчин фундаменту так званої «ротонди» пов'язував споруду ще з одним відкриттям В.В. Хвойки 1907–1908 років – «капищем» [29, с. 66], інтерпретація і рання дата якого не піддавалися сумніву навіть завжди критичним М.К. Каргером [12, с. 105–111]. Проаналізувавши польову документацію повторного розкриття споруди в 1937 році, Р.С. Орлов звернув увагу на перекривання кам'яною викладкою цього об'єкта культурного шару з включенням тонкостінного гончарного посуду, а також на наявність у складі каміння «капища» червоного кварциту чи пірофіліту, задокументованих у Києві вперше тільки під час будівництва Десятинної церкви. Цю проблему Р.С. Орлов запропонував вирішити гіпотезою про призначення вимостки для постаменту бронзової квадри-

ги, привезеної Володимиром із Херсона [21], хоча літописець розміщував скульптуру невисначено «за Богородицею».

Інше «капище», на цей раз із включенням будівельних решток цегляної споруди X ст., було виявлено 1975 року розкопками П.П. Толочка і Я.Є. Боровського під підлогою будинку по вул. Володимирській, 3 (нині – Інститут археології НАН України). Рання дата споруди аргументувалася перерізанням фундаменту похованням з гребенем X ст., а його функції як пантеонного капища – незвичною «шестипелюстковою» формою, що нагадувала про встановлення Володимиром шести ідолів поза двором теремним у 980 році [24, с. 64–66; 25, с. 40–42; 27, с. 3–10]. У всіх описах споруди в публікаціях П.П. Толочка випущено зафіксовані звітом факти наявності в складі забутовки фундаменту споруди уламків фрескового розпису, тиньку та численних фрагментів голосників. Пояснити їх спробував лише Я.Є. Боровський припущенням про те, що для спорудження фундаменту язичницького капища були використані рештки невідомої церкви, зруйнованої князем Святославом [4, с. 58–61]. На думку ж Ф.О. Андрощука, виявлені фундаменти й були власне залишками такої церкви X ст. [1, с. 30–31].

Нарешті, останнім мурованим об'єктом Старокиївської гори, який був датований часом раніше спорудження Десятинної церкви, є Софійські ворота «міста Володимира» [9, с. 87–90]. Зауважимо, що датування даного об'єкта базувалося більше на загальних уявленнях про час спорудження укріплень «міста Володимира», а не на особливостях матеріалу та конструкції самих воріт. Лише Н.Г. Логвин віднесла Софійські ворота до групи ранніх споруд на підставі стрічкового бутового фундаменту на глиняному розчині без субструкцій, який дослідниця виділила як характерну рису кам'яного будівництва Києва дохристиянського періоду [19, с. 169–170; 20]. Щоправда, згодом В.К. Козюба переконливо продемонстрував, що Софійські ворота до 1687 року були дерев'яними, а давньоруські матеріали потрапили в засипку фундаменту при спорудженні нової цегляної брами завдяки наказу коменданта фортеці, унаслідок якого тоді «сорок возов бутового камени накопали в Києве» [15, с. 248–250].

Неважко помітити, що концепція появи монументальної архітектури в Києві раніше від зведення візантійськими майстрами Десятинної церкви розвивалася переважно дослідниками київської школи, на тлі вираженого скепсису представників інших центрів вивчення давньоруської архітектури. Сумніви висловлювалися різними дослідниками як загалом щодо всієї концепції, так і щодо окремих її складових та окремих об'єктів. З розгорнутою критикою поглядів опонентів нещодавно виступив П.П. Толочко [26]. Останнім же за часом огляд історіографії проблеми та критичний аналіз наявних концепцій здійснено Д.Д. Йолшиним [6]. На підставі ретельного аналізу архівної польової документації та вивчення колекцій матеріалів розкопок дослідник підтримав скептичний напрям, дійшовши висновку про відсутність наразі документальних підстав для твердження про існування київської традиції монументальної архітектури, що передувала за часом зведенню Десятинного храму.

Нові дані та результати для проблеми датування й атрибуції розглядуваної групи споруд принесли розкопки садиби Десятинної церкви, здійснені у 2005–2011 роках Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Г.Ю. Івакіна за безпосередньої участі автора статті [7–9, 11]. У ході розкопок Десятинної церкви і прилеглої до неї території, у числі багатьох завдань, вдалося повторно дослідити кут «південного» палацу, здійснити розрізи рову Старокиївського городища на двох ділянках, зафіксувати переддавньоруський культурний шар поселення в частині досліджуваних квадратів. Особлива увага приділялася фіксації бровок і стінок старих розкопів для реанімації польової документації попередніх етапів дослідження пам'ятки. Одним з результатів розкопок став висновок про ідентичність техніки й матеріалу спорудження фундаментів «південного» палацу ядра Десятинної церкви, що свідчить щонайменше про одночасовість їх закладення. Аналогічні матеріали (білий вапняний розчин і залістий пісковик) відзначені також у фундаментах «східного» палацу [6, с. 153–155]. Обидва палаци, безмовно, планувалися як єдиний комплекс кам'яних споруд навколо Десятинного храму (очевидно, первісно розрахований на

його кафедральний статус), тому не є дивним розташування «східного» палацу в другій половині XI ст. на дворі доместика церкви.

Уже перші спроби розчистити фундамент Десятинної церкви для складення плану, здійснені К.А. Лохвицьким та М.Ю. Єфімовим, дозволили зрозуміти, що близько 3/4 об'єму фундаментних ровів церкви заповнено мішаною засипкою з уламків плінфи, цем'янки та фресок, тоді як камінь з них було вибрано раніше. Станом на початок XIX ст. на садибі церкви не спостерігалось і шару розвалу стін церкви – весь згаданий об'єм будівельних решток уже був вилучений з її території. Плінфу зі зруйнованих давньоруських стін при будівництві церкви за проектом В.П. Стасова було використано для забутовки фундаменту під новий храм; але спочатку зі стін було збито фресковий розпис, про що свідчить окрема яма XIX ст. з такими рештками неподалік від церкви.

Важливі висновки щодо хронології перебудов храму й утилізації решток будівельних матеріалів у попередні періоди дозволяють зробити стратиграфічні спостереження, особливо ті, що отримані при розрізі рову Старокиївського городища (іл. 1). Загалом у площі розрізу зафіксовано сім головних прошарків з будівельними рештками (горизонти *A–E*, пронумеровані зверху вниз). Горизонт *A* – потужний розвал блоків стін X ст., залягає над культурним шаром кінця XVI – початку XVII ст.; найімовірніше, пов'язаний з ремонтом Десятинної церкви 30-х років XVII ст. при митрополиті Петру Могилі. Горизонт *B1* – шар розтрощених блоків стін X ст. з горілими прошарками; залягає на культурному шарі XII–XIII ст.; простежений лише в рамках огорожі садиби Десятинної церкви давньоруського часу; пов'язаний з руйнуванням церкви в 1240 році. Горизонт *B2* – тонкий шар глини та лесу з включенням битої плінфи XII ст. без цем'янки, простежений лише впритул до фундаментів церкви в рамках огорожі садиби; пов'язаний з масштабною перебудовою південно-східного кута церкви в першій третині XII ст. Горизонт *B* – потужний шар з битої плінфи, цем'янки, тиньку, фресок та сильно фрагментованих пірофілітових плит; поширюється далеко за межі садиби церкви, ближче до фундаментів переходить у розвали блоків стін X ст. з фресковим

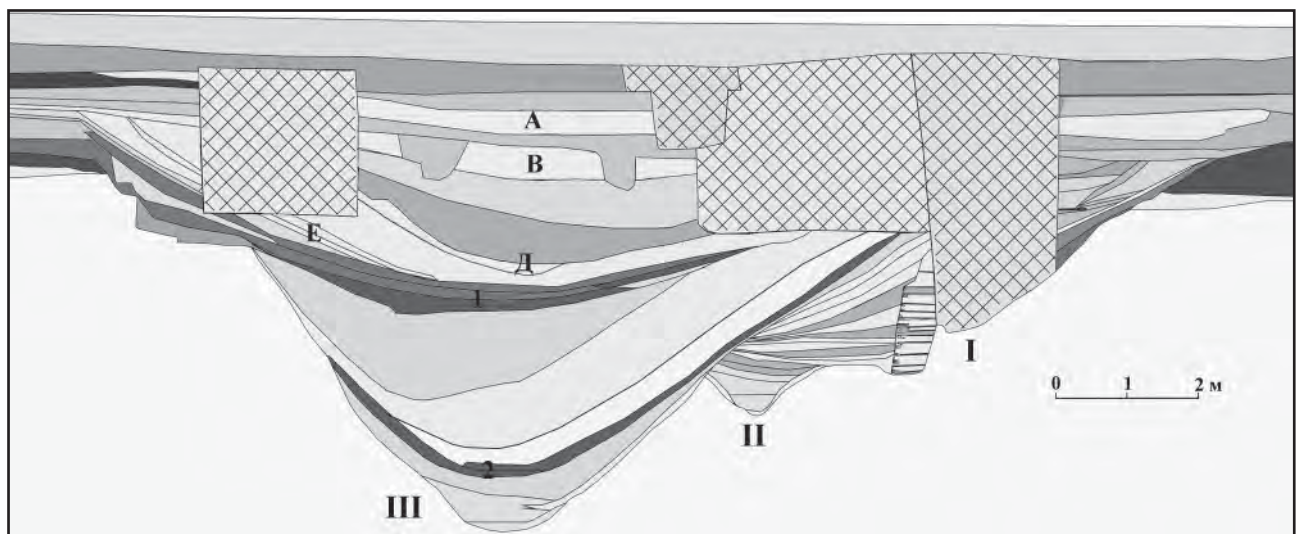
розписом; залягає на культурному шарі кінця X – початку XI ст.; пов’язаний з масштабним ремонтом церкви XI ст., що відбувався синхронно побудові Софійського собору й передував повторному освяченню храму 1039 року. Горизонт *Г* – потужний шар з битої плінфи X ст. та відходів вапняного розчину, місцями зцементованого вже в рові; поширений лише в заповненні рову навпроти північної галереї церкви; пов’язаний із часом побудови галерей. Горизонт *Д* – шар заповнення рову з уламків блоків, битої плінфи та цем’янки X ст.; пов’язаний зі змінами в плануванні ядра храму ще в процесі його побудови в 90-х роках X ст. Горизонт *Е* – тонкий прошарок заповнення рову з битої плінфи та цем’янки часу побудови ядра Десятинної церкви.

Закладення та початок будівництва храму (близько 991 р.) маркують дрібні фрагменти битого каменю з фундаментів (пісковик, граніт, червоний кварцит, пірофіліт), плінфи та цем’янки в зольнику 1 (іл. 1, *I*), що утворився поверх просадки засипки рову за час після припинення функціонування укріплень у зв’язку з розширенням міста Володимиром Святославичем після 980 року. У зольнику 2 (іл. 1, 2), який мав утворитися одразу ж після рішення про засипку рову близько 980 року, жодного фрагменту плінфи чи цем’янки не виявлено. У шарі знайдено кілька фрагментів рихлої вапняної штукатурки з відбитками дерева та фрагмент вапняку. Нижче, у замивному шарі на дні рову III етапу (іл. 1, *III*), зна-

йдено кілька фрагментів битого білого пісковика, тоді як у заповненні більш ранніх ровів I та II етапів (іл. 1, *I*, *II*) не було навіть каміння.

Зауважимо, що горизонт будівництва Десятинної церкви (або «східного» палацу) у вигляді фрагментів вапна, цем’янки, плінфи X ст. і сколів каменів відклався навіть на Андріївській гірці (спостереження 2011 р.), тому повна відсутність будь-яких будівельних решток на дні рову Старокиївського городища всіх трьох етапів його функціонування виглядає вкрай дивно на тлі концепції про неодноразове зведення тут монументальних споруд, а радше свідчить про повну відсутність такого будівництва.

Натомість мусимо констатувати інший важливий факт: до початку розкопок 2005–2011 років чи не кожна знахідка плінфи та цем’янки, аналогічної матеріалам Десятинної церкви, сприймалася дослідниками як свідчення присутності нової монументальної споруди X ст., тоді як історія ремонтів та руйнацій Десятинного храму свідчить про щонайменше шість основних епізодів (990–996 роки, 30-ті роки XI ст., перша третина XII ст., після 1240 року, 30-ті роки та друга половина XVII ст.), коли будівельні рештки прибиралися з території садиби церкви й могли бути вільно використані як забутовка фундаментів будь-якої іншої споруди. Ідентичність матеріалів подібних споруд колекції Десятинної церкви з надзвичайно високою мірою вірогідності має свідчити про їх пізніший характер, тоді як будь-

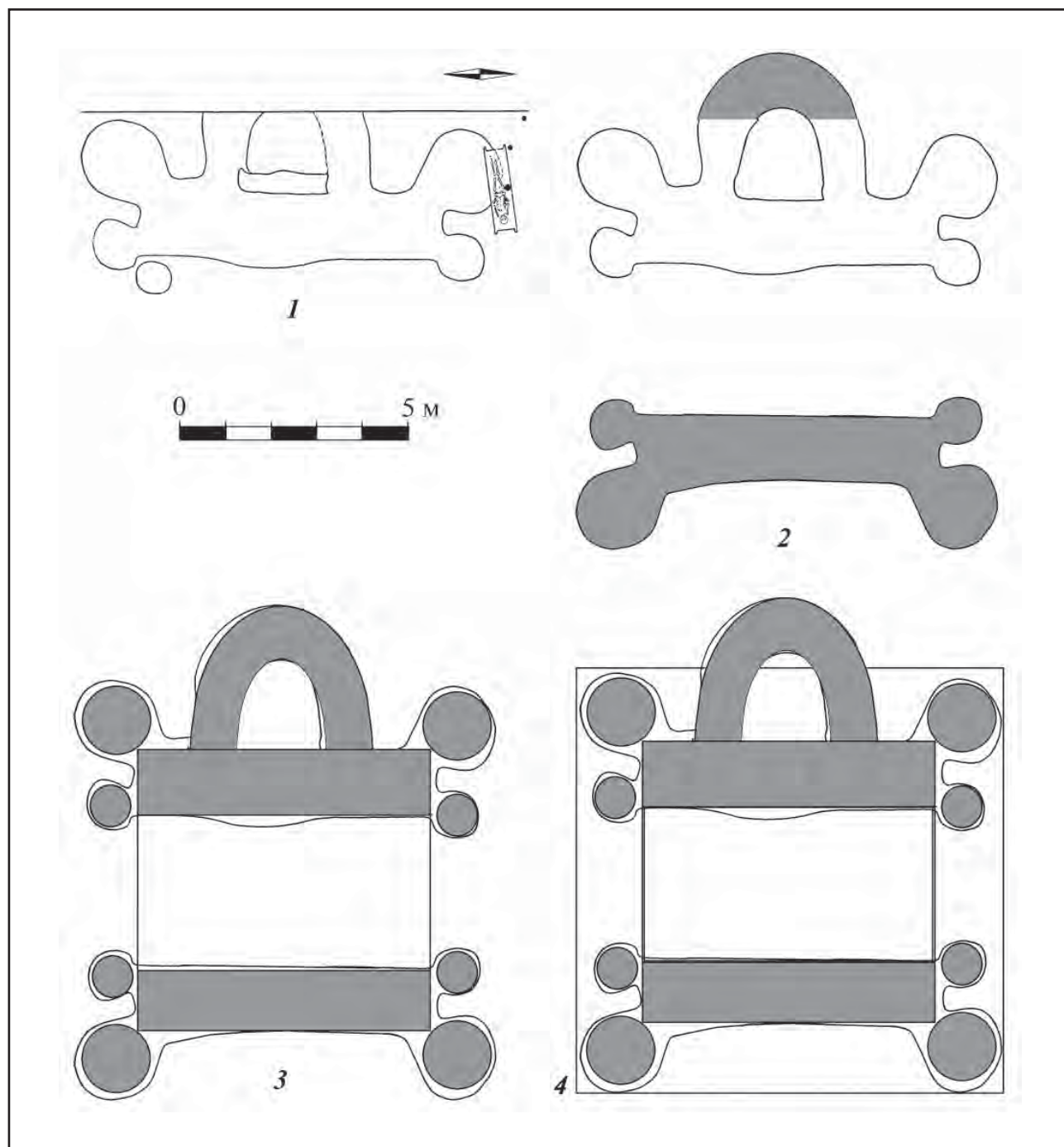

Іл. 1. Схема етапів функціонування рову Старокиївського городища. I–III – етапи поглиблення рову; А–Е – горизонти будівельних решток; 1, 2 – зольники

яка гіпотетична споруда дохристиянського періоду, навпаки, повинна мати характерні лише для неї технологічні риси формування плінфи та оригінальний склад розчину. Чи відповідає таким умовам хоча б одна зі споруд, що відносяться в літературі до монументальної архітектури Києва дохристиянського періоду?

Споруда по вул. Володимирській, 3 (іл. 2, 1) мала фундамент, викладений по периметру

каменями і забутований між ними щебенем, будівельними рештками та глиною. Будівельні матеріали, повторно вивчені в колекції Д.Д. Йолшиним, включали плінфу X ст. (аналогічну як у Десятинній церкві) та XII–XIII ст. (близьку до матеріалів ротонди), цем'янку і навіть частини будівельних блоків, фрагменти пірофілітових плит, більше 200 уламків голосників, фрагменти фресок, аналіз складу

Іл. 2. Споруда по вул. Володимирській, 3: 1 – план фундаментних ровів; 2 – реконструкція фундаментів споруди; 3, 4 – реконструкція стін та друго поверху

яких, згідно з актом, доданим до польового звіту, показав аналогічність фрескам Десятинної церкви та «східного палацу» [3, с. 58, 59; 6, с. 162]. Ключовий елемент для датування часу потрапляння таких решток у забутовку фундаменту – це наявність у ній кварцитів і валунів пісковика із залишками цем'янки, а також пірофілітових плит з обробленим краєм і слідами цем'янки [3, с. 59], тобто добре відомих за матеріалами Десятинної церкви карнизних плит. Мова йде про епізод не просто руйнування стін Десятинного храму, але і його фундаменту, який відповідає масштабній перебудові південно-західного кута церкви першої третини XII ст. [11, с. 351–356].

Питання про перерізання фундаменту споруди похованням X ст. вважаємо наразі закритим: польові фотографії, пряма усна відповідь на це питання, яку дав Я.Є. Боровський, а також «чорновий» варіант щоденника про розкопки споруди з його особистого архіву, з яким вдалося ознайомитися вже після смерті дослідника, однозначно свідчать, що це була помилкова інтерпретація на етапі складання звіту [17, с. 131].

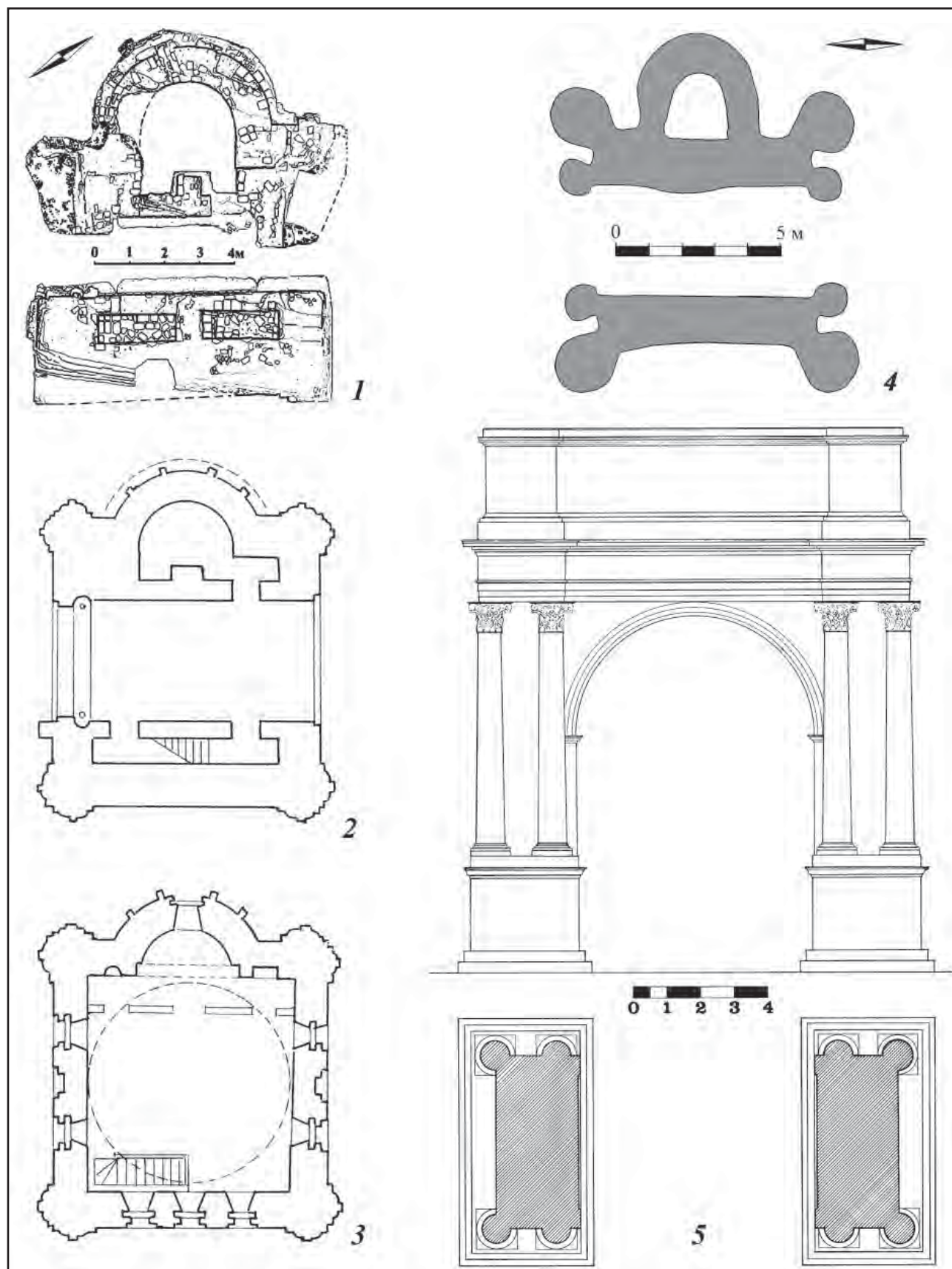
Складніше визначити призначення та архітектурний тип споруди, адже розкопками зафіксовано лише нижню частину її фундаментів на рівні материка, тоді як верх був зрізаний при будівництві будинку. П.П. Толочка здивувала невизначеність атрибуції даної споруди в наших працях, зокрема, чому в статті 2004 року вона названа «дерев'яною каплицею», а в 2008 році – «воротами» [26, с. 180]. Ми опиралися на факт відсутності розкопок у зоні, де може розташовуватися симетрична друга частина споруди. На запропонованій реконструкції (іл. 2, 2) фундаменти споруди виглядають як апсидна частина каплички, однак зауважимо, що фундамент у такому випадку забезпечує лише базис для двох стін, які більше грають роль опори для другого ярусу, додатково підтримуваного чотирма складнопрофільованими пілястрами або ж колонами (іл. 2, 3–4).

Найближча аналогія за розмірами і плануванням споруди – це ворота з надбрамною церквою останньої третини XII ст. Михайлівського монастиря [10; 31, р. 201–206] (іл. 3, 1–3). Фундамент воріт не мав субструкцій і переважно складався з дрібного пісковика на піщано-вапняному розчині, на який було

покладено зверху п'ять рядів плінфи, однак стіни вздовж проїзду були зведені на фундаменті просто із забутовки битою плінфою [10, с. 89–91]. У подібній техніці виконано фундаменти ротонди XII–XIII ст. по вул. Володимирській, 3. Основну частину контуру фундаментів ротонди було забутовано дрібними валунами, піщаником та уламками битої плінфи на глиняному розчині, тоді як в основу фундаментів пілястр клалися великі валуни піщаника на глиняному розчині із забутовкою цілою і фрагментованою плінфою, причому в північній частині часто траплялася широкоформатна тонка плінфа X ст. [4, с. 93–94].

Фундаменти воріт Михайлівського монастиря й ротонди, звичайно, виглядають масивнішими, ніж споруди з вул. Володимирської, 3. Від Михайлівських воріт споруда також відрізняється винесеними округлими виступами на кутах, що більше нагадують фундаменти не під складнопрофільовані пілястри (округлі зафіксовані, зокрема, у церкві 12-ти апостолів 1197 року Білгорода та П'ятницькій церкві кінця XII – першої третини XIII ст. в Смоленську), а скоріше під повноцінні колони. Сам принцип розташування напівколон та колон воріт закладений ще римською архітектурою [30, fig. 5] (іл. 3, 5), щоправда, у нашому випадку колони винесені за межі стін і можуть не складати з ними єдиного цілого. Саме це є підставою припускати вірогідність дерев'яного другого поверху (надбрамної церкви) або й навіть виготовлення з дерева самих колон. Судячи з підпису на польовому міліметровому кресленні з Наукового архіву ІА НАНУ, як фундамент для дерев'яної споруди її початково інтерпретував і В.О. Харламов. Ми схильні вважати, що принаймні дві стіни та апсидна частина першого поверху споруди все ж були мурованими з плінфи.

Незвичність архітектурного вигляду реконструйованих воріт з явним романським впливом певною мірою може виправдовуватися, якщо вони входили в один комплекс із розташованою поряд ротондою, чому не суперечать уточнена археологічна дата фундаментів (не раніше першої третини XII ст.) та архітектурні аналогії кінця XII ст. В'їзд воріт направлений уздовж вулиці, однак слід враховувати необхідність орієнтувати на схід апсиду надбрамної церкви, тому іншого варіанту орієнтації споруди

Іл. 3. 1-3 – ворота з надбрамною церквою Михайлівського монастиря:
1 – план, 2-3 – реконструкція плану 1 та 2 поверхів;
4 – реконструкція планування фундаментів споруди по вул. Володимирській, 3;
5 – арка II ст. н.е., Коринф

1

2

Іл. 4. 1 – фундамент споруди в західній частині Старокиївського городища; 2 – фрагмент фундаменту споруди по вул. Володимирській, 3

ди при її інтерпретації як воріт з надбрамною церквою, фактично, й не було. Утім, остаточні висновки щодо форми і призначення споруди можна буде зробити лише після подальшого дослідження її гіпотетичної другої частини під будівлею по вул. Володимирській, 3.

Так званий «палац Ольги» («ротонда») у західній частині Старокиївського городища дуже подібний за типом фундаменту до розглянутих вище споруд XII ст.: уздовж стінок фундаментного рову південної ділянки фундаментів розкопу 1971 року викладено середнього розміру каміння (граніт і кварцит), між яким на глиняному розчині забутовано плінфу й черепицю, фрагменти фрескового розпису, що знаходять повні аналогії в матеріалах Десятинної церкви. Інша картина спостерігається на північній ділянці розкопу 1971 року і паралельній лінії з розкопу 1972 року, де фундамент складався з битих пірофілітових плит і навіть різьблених деталей, граніту та характерних округлих валунів піщаника (іл. 4, 1) [2, с. 175–180]. Тут зберігається принцип фундаменту як панцирної кладки із забутовкою, однак використовується інший набір матеріалів, серед яких В.О. Харламов відзначає дуже специфічну цеглу слабкого випалу розміром 38 x 26 x 9 см [28, с. 108].

Можемо повністю погодитися з Д.Д. Йолшиним, що виявлені фрагменти різночасові, і так званий «контрфорс» просто належить іншій будівлі, яка датується ніяк не раніше XII ст., як і полив'яні плитки, що походять із шару над фундаментами [6, с. 158–161]. За свідченням К.М. Гупала, під одним з відрізків фундаменту залишилася так і не досліджена в 1981–1982 роках яма з матеріалами XII ст., тоді як у розкопках 1971–1972 років під фундаментом згадується «яма з матеріалами виключно IX–X ст.» [2, с. 180]. Набір уламків будівельних матеріалів з Десятинної церкви також слугує самостійним хронологічним репером – запозичити їх у такій кількості можна було не раніше першого ремонту 30-х років XI ст., що в будь-якому випадку викреслює обидві будівлі з числа «дохристиянських». Тим більше, навіть мови в даному випадку не може бути про «ротонду» – свідки й учасники розкопок 1981–1982 років однозначно заперечують наявність вигину фундаментів, який реконструював В.О. Харламов. Неважко

переконатися в цьому і при порівнянні планів і фотографій розкопок 1971–1972 років (іл. 5), адже візуальний «вигин» на фото забезпечує лише нерівне положення зрушених верхніх каменів однієї частини фундаменту, тоді як його низ і всі решта викладок – прямі.

Дивною виглядає відносно невелика глибина залягання підшви фундаментів (1,4–1,5 м від сучасної поверхні, на рівні материкового лесу), через що дослідниками не простежені фундаментні рови. Фактично, мова йшла навіть не про лес, а про передматериковий суглинок, адже в нашому стратиграфічному розрізі 2007 року на майданчику городища глибина до передматерика складала до 2 м, а до денної поверхні X ст. – 1,1–1,2 м. Навпаки, глибше, майже на материк (1,76 м), знаходилася підшва фундаменту «капища» 1907–1908 років.

«Капище 1907–1908 років» – єдиний з розглядуваних об'єктів, фундамент якого не включає явних матеріалів руйнування Десятинної церкви, однак і без цього в нього все ще вистачає загадок для уважного дослідника.

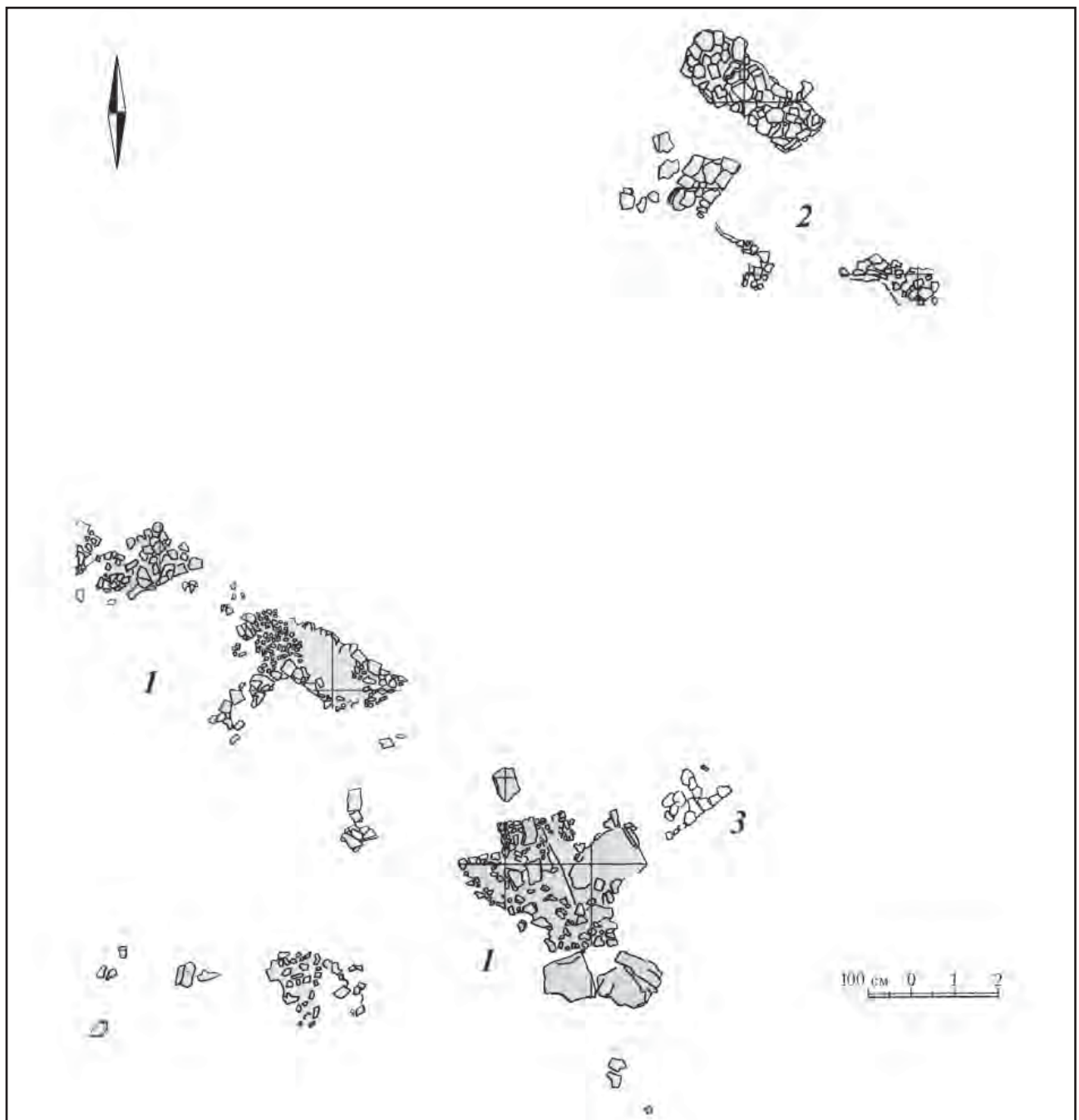
У хрестоматійному вигляді овалу з чотирма виступами (іл. 6, 1), як споруда потрапила в публікації, вона ніколи не існувала. У 1907–1908 роках В.В. Хвойка розкопав її лише двома траншеями із солідною бровкою між ними (іл. 7, 1–3), тоді як повне розкриття викладки в 1937 році дало нерівний підпрямокутний контур (іл. 6, 2). Очікуючи зовсім іншого, дослідники висловили припущення, що «капище» було поруйноване попередніми розкопками. Частково різниця справді помітна – на фото 1908 року по контуру найкраще збереженої частини фундаменту проходить «бортик» з каміння (іл. 7, 1, 3), що нагадує вже згадуваний вище прийом викладки каміння по контуру і на дно фундаментного рову з наступним заповненням простору між ними забутовкою. Щоправда, на фото у стратиграфії на стінках бровки такої забутовки не помітно, а сама викладка зроблена насухо, без глиняного розчину.

Як уже зазначалося, викладка знаходиться доволі глибоко (1,76 м від поверхні), тобто в такому стані на денній поверхні X ст. виступати ніяк не могла. В 1937 році було з'ясувано, що під викладкою залягає мішаний шар із глини та культурного шару (кістки тварин, фрагменти кераміки, уламки залізних ви-

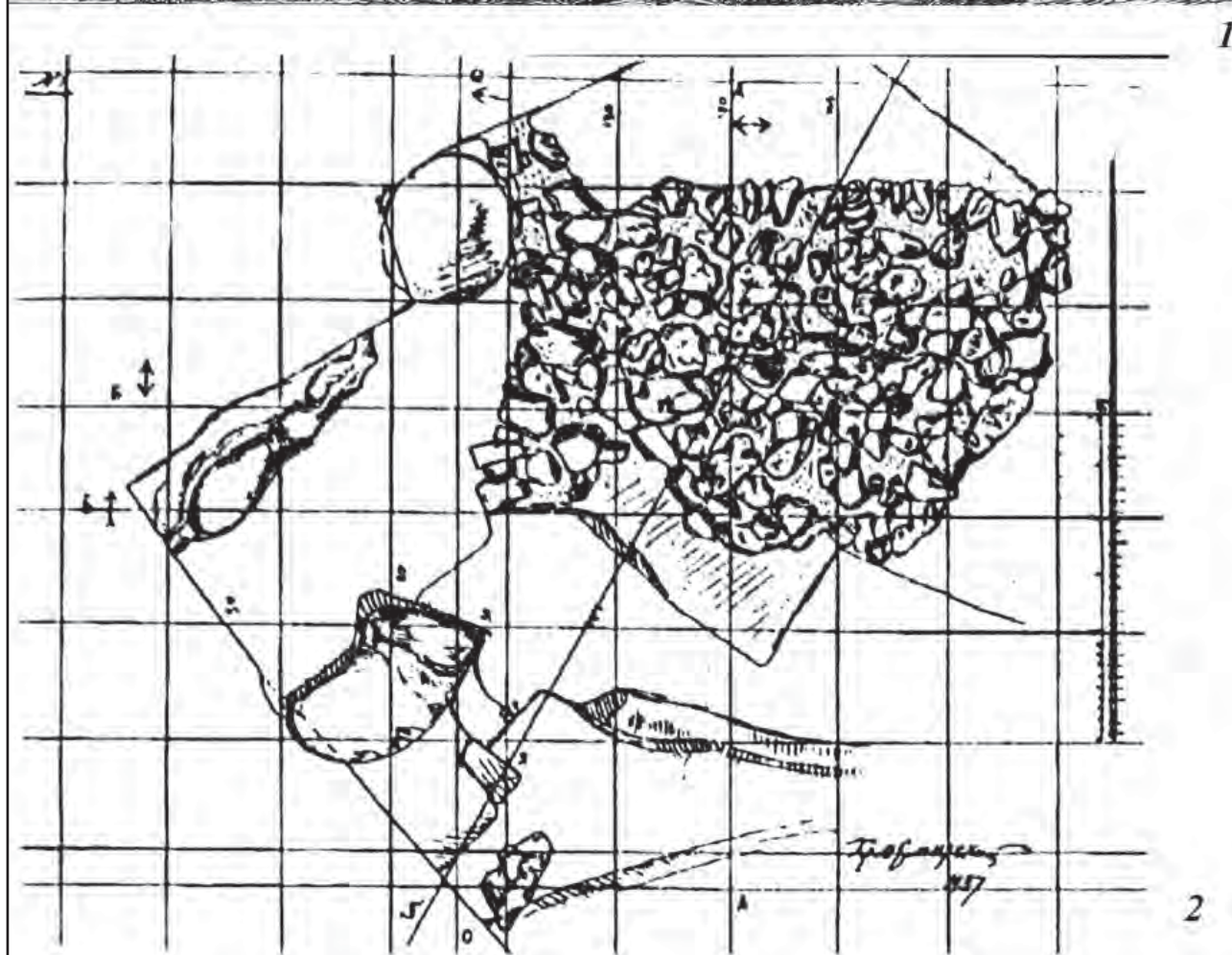
робів, попіл та вугілля), причому під західним виступом споруди ще нижче розташовувалася округла глиняна піч купольного типу, найімовірніше, більш ранньої напівземлянки [21, с. 198; іл. 2, б]. Знову ж таки, не очікуючи, що споруда не розкопана повністю, у 1937 році не була збережена і замальована для стратиграфії бровка В.В. Хвойки. Зате при її розбиранні над викладкою траплялися гончарні фрагменти і скляні браслети давньоруського

часу, а навколо викладки з двох необкопаних боків знайдено багато фрагментів світильників XI–XIII ст.

На оцифрованому фото 1908 року (іл. 7, 3) на передньому плані західного виступу викладки добре помітно залишки характерного рихлого культурного шару (таку консистенцію на Старокиївській горі нашарування мають починаючи з XII ст.), а також фрагменти двох стінок гончарних горщиків. На наступному

Іл. 5. План фундаменту споруди в західній частині Старокиївського городища: 1 – розкопки 1971 р.; 2 – розкопки 1972 р.; 3 – розкопки 1981–1982 рр.

Іл. 6. «Капище 1907–1908 рр.»:
1 – реконструкція В.В. Хвойки;
2 – план за розкопками 1937 р.

за часом фото 1908 року (іл. 7, 1) рихлий шар на самому виступі повністю добраний; видно розташований строго під камінням світлий глиняний прошарок, який лівіше місцями все ще закритий недобрим культурним шаром. Останній факт можна трактувати по-різному: навколо споруди, що розташовувалася в заглибленні в землю, але на підвищенні з мішаної глини (лесу?), наріс давньоруський шар, або ж фундаменти споруди просто були впущені в шар XI–XIII ст. на спеціальну глиняну підготовку. Нівелювання площадки світлим ґрунтом добре видно на дальній стінці фото 1908 року зліва на рівні коліна робітника з лопатою (іл. 7, 2). У зруйнованій частині споруди каміння різко просідає вниз (іл. 7, 2), а отже, мав місце пізній перекоп, якого, щоправда, не помітно в стратиграфії стінок на фото та кресленнях 1937 року

Вивчення польових фотографій 1908 року [16] дало ще одне фото кладки з каменю насухо або на дуже мішаному глиняному розчині, на цей раз у вигляді частини фундаменту (іл. 7, 4), а приклад симетричної обкладки низу ями камінням спостерігаємо на прикладі могили (?) XVII ст. (іл. 8). В.К. Козюба зазначив, що на плані розкопок В.В. Хвойки 1908 року, виданого Д.І. Багалієм, «капище» нанесене на місці розкопу № 14 1907 року, тоді як у 1937 році воно було відкрито в іншому місці [16]. Суміщення планів 1937 року з планом розкопок В.В. Хвойки справді локалізує «капище» на місці траншеї № 12. Г.Ф. Корзухіна на підставі вивчення виписок з щоденників В.В. Хвойки вважала, що фундаменти в розкопах № 12 та № 14 належали одній будівлі, і навіть розмістила їх на одній лінії у своєму зведеному плані розкопок [18, с. 332, іл. 1]. Опис споруд, щоправда, відрізняється. У розкопі № 12 на глибині лише 0,7 м виявлено «кладку з давньої цегли» завширшки 0,95 м і завдовжки 4,3 м, орієнтовану по осі Зх–Сх, а нижче, на материк на глибині 1,6 м – фундамент. О.А. Спіцин, який робив ці виписки, занотовує: «інший матеріал і кладка (XII ст.?)»; також у розкопі біля стіни на глибині 0,85 м знайдена половинка енколпіона. У розкопі № 14 опис споруди такий: «на глїб. 0,85 м стїна, складена переважно з великих каменїв сїрого пїщаника та червоного гранїту. Фундамент – ПнСх на глїб. 1,5 м,

біля поперечної стїни – вис. 1,7 м. Півнїчна частина довжиною 5 м, схїдна – зруйнована і простежена на 3 м» [18, с. 339]. «Капищу», безумовно, відповідає опис розкопу № 14, а не № 12, зображення ж останнього ми, швидше за все, спостерігаємо на неатрибутованій фотографії 1908 року (іл. 7, 4).

З опису фундаменту в розкопі № 14 Г.Ф. Корзухіна дійшла висновку про його Г-подібну форму, проте на плані 1907 року чїтко видно фундамент, насенесений лише в короткому схїдному відрїзку Г-подібного розкопу. У 1936 році саме тут пройшла траншея, однак решток фундаменту не виявлено. Кам'яна викладка, як уже згадувалося, була виявлена в півнїчній частинї сусїдної траншеї південнїше від розширеної в 1937 році в розкоп (дїл. IV). Не залишається іншого варїанту пояснення, як помилка на планї В.В. Хвойки 1907 року, де були переплутанї місцями розкопи № 12 та № 14. Об'єкт, що нас цікавить, таким чином, розташовувався на півнїч від величезної (13,3 x 9,2 м) дерев'яної споруди розкопу № 10 1907 року [18, с. 322–324, 338; іл. 2, 1], прирізку в напрямку якої в 1936–1937 роках не стали робити через очевидний пізній характер споруди (де навіть збереглася деревина). Судячи з її локалізації, мова йде про Приказну палату російського острога, зображену на планї І. Ушакова 1695 року (іл. 9), а близько від неї на півнїч на планї зображена невелика окрема споруда, швидше за все, погреб.

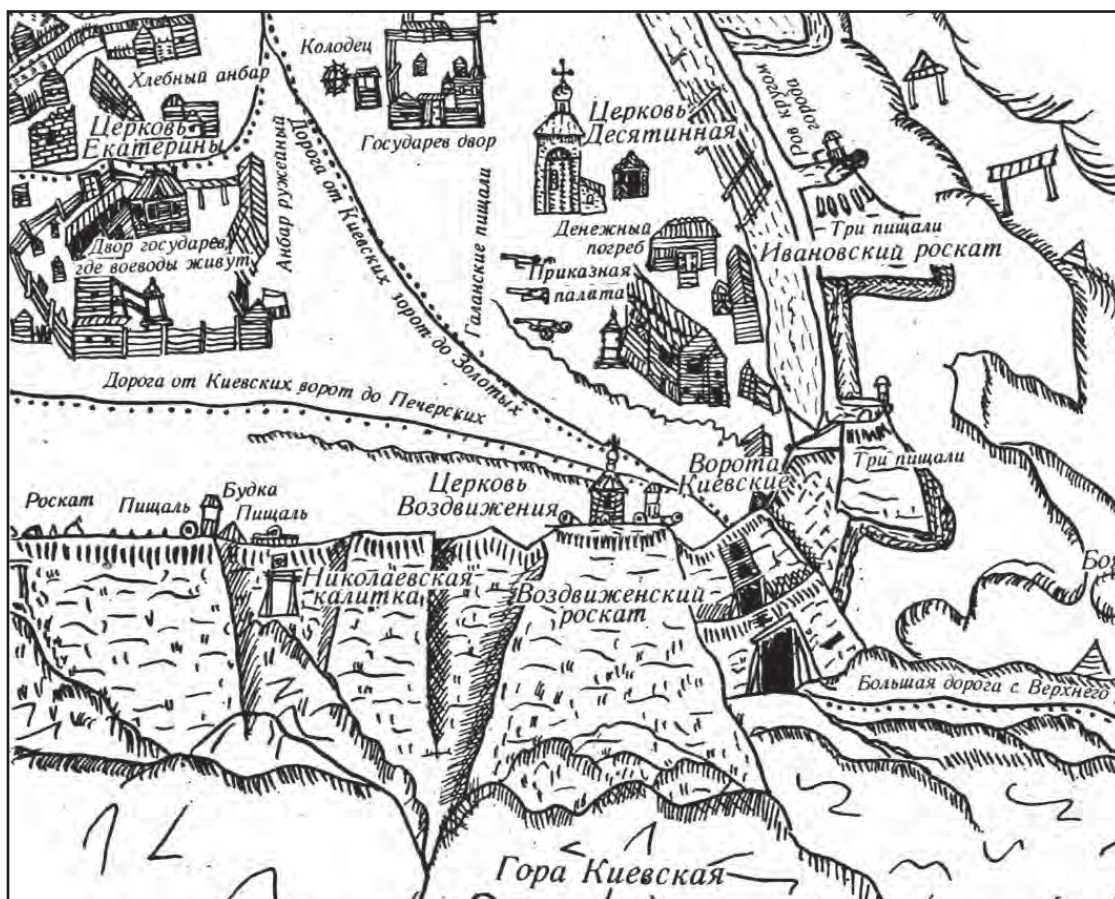
Звернути увагу на останній факт примушує доповідь київського проф. С.Т. Голубєва у тому ж 1908 році, який стверджував, що так зване «капище Перуна» з розкопок В.В. Хвойки являло собою лише залишки погребів XVII ст. [18, с. 319]. Не зрозуміло, на які саме факти опирався мешканець Андрїївського узвозу С.Т. Голубєв, який мїг щоденно спостерїгати хїд розкопок В.В. Хвойки, однак певна логїка в такїй атрибуції насправдї була: заглибленїсть об'єкта, нївелювання гумусованого культурного шару глиною, на яку потїм всухо викладено камїнь – цїлком звичайний прийом для зберїгання припасїв, що їх потрібно було захистити від вологи. Так і не дослїджений повторно у 1937 році «фундамент» на глибинї 1,5 м, що під прямим кутом до викладки мав продовжуватися на південь від неї, перпендикулярно до стїни Приказної палати, мїг на-

*Іл. 7. Розкопки В.В. Хвойки 1908 р. на Старокиївській горі:
1–3 – «капище» (розкоп № 14);
4 – фундамент із розкопу № 12 (?)*

Іл. 8. Розкопки В.В. Хвойки 1908 р. на Старокиївській горі: могильник XVI–XVII ст.

Іл. 9. Старокиївська гора на плані І. Ушакова 1695 р.

справді бути коридором-входом у погріб. Ще одна деталь: перекоп, який зруйнував частину викладки, не читається на стінках розкопів (тобто засипка об'єкта відбулася в близький з ним час), а у звітах про розкопки дослідники взагалі не відзначали наявність «пізніх» матеріалів XVIII–XIX ст., які традиційно в ті часи ігнорувалися археологами як не варті уваги. Методологічний рівень розкопок дореволюційного та довоєнного періоду, очевидно, є найбільшою проблемою в інтерпретації їх даних. У цьому авторові довелося яскраво переконатися при вже згаданих вище розкопках рову Строкиївського городища, з нижніх шарів засипки яких було отримано тисячі фрагментів гончарного давньоруського посуду X ст., тоді як дослідники 1936–1937 років при здійсненні аналогічних розрізів відзначили лише кілька випадкових фрагментів ліпної кераміки! У випадку з «капищем» 1907–1908 років крапку в дискусії щодо дати і призначення об'єкта аналогічно можуть поставити лише нові розкопки, здійснені на сучасному методичному рівні.

Підсумовуючи наш огляд, мусимо констатувати відсутність чіткого концептуального бачення технологічних, конструктивних, планіграфічних особливостей потенційної монументальної архітектури Києва дохристиянського періоду, у якості якої наразі пропонується

еклектичний набір надзвичайно різномірних об'єктів, об'єднаних лише за ознакою наявності у їх складі будівельних решток, близьких до матеріалів Десятинної церкви, та стрічковим фундаментом на глиняному розчині чи сухою забутовкою. Як було встановлено розкопками Десятинної церкви 2005–2011 років, перша ознака пояснюється повторним використанням матеріалів церкви після її численних ремонтів. Друга ж ознака притаманна київським архітектурним пам'яткам порівняно невеликих розмірів XII ст. [10, с. 93] та пізнішого часу. Не допомагає в проблемі виділення мурованих дохристиянських пам'яток Києва й індивідуальний аналіз таких об'єктів, при якому ми найчастіше зіштовхуємося з неповнотою збереженості чи дослідженості пам'яток, обмеженістю польової документації та колекцій, недосконалістю методик розкопок і фіксації.

Усе це створює умови своєрідного інформаційного голоду, компенсуючи який, дослідники змушені замість аналізу реальних емпіричних археологічних даних вдаватися до ризикованих гіпотез, реконструкцій та припущень. Тож аргументоване вирішення проблеми існування дохристиянської монументальної архітектури на Старокиївській горі її прихильникам слід, безумовно, відкласти до формування нової надійної джерельної бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // *Ruthenica*. – К. : Інститут історії НАНУ, 2004. – Т. III. – С. 7–47.
2. Боровский Я.Е. Светские постройки // *Новое в археологии Киева*. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 173–192.
3. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К. : Наукова думка, 1992. – 175 с.
4. Боровський Я.Є., Толочко П.П. Київська ротонда // *Археологія Києва: Дослідження і матеріали*. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 90–103.
5. Діба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Львів, 1998. – Т. 243. – С. 524–558.
6. Ёлишин Д.Д. О «монументальной архитектуре» Киева в X в. // *Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова*. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2010. – С. 151–164.
7. Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // *Дньєслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. – К. : Корвінпрес, 2008. – С. 191–213.
8. Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М., Йолишин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану Петра Петровича Толочка*. – К. : Корвінпрес, 2013. – С. 73–96.

9. *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлиин Д.Д.* Архитектурно-археологические исследования Десятиной церкви в Киеве в 2008–2009 годах Труды Государственного Эрмитажа. – СПб. : Издательство Государственного Эрмитажа, 2010. – Т. LIII. – С. 377–390.
10. *Ивакин Г.Ю., Козюба В.К.* Ворота с надвратной церковью конца XII в. в Киеве (по исследованиям 1998–1999 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб. : Издательство Государственного Эрмитажа, 2009. – Т. XLVI. – С. 85–100.
11. *Иоаннисян О.М., Ёлиин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В.* Десятиная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб. : Издательство Государственного Эрмитажа, 2009. – Т. XLIX. – С. 330–366.
12. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1 : Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – 580 с.
13. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 2 : Памятники Киевского зодчества X–XIII вв. – 661 с.
14. *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII века. – К. : Наукова думка, 1982. – 176 с.
15. *Козюба В.К.* «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень : ІА НАНУ, 2008. – Т. I. – С. 237–271.
16. *Козюба В.К.* Фотографії та малюнки розкопок В.В. Хвойки 1907–1908 рр. в садібі М.М. Петровського в Києві // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. – Трипілля, 2010. – С. 59–78.
17. *Комар А.В.* К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева // *Ruthenica*. – К. : ІА НАНУ, 2005. – Т. IV. – С. 115–137.
18. *Корзухина Г.Ф.* Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // Советская археология. – М., 1956. – № 25. – С. 318–342.
19. *Логвин Н.Г.* К вопросу о строительной технике и формах архитектурных сооружений Киева X – начала XII в. // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – М. : Наука, 1987. – Т. III. – С. 169–172.
20. *Логвин Н.Г.* Монументальная архитектура Киева конца X – первой четверти XII вв. : автореф. ...канд. архитектуры. – К., 1989. – 20 с.
21. *Орлов Р.С.* Про функціональне призначення київського капища 1908 р. // Історія України-Русі (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 193–208.
22. Полное собрание русских летописей. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – 496 с.
23. *Толочко П.П.* Древний Киев. – К. : Наукова думка, 1976. – 208 с.
24. *Толочко П.П.* Происхождение и ранние этапы истории древнего Киева // Новое в археологии Киева. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 38–78.
25. *Толочко П.П.* Древний Киев. – К. : Наукова думка, 1983. – 328 с.
26. *Толочко П.П.* Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // *Ruthenica*. – К., 2009. – Т. VIII. – С. 151–183.
27. *Толочко П.П., Боровський Я.С.* Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 3–10.
28. *Харламов В.А.* Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 106–120.
29. *Хвойка В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – 103 с.
30. *Edwards Ch.M.* The Arch over the Lechaion Road at Corinth and its Sculpture // *Hesperia* – 1994. – Vol. 63. – N 3. – P. 263–308.
31. *Ivakin H.* Excavations at St. Michael Golden Domes monastery in Kiev // *Kiev – Cherson – Constantinople – Kiev – Simferopol*. – Paris : АСНСbyz, 2007. – P. 177–220.

АНАЛІЗ ПОХОВАНЬ, ЗНАЙДЕНИХ ПІД ЧАС РОЗКОПОК «ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ» В КИЄВІ

В'ячеслав Крижановський
старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
археологія, історія, архітектура, мистецтво

Статтю присвячено давньоруським похованням, виявленим під час археологічних досліджень «Західного палацу», розташованого неподалік від Десятинної церкви. У ній дається коротка характеристика самого палацу, а також розглядаються особливості поховань, знайдених безпосередньо під час його розкопок.

Ключові слова: *Старокиївська гора, «Західний палац», Київська Русь, поховання.*

Статья посвящена древнерусским погребениям, выявленным во время археологических исследований «Западного дворца», расположенного неподалеку от Десятинной церкви. В ней дается краткая характеристика самого дворца, а также рассматриваются особенности захоронений, найденных непосредственно во время его раскопок.

Ключевые слова: *Старокиевская гора, «Западный дворец», Киевская Русь, погребения.*

This article is devoted the Old Russian burials, to exposed during archaeological researches of the «Western palace», located not far away from the Desyatynna church. Short-story description of palace is given in it, and also the features of inhumation places, found directly during his excavations are examined.

Keywords: *Starokievskaya mountain, «West Palace», Kievan Rus, burial.*

Археологічні дослідження по провулку Десятинному, 3–5 здійснювалися Старокиївською експедицією Відділу археології Києва Інституту археології НАН України впродовж 2008–2013 років. Розкопки проводилися в історичній частині «Міста Володимира», з метою уточнення розмірів, планування та часу існування «Західного палацу» [1, с. 143].

Результати археологічних досліджень «Західного палацу» князя Володимира, залишки якого містяться неподалік від Десятинної церкви і входять до історико-культурного ареалу Київського Дитинця, розташованого на Старокиївській горі, є актуальними для дослідження цієї місцевості в цілому. Крім того, метою включення результатів археологічних розкопок «Західного палацу» до загальної науково-інформаційної бази, пов'язаної з дослідженням Десятинної церкви, є те, що «Західний палац» князя Володимира, знайдений

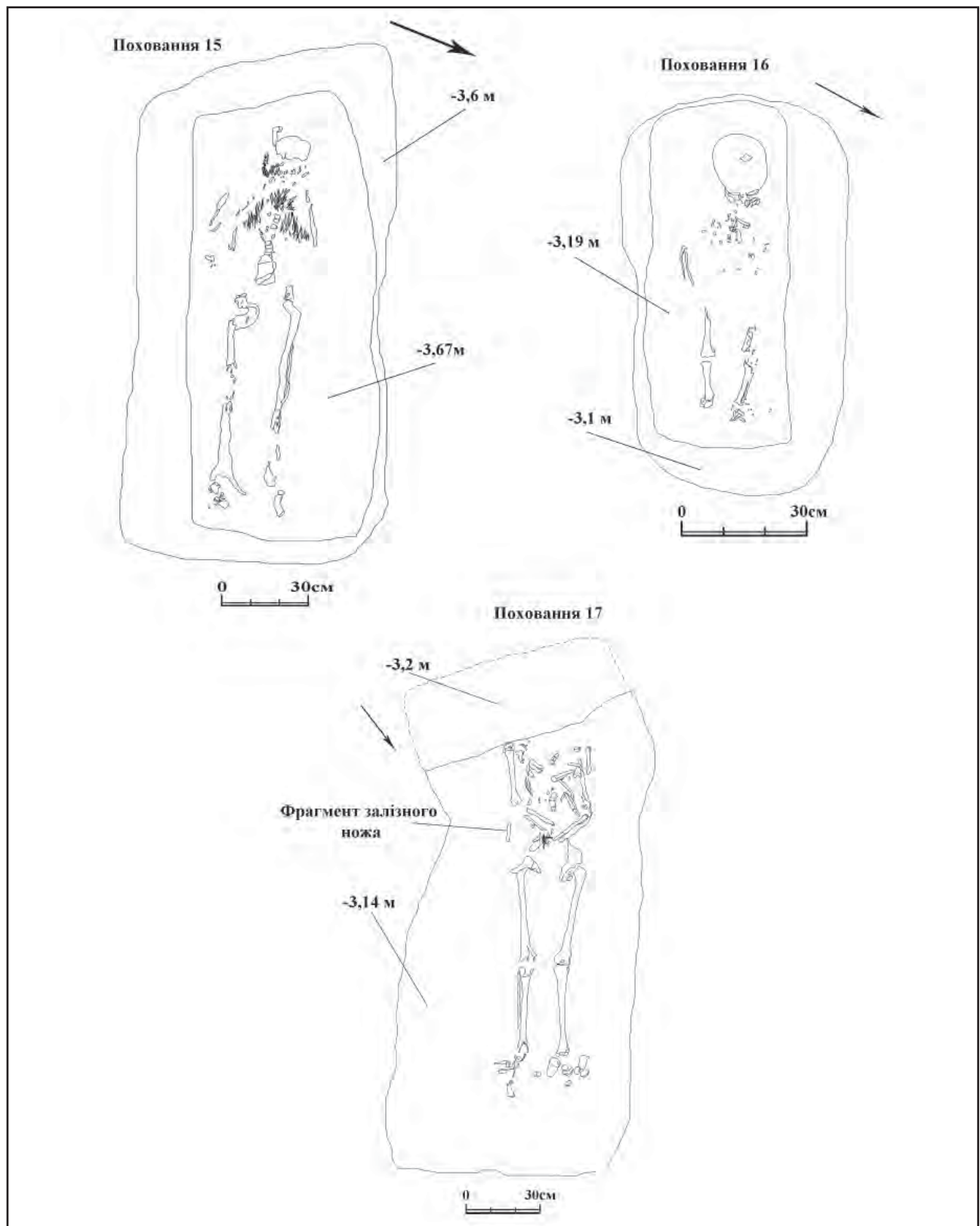
на території Старокиївської гори, розташований неподалік від залишків фундаментів Десятинної церкви (на Південь від Десятинної церкви). Важливим фактором залучення результатів археологічних розкопок «Західного палацу» є також хронологічні рамки – час існування даної археологічної пам'ятки, що приблизно збігається з часом побудови та існування самої Десятинної церкви.

У результаті проведених рятивних археологічних робіт, окрім залишків палацу у вигляді підмуркових ровів, було досліджено близько 30 об'єктів (фрагментів жител та будівель господарчого призначення), які попередньо датуються XI–XVIII ст., 50 ям різноманітного призначення та 17 поховань X–XIII ст.

Під час розкопок «Західного палацу», навкруги та неподалік від залишків його підмурків, за період з 2008 по 2009 роки було

виявлено й досліджено 14 поховань давньоруського часу, одне з яких виявилось трупоспаленням. Деякі з них є досить цікавими, про що й мовитиметься далі.

Поховання 1: дитяче, орієнтоване головою на південь, ціле, непоганої збереженості, кістяк дитини лежав на боці, усі кістки цілі, череп було розплющено під тиском землі,

Іл. 1. Схеми поховань з розкопок «Західного палацу» в Києві. 2008–2009 рр.

фіксувалася тоненька смужечка деревного тліну – залишки домовини; саме поховання містилося в овальній ямі, до якої з південного боку прирізано ямку для зручності закладення домовинки з кістяком.

Поховання 2: кістяк хлопчика-підлітка (?), орієнтований головою на південь, цілий, непоганої збереженості, усі кістки цілі, кістки лівої руки містилися на животі, а кістки правої, зігнутої у лікті, – на грудях. На рівні пояса небіжчика зафіксовано ніж. Знайдені залишки домовини цікаві тим, що вони схожі на ноші (з чотирьох кутів прироблені дерев'яні прямокутні ручки), розміри могильної ями: 2,55 x 0,88 м. У заповненні могильної ями знайдено бронзове скроневе кільце.

Поховання 5: у поховальній ямі знаходилося 3 кістяки (два дорослих і один дитячий). Крім кістяків, у заповненні ями було виявлено значну кількість давньоруської кераміки XII – першої половини XIII ст.: фрагменти стінок амфор та майже ціле жерно, на якому лежав один з кістяків. Судячи з хаотичного розташування кістяків, можна припустити, що їх просто скинули у яму та засипали землею з культурного шару. Вірогідно, це поховання можна пов'язати з розгромом Києва в 1240 році.

Поховання 6 (трупоспалення): у плані фіксувалося як пляма овальної форми. Розміри ями під трупоспалення: 1,2 x 0,8 м, глибина – 2,55 м від рівня сучасної денної поверхні. Яма видовжена із заходу на схід, у її заповненні дуже багато обгорілих кісток тварин, трапляються також і людські кістки. Крім кісток, у заповненні ями було знайдено 3 бронзові гудзики напівсферичної форми, частину невеликого глиняного горщика X ст., а також дві недогорілі дерев'яні колоди та щільне заповнення з вуглинок. Можна припустити, що це було дитяче трупоспалення, яке провели на цьому самому місці.

Поховання 9: кістяк хлопчика-підлітка (?), орієнтований головою на захід, цілий, не дуже хорошої збереженості (особливо череп і верхня частина кістяка до тазових кісток), кисті обох рук складені на тазових кістках. З лівого боку на поясі розташовувався залізний ніж із дерев'яною ручкою, від якої залишився лише деревний тлін та два фрагменти бронзової пряжечки. Біля залишків ручки ножа лежали два астрагали (тваринячі хребці, що в побуті переважно використовувалися для різноманітних ритуалів або гри), на одному з яких було надряпано графіті у вигляді ліній, проведених хрест-навхрест. Також на цих кісточках було виявлено сліди окислів міді [2, с. 78].

Упродовж останнього часу (2012–2013 роки) було знайдено ще 3 досить цікавих давньоруських поховання, які за своїми характеристиками схожі на поховання, знайдені тут раніше.

Поховання 15: кістяк хлопчика-підлітка (?), орієнтований головою на захід, з невеликим відхиленням на північ, поганої збереженості (череп майже не зберігся); кістки обох рук зігнуті в ліктях на грудях. Біля розвалу черепа (праворуч) знайдено залізний костиль, який, найвірогідніше, відносився до конструкції домовини. Розміри могильної ями: 1,75 x 0,68 м (іл. 1).

Поховання 16: дитячий кістяк (?), орієнтований головою на захід, з невеликим відхиленням на північ, поганої збереженості; кістки рук розташовані вздовж тулуба. Розміри могильної ями: 0,95 x 0,38 м (іл. 1).

Поховання 17: кістяк чоловіка (?), орієнтований на південь, непоганої збереженості, череп відсутній (перерізано більш пізньою ямою), обидві руки знаходилися на животі. На рівні пояса небіжчика зафіксовано фрагмент залізного ножа. Розміри могильної ями: 2,7 x 0,9 м. (іл. 1) [3, с. 56].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. Дослідження у Києві по провулку Десятинному, 3 А/Б, 5 Д // Археологічні дослідження в Україні 2008. – К., 2008.
2. Козловський А.О., Ієвлев М.М. Нові дослідження Західного палацу в Києві // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. – К. ; Чернігів, 2012.
3. Крижановський В.О. Деякі особливості поховань, знайдених під час розкопок по пров. Десятинному, 3 А/Б, 5 Д // II Читання пам'яті видатного історика-археолога М.Ю. Брайчевського. Збірка наукових праць. – К., 2009.

ГРАФІТІ НА ФРЕСКАХ ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «СОФІЯ КИЇВСЬКА»

Тетяна Левченко
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
археологія, історія, архітектура, мистецтво

Статтю присвячено невідомим знахідкам графіті з розкопок святої Софії 1936 та 1955 років.

Ключові слова: фреска, графіті, Софійський собор.

Статья посвящена неизвестным находкам граффити с раскопок святой Софии 1936 и 1955 годов.

Ключевые слова: фреска, граффити, Софийский собор.

The article is sanctified to the unknown graffiti to the finds from excavations of saint Sofia 1936 and 1955 ears.

Keywords: fresco, graffiti, Sofia cathedral

У Національному заповіднику «Софія Київська» у фондах «Фрагменти монументального живопису» зберігаються фрагменти фресок із графіті, виявлені під час археологічних досліджень Софійського собору в 1936 році експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР під керівництвом Т.М. Мовчанівського [4]. Подібні знахідки були зроблені експедицією М.К. Каргера під час розкопок східної частини північної зовнішньої галереї Софійського собору 1955 року [5].

Окрему групу графіті складають фрески із зображенням христів.

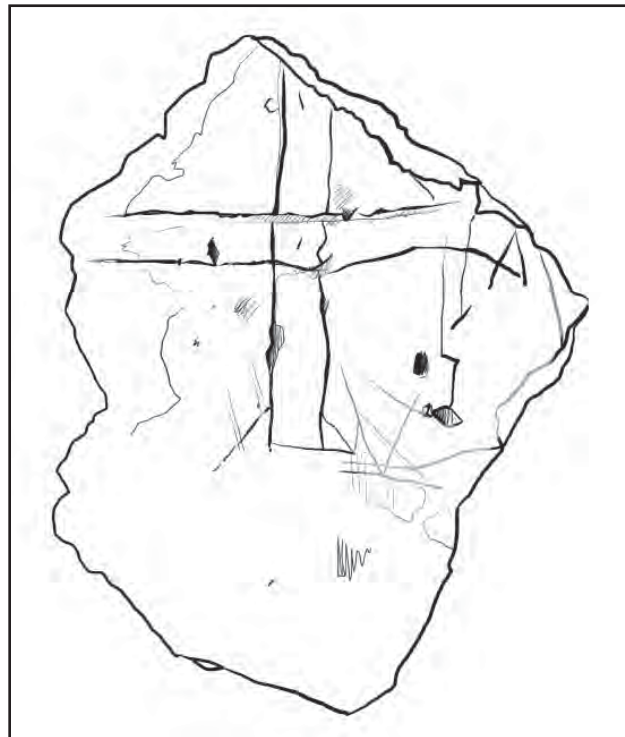
Фрагмент фрески (СМАА № 3651/6, 1936 р.). Розміри фрески – 7,5 x 6,5 x 2 см (іл. 1). На сіро-блакитному тлі прокреслено подвійною лінією великий хрест. Ширина його променів становить 0,6–0,7 см. Основа хреста має розширення, яке передано за допомогою двох трикутників. Не виключено, що закінчення подібної форми були на інших променах. На це нібито натякає завершення правого рамена (закінчення верхнього й ліво-

го променів хреста не збереглися). На зворотному боці розчину збереглося прямокутне заглиблення від торця плінфи, що має товщину 3,3 см.

На іншому фрагменті фрески (СМАА № 4123, 1936 р.), що належить до розгранки червоного кольору, продряпано чотириконечний хрест, нижня частина якого не збереглася. Для його зображення, найвірогідніше, було використано залізний ніж, оскільки ширина ліній хреста становить від 3 мм до 5 мм, а заглиблення в перетині має трикутний профіль. Розміри хреста – 3,7 x 3 см (іл. 2).

Праворуч від хреста зберігся початок напису з трьох літер **ГН П** («Господи, помози...»). Над хрестом – два рядки написів, які, виходячи з різних розмірів літер у них, не пов'язані між собою. У верхньому рядку добре видно частину слова **ОЗН** («помози»), в нижньому – **РАБОУ** («рабу»).

Ще про одне зображення хреста на фрагменті фрески (СМАА № 4124, 1936 р.). Це вертикальна розгранка червоного кольору, з

Іл. 1. Графіті з розкопок Святої Софії 1936 р. (фото, прорис)

лівого краю якої проходить біла смуга. У правій нижній частині фрагмента зображення невеликого чотириконтного хреста розміром 3,4 x 2,3 см. Лінії, що зображують хрест, продряпані достатньо глибоко. Промені хреста закінчуються глибокими конусоподібними заглибленнями. Ліворуч від хреста прокреслено лінії, які з'єднуються між собою під прямим кутом, але фрагментарність цього зображення не дозволяє визначити його характер. Трохи вище над кутом щойно описаного зображення тонкими лініями прокреслено дві літери ГН («Господи»). У правій верхній частині уламку фрески збереглася частина великої за розміром (ширина понад 4 см) літери «Юс большой». Ліворуч від неї частково збереглося кілька літер (іл. 3).

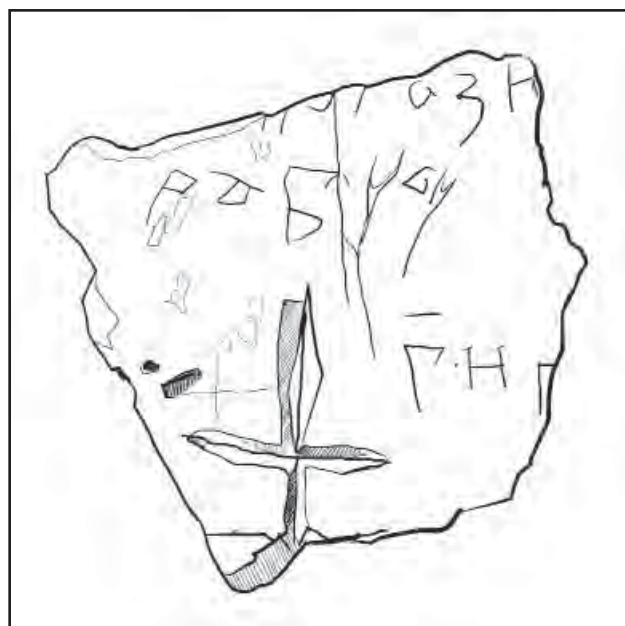
На фрагменті фрески (КС № 27/298, 1955 р.) на жовтому тлі – зображення шестиконтного хреста на Голгофі заввишки 4 см. Хрест продряпано досить недбало. Ліві сторони обох горизонтальних перекладин довші за праві. Під Голгофою в самому куті уламку фрески – сліди напису (?) (іл. 4).

Зображення хрестів – традиційний сюжет графіті, який присутній в усіх християнських культових пам'ятках [3].

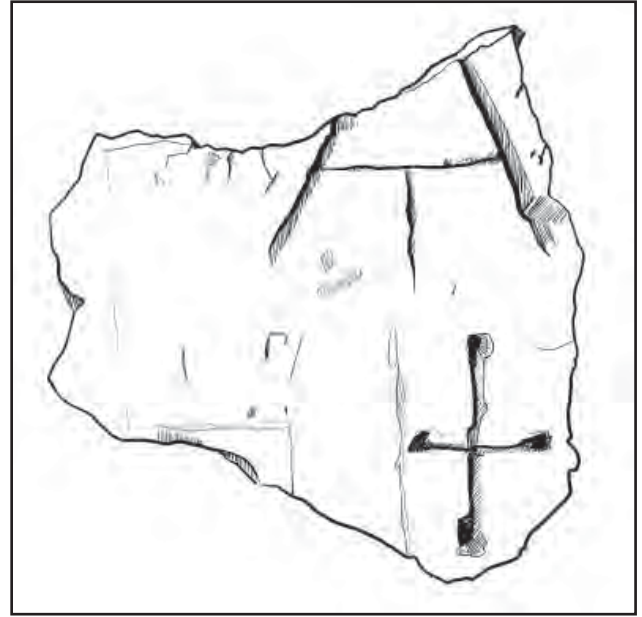
На одному з фрагментів фрески (СМАА № 2421/101, 1936 р.) є зображення голови

тура. Її розміри – 6,5 x 4,5 x 1 см. Фрагмент вкритий жовто-коричневою вохрою. Зображення містилося в окресленому колі (діаметр – 5,5 см), від якого збереглася лише частина. Праворуч від тура і під ним – суцільна лінія цього кола. Ліворуч на зламі фрески – два невеликих відрізки.

Голова тура має овальну форму, приплюснута зверху. Очі вузькі, видовжені. Цен-

Іл. 2. Графіті з розкопок Святої Софії 1936 р.

Іл. 3. Графіті з розкопок Святої Софії 1936 р. (фото, прорис)

тральну частину морди займає широкий ніс, зображений за допомогою двох паралельних ліній, які знизу розходяться. Закінчення носу позначено горизонтальною рисою. На голові – масивні роги. Лівий ріг – має форму на півмісяця – широкий в основі і закінчується гострим звуженням. Верхня частина правого рогу не збереглася. Можливо, спочатку було окреслено контур морди, а потім – роги і деталі цієї морди, унаслідок чого автору графіті довелося домальовувати нижню частину морди за допомогою двох паралельних ліній. Висота морди – 1,7 см. На поверхні фрески є заглиблення, які залишилися від органічних домішок у вапняно-цементному розчині (іл. 5).

У давніх віруваннях тур був символом сили, могутності, хоробрості, плодючості [1, с. 231–232].

Великий інтерес викликає графіті – зображення вершника (КС № 27/133, 1955 р.). Розміри фрески – 9,5 x 8,5 x 2,5 см. Композицію повернуто ліворуч. Вершника зображено схематично, у примітивній манері. Його голова видовжено-овальна, на тонкій шиї без додаткових (головний убір, зачіска, елементи обличчя) деталей. Тулуб розташований вертикально і має неприродну прямокутну видовжену форму. По його центру проходить додатково вертикальна смуга, яка у верхній частині тулуба перехрещена декількома косими рисками, які моделюють одяг.

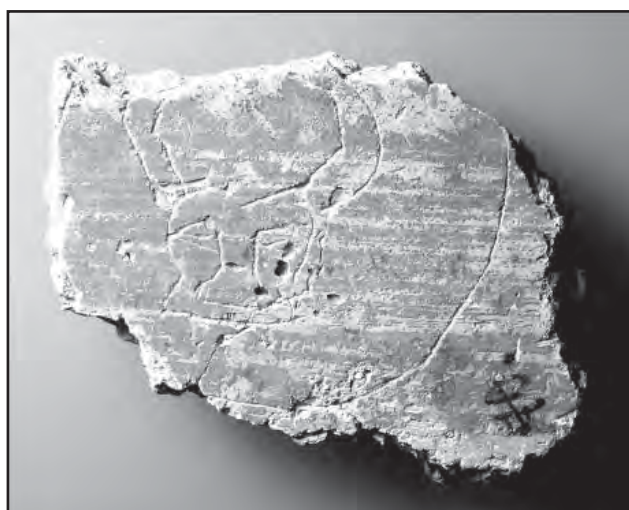
Права рука вершника випростана вперед і зображена у вигляді горизонтальної лінії. Вона тримає поводи, причому обидва реміні поводів зображено з одного, доступного глядачеві, боку. Верх поводів зображено вище лінії руки. Від лівого плеча вершника відходить інша лінія, яка, вірогідно, зображує другу руку. Не виключено, що вона щось тримає, оскільки від неї відходить кілька прямих ліній. Ноги вершника зображено дуже схематично у вигляді двох коротких прямих ліній. По боках вершника розташовані два рогоподібні виступи, які позначають луку сідла.

Коня зображено більш реалістично. Голова коня достатньо пропорційна і має два гострі вуха, одне з яких довше за інше. На місці очей – два заглиблення. Гриву змальовано короткими рисками, які «ялинкою» розходяться в два боки. Тулуб тварини переданий більш схематично у вигляді двох горизонтальних ліній. Передня права нога піднята і зігнута в коліні, що яскраво відображає рух. На її кінці за допомогою додаткового виступу позначено копито. Ліва нога менш виразна, а зображення її закінчення втрачено. Зображення задніх ніг коня теж не збереглося. Хвіст коня позначено кількома рисками (іл. 6). Аналогічне за сюжетом графіті відоме на стіні Софії Київської [2, с. 93].

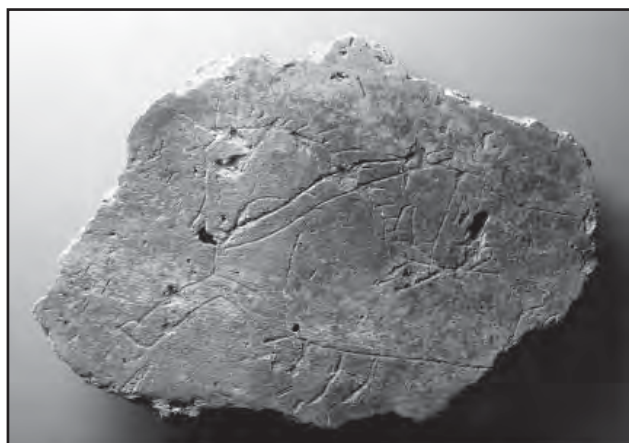
Публікація цих зображень доповнює корпус графіті Софії Київської давньоруського часу.

Іл. 4. Графіті з розкопок Святої Софії 1955 р. (фото, прорис)

Іл. 5. Графіті з розкопок Святої Софії 1936 р. (фото, прорис)

Іл. 6. Графіті з розкопок Святої Софії 1955 р. (фото, прорис)

ЛІТЕРАТУРА

1. *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1995. – Т. I.
2. *Ачкасова В.Н., Тоцька І.Ф.* Софійський заповідник у Києві. – К., 1987.
3. *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской. XI–XVII вв. – К., 1976.
4. Київська археологічна експедиція 1936 р. Розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику. Щоденник Т.М. Мовчанівського (керівника археологічними дослідженнями в Софійському історико-культурному заповіднику. 1936 р. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – НА-ДР 927/1.
5. Коллекционный список № 27 предметов археологических находок во время раскопок в восточной части сев. наружной галереи Софийского собора в 1955 г. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – НА-928.

ЦЕРКВИ СЛОБОЖАНЩИНЫ: ПРОШЛОЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ *

Роман Наздрачов

*старший научный сотрудник Научно-исследовательского
отдела историко-археологических исследований МИДЦ*

Круг научных интересов:

*номадизм, ГИС в археологии, раннее и развитое
средневековье*

Стаття, написана на основі досліджень у декількох населених пунктах Харківської області, присвячена історії храмів Слобожанщини.

Ключові слова: *Андріївка, Великі Проходи, Геніївка, Комсомольське, Лиман, Михайлівка, Савинці, Скрипай, Шелудьківка.*

Статья написанная на основе изучения нескольких населенных пунктов Харьковской области, посвящена истории храмов Слобожанщины.

Ключевые слова: *Андреевка, Большие Проходы, Гинеевка, Комсомольское, Лиман, Михайловка, Савинцы, Скрипай, Шелудьковка.*

The article is devoted to the history of the Kharkov region on the basis of several communities.

Keywords: *Andreevka, Bolshyie Prohody, Geneevka, Komsomolskoe, Liman, Mikhailovka, Savintsy, Skrypai, Sheludkovka.*

В одной из своих работ Е.К. Редин [9, с. 44] метко подметил, что, какое бы ни было материальное положение жителей в тот или иной исторический период, население всегда стремилось привнести и отдать во благо Церкви самое лучшее. Именно этот фактор является основополагающим при привлечении церковных древностей как одного из показателей культуры народа. Взяв за основу личные наблюдения во время поездок по ряду сел Харьковской области, попытаемся дать сравнительную характеристику их былого многообразия, их становления и расцвета в период заселения Слобожанщины и их современное состояние. Однако сравнительная характеристика церковных древностей отнюдь не является основной целью. Не менее важно пробудить у населения те духовные чувства, которые их объединяли веками.

Данная статья является лишь беглым очерком в затронутой проблематике и призвана показать возникшую огромную «пропасть» бездуховности, которая отделяет современность

от момента становления церковных древностей на Слобожанщине. В ходе поездок по Харьковской области автором были исследованы церкви в таких населенных пунктах: пгт Андреевка Балаклейского р-на Харьковской обл., с. Гинеевка Змиевского р-на Харьковской обл., пгт Комсомольское Змиевского р-на Харьковской обл., с. Лиман Змиевского р-на Харьковской обл., с. Скрипай Змиевского р-на Харьковской обл., с. Шелудьковка Змиевского р-на Харьковской обл., с. Михайловка Первомайского р-на Харьковской обл., с. Савинцы Балаклейского р-на Харьковской обл., с. Большие Проходы Дергачевского р-на Харьковской обл. На основании полученных данных была сделана попытка сравнительной характеристики.

Прежде чем непосредственно перейти к сравнительной характеристике, рассмотрим труды деятелей науки и культуры, которые освещают интересующую нас проблематику.

Первым, кто собрал и систематизировал сведения по Слободской Украине, включив так-

* Автор выражает огромную благодарность Алексею Пономаренко за предоставленную помощь и поддержку в исследовании современного состояния церквей в рассматриваемых населенных пунктах.

Ил. 1. Церковь Рождества Богородицы в пгт Андреевка Балаклейского р-на Харьковской обл.

же в свой труд информацию о церковных древностях, был архиепископ Филарет (в миру – Дмитрий Гумилевский) [3]. Вслед за владыкой в этом же направлении начинает работать К.П. Щелков. Взяв за основу труды архиепископа Филарета, автор не оставил без внимания и множество другой литературы, касающейся Слобожанщины, среди которой особо можно отметить следующие источники: «Клировые ведомости церкви Харьковской епархии за 1880 год», «Харьковские епархиальные ведомости», а также харьковские журналы «Духовный дневник» и «Духовный вестник» [12, с. 5]. Главная ценность данной работы заключается в хронологической систематизации обработанного материала, наличие ссылок на первоисточники и алфавитный указатель «Историческая хронология Харьковской губернии.

Накануне XII Археологического съезда, проходившего в Харькове, был отмечен всплеск

Ил. 3. Храм Рождества Богородицы в пгт Андреевка Балаклейского р-на Харьковской обл. (современный вид)

исследований, касающихся собственно как археологии, так истории и этнографии. На этом поприще, среди прочих исследователей, необходимо выделить и упомянуть две значимые для нашей работы фигуры. Первым из них является Д.И. Багалей. Его заслуга в том, что он положил начало систематическому научному исследованию истории Слобожанщины, в том числе и духовному аспекту [2, с. 176–188]. Вторым исследователем, вклад которого полностью еще не оценен, является Е.К. Редин. Этот выдающийся ученый внес огромную лепту в изучение церковного искусства как Украины в целом, так и Слобожанщины в частности [10, с. 339–340].

Что же касается нынешнего состояния исследования данного направления на территории

Ил. 2. Воскресенская церковь в пгт Андреевка Балаклейского р-на Харьковской обл.

бывшей Слободской Украины, то активную деятельность начал и продолжает А.Ф. Парамонов, под началом которого выходит серия книг «Православные храмы Слободской Украины» [5–8]. Однако его заслугой являются не только лишь печатные издания. Данный исследователь занимается активным просвещением. Под его началом организовываются выставки, на которых представлены сведения, касающиеся как разрушенных и восстановленных храмов, так и сохранившихся до нынешнего времени. Однако основным «рычагом», влияющим на просвещение масс, являются экскурсии, проводимые им по местам, где происходило становление храмов Слобожанщины и на которых остались еще следы духовного наследия слобожанцев.

Ил. 4. Храм Святого Иоанна Богослова в с. Большие Проходы Дергачевского р-на Харьковской обл.

Теперь можно перейти к непосредственному описанию церковных древностей интересующих нас сел. За все существование пгт Андреевка в ней было четыре храма: на честь Рождества Богородицы (ил. 1), Воскре-

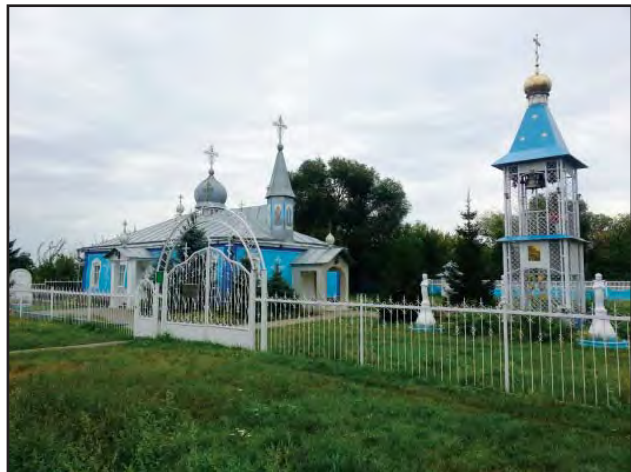
сения Христова (ил. 2), святителя Николая Чудотворца и апостолов Петра и Павла. Архиепископ Филарет (Гумилевский), ссылаясь на время заселения Андреевки черкесами, приходит к выводу, что соборный храм Рождества Богородицы был построен не позже 1666 года. Данный храм существовал еще в 1732 году, ведь в это время при нем мы видим школу и прихожан в 180 дворов. Вероятнее всего, он был деревянный. Так как в 1784 году, благодаря стараниям священника Григория Вересовича и пожертвованиям, был построен новый деревянный храм [3, с. 148]. Что же случилось с храмом между 1732 и 1784 годами и какова причина постройки нового храма, вместо существующего, на данный момент неизвестно. В 1826 году этот храм был закрыт. Но уже в 1831 году по просьбе местных жителей он был снова открыт как приходской. В 1845 году на средства прихожан храм Рождества Богородицы был возобновлен. В этом же году за свой счет первой гильдии купец Илья Семькин построил колокольню за 1285 ру-

Ил. 5–6. Миниатюры с «Рукописного синодика», который сохранился в храме Святого Иоанна Богослова в с. Большие Проходы Дергачевского р-на Харьковской обл.

Ил. 7–10. Миниатюры с «Рукописного синодика», который сохранился в храме Святого Иоанна Богослова в с. Большие Проходы Дергачевского р-на Харьковской обл.

**Ил. 11. Храм Серафима Саровского
с. Гинеевка Змиевского р-на
Харьковской обл.**

блей серебром [3, с. 149]. В современной Андреевке и сейчас действует храм Рождества Богородицы (ил. 3). Однако данная церковная постройка не имеет ничего общего с ранее существовавшим храмом. Хочется отметить, что в 2008 году в этот храм ударила молния, вследствие чего он частично сгорел. Однако на пожертвования одного местного благодетеля храм удалось восстановить.

Как и в случае с храмом Рождества Богородицы, постройку храма Воскресения Христова (за архиепископом Филаретом) следует отнести не позже 1666 года [3, с. 146]. Относительно месторасположения храма Воскресения Христова, то, по словам местных старожилов, если взглянуть на современную Андреевку, он располагался в парке, между кинотеатром и аптекой.

Что касается храма на честь святителя Николая Чудотворца, то, как и в отношении двух предыдущих, архиепископ Филарет (Гумилевский) относит возможность его постройки не позже 1666 года.

Относительно церкви на честь апостолов Петра и Павла сведения скудны [12, с. 273]. Известно лишь то, что она была каменная, построена за счет Харьковского губернского правления в 1869 году архитектором Ф.И. Даниловым при центральной тюрьме как домовая.

Что касается храмов в с. Большие Проходы, то в нем прослеживается два этапа строительства. Следует отметить, что дата основания села, скорее всего, относится к

1660 году [14]. Ссылаясь на исследования Филарета, отметим, что первый храм Богоявления Господня, был построен около 1661 года. По делам за 1737 год мы можем видеть, что при данном храме было уже два священника [13]. Однако, по какой-то причине, скорее всего из-за ветхости старого храма, в связи с его деревянной конструкцией, которая за столь долгое время пришла в негодность, в 1798 году на средства священника и прихожан был построен новый храм, как и первый, во имя Богоявления Господня.

Что же касается нынешнего состояния храмов в с. Большие Проходы, то на данный момент действует храм Святого Иоанна Богослова (ил. 4).

Хочется отметить, что помимо сведений Филарета, относительно храмов в с. Большие Проходы мы имеем исследования Е.К. Редина [2, с. 452 ил. 466, который описывал и анализировал сохранившиеся церковные древности. В частности, одной из главных церковных древностей храма Иоанна Богослова является «Рукописный синодик» начала XVIII в. Этот синодик детально описан в работе Е.К. Редина [2, с. 452–466]. В данной статье мы не будем подробно останавливаться на описании исследования Е.К. Редина, лишь приведем в качестве иллюстративного материала миниатюры, изображенные в нем (ил. 5–10).

Следующее интересующее нас село – Генеевка – расположено на левом берегу р. Северский Донец, в 12 км от районного центра, в 4 км от железнодорожной станции Занки, на линии *Змиев – Балаклея*. Оно возникло в 1666 году [15].

**Ил. 12. Церковь Вознесения Господня
в с. Скрипаи Змиевского р-на
Харьковской обл.**

Ил. 13. Импровизированный колокол в церкви Вознесения Господня в с. Скрипай Змиевского р-на Харьковской обл.

По делам Изюмского правления видно, что в 1728 году гинеевцы подали просьбу и получили разрешение заложить вновь храм Рождества Богородицы, так как прежний, «построенный их древних лет, обветшал и обгнил» [3, с. 157]. Из этого обращения местных жителей Филарет делает вывод, что первый деревянный храм Рождества Богородицы был построен не позже 1680 года [3, с. 157].

В 1838 году храм Рождества Богородицы был закрыт. Причиной тому было, во-первых, обветшание (скорее всего, как и описанные нами выше храмы, из-за деревянной конструкции, которая по причине своих лет, попросту сгнила); во-вторых, закрытие храма произошло из-за того, что он остался за селением. Ведь по новому плану слободы селение перенесли на новые места. Именно с этого момента гинеевцы считались прихожанами шелудьковского храма Чудотворца Николая. Хотя новая слобода гинеевцев находится от Шелудьковки и храма Чудотворца Николая ближе, чем на версту, однако местные жители желали иметь свой храм, в своей слободе. Но, как говорится: «Не было бы счастья, да несчастье помогло». Так, 23 апреля 1841 году в Гинеевке произошел по-

жар, который уничтожил 199 дворов [3, с. 158]. В помощь пострадавшим выделили средства, которых вместе с пожертвованиями населения хватило на восстановление домов и постройку нового храма. При «сплоченности как местных жителей, так и жителей округа, храм Богоматери был построен и освящён за один год» [3, с.159]. Что же касается места постройки нового храма Богоматери, то изначально его хотели строить в конце селения, однако после того, как пожар освободил много мест, то для его возведения выбрали центр села, где до этого располагались сгоревшие дома. Против такого места постройки нового храма никто не возражал, так как данное расположение значительно удобнее для всех прихожан, нежели окраина слободы. Что же касается нынешнего состояния, то в селе имеется храм Серафима Саровского (ил. 11), который принадлежит Изюмско-Купянской епархии украинской православной церкви.

Сведения относительно храмов с. Скрипай чрезмерно скудны. Известно, что до того, как Скрипай стали слободой, приходской храм был в с. Мохнач. В 1820 году большая часть жителей последнего переведена в Скрипай. Сюда же перенесен и Вознесенский храм из с. Мохнач, который был освящен в 1828 году в честь Вознесения Господня [3, с. 163]. Ныне в с. Скрипай существует церковь Вознесения Господня [21] (ил. 12). Однако не стоит ее отождествлять с изначально существовавшим храмом. В данное время это простой ветхий старый дом, который силами прихожан переделан под церковь. Незнающий человек так сразу и не найдет сию церковь. Так случилось

Ил. 14. Свято-Николаевский храм в с. Шелудьковка Змиевского р-на Харьковской обл.

Ил. 15. Свято-Крестовоздвиженский храм (новый) в с. Лиман Змиевского р-на Харьковской обл.

и с нами. После тщетных попыток самим обнаружить церковь, мы обратились за помощью к местным жителям, которые подсказали нам дорогу. Однако и после этого наш поиск не сразу увенчался успехом. Проходя по указанной нам улице, мы сначала попросту прошли нужное нам место и только во время вторичного осмотра зданий обнаружили интересующую нас церковь. Как я уже упоминал выше, здание являет собою обычный дом. Отличительная его черта – два креста, находящиеся на стене здания, которая обращена к улице. Один крест помещен под крышу и изготовлен из дерева, а другой нарисован на стене золотистой краской. Однако с улицы можно сразу и не увидеть эти кресты, ведь их закрывают растущие возле забора деревья. Еще одним отличием этой церкви от обычных жилых домов является табличка с указанием, что данное здание является церковью Вознесения Господня. Однако, как и в случае с препятствиями, возникшими в обозрении крестов с улицы, данную табличку и надпись, имеющуюся на ней, можно и не увидеть, так как она находится на значительном расстоянии

от забора. Судя по зданию церкви, можно сделать вывод, что все делается силами прихожан и настоятеля и на их пожертвования. Но более всего нас поразила изобретательность прихожан относительно колокола (ил. 13). Как видим, была сварена железная рама, ее забетонировали прямо во дворе, на нее повесили цепь, которая была приварена к пустому газовому баллону, а чтобы придать всей этой конструкции эстетики, ее покрасили в бирюзовый цвет, под цвет самой церкви. Именно бывший газовый баллон и выполняет функцию колокола. На одной из его сторон можно отчетливо видеть следы от ударов железным предметом, скорее всего молотка.

Данная картина не может не впечатлять. Однако, с другой стороны, она заставляет верить и убеждает нас в том, что в некоторых случаях духовный фактор по-прежнему является объединяющим для населения.

Еще одно интересное село для наших исследований – Шелудьковка. Село возникло в 1685 году. Спустя пять лет после основания хутора, в 1690 году, на средства местного землевладельца Коряка был возведен храм, который освятили во имя Святого Иоанна Предтечи [3, с. 154]. А первым священником возведенного храма стал родной сын землевладельца Коряки. По прошествии всего 50 лет данный храм был перестроен на новом месте и освящен в честь Чудотворца Николая [3, с. 154]. Однако и этот храм был перенесен на новое место, по причине перехода жителей. Судя по надписи на кресте, данный храм был возведен в 1774 году [3, с. 155]. Что же касается нынешнего положения церкви в с. Шелудьковка [22], то на ул. Ленина, 86 стоит Свято-Николаевский храм (ил. 14). Я встретил интересный комментарий на одном сайте относительно существующей церкви, и мне кажется, что его предоставление в полном виде будет вполне уместным, так как этот случай не единственный. Итак, цитирую: «Случайно набрела на этот сайт и увидела, что «дата постройки неизвестна». Мне она очень даже известна, потому что строили эту церковь, как спортивный школьный зал и столярную мастерскую для Шелудьковской средней школы. В то время мама моя, Кравченко Дора Моисеевна, была директором Шелудьковской школы. В системе образования очень было принято продвигать производственное обучение. В нашей школе построили свиноферму, кролеферму и

теплицу. Ученики дежурили там, работали, учились. Эти объекты начали давать прибыль. Всё до копейки использовалось на пользу школы и нуждающихся учеников. На эти же деньги и был построен спортивный зал. Это было между 54-м и 60-м годами. А когда этот спортивный зал превратился в церковь, я не знаю. Конечно, после перестройки» [22]. Данный случай подобен вышеописанному нами в с. Скрипаи. Он так же демонстрирует желание и стремление жителей к тому, чтобы иметь духовную объединяющую в своем населенном пункте силу.

Еще один интереснейший населенный пункт, который с момента своего основания играл значительную роль в жизни населения всей округи, как в духовном отношении, так и в военно-политическом, был Лиман. Дату его основания мы берем из исследования Филарета, который указывает 1660 год [3, с. 201]. За все время существования села мы видим в нем три храма – Архангельский, Крестовоздвиженский и Покровский. Что же касается дат построек, разрушения или обветшания этих храмов, то точных дат мы, к сожалению, не знаем [3, с. 201]. Ныне в Лимане существует Свято-Крестовоздвиженский храм (ил. 15). Его архитекторами были В.Н. Пересадько,

Ил. 16. Свято-Крестовоздвиженский храм (здание до постройки нового храма) в с. Лиман Змиевского р-на Харьковской обл.

Ил. 17. Свято-Трифоновская церковь в пгт Комсомольское Змиевского р-на Харьковской обл.

Н.П. Чечельницкая, П.Г. Чечельницкий [17]. Точную дату его постройки и освящения автор, к сожалению, не нашел. Однако это случилось в начале 2000-х годов. До возведения ныне существующего храма церковью служил обычный дом (ил. 16), который располагался возле нынешнего храма. На сегодняшний день бывший оплот духовности лиманцев снесен.

Относительно пгт Комсомольское, то это молодой поселок, основанный в 1960 году [16]. Однако на его территории имеется замечательная Свято-Трифоновская церковь (ил. 17), относящаяся к украинской православной церкви Изюмско-Купянской епархии. Эта церковь была заложена 8 октября 1990 года Митрополитом Харьковским и Богодуховским Никодимом в сослужении настоятеля храма священника Николая Ринчака и духовенства. Строительство продолжалось почти 15 лет. И 20 ноября 2004 года освящение совершил протоиерей Валентин Ковальчук с духовенством Харьковской епархии.

Рассмотрев становление и современное состояние храмов исследуемых нами населенных пунктов и проведя опрос среди их жителей, разных возрастов, можно сделать определенные выводы. Во-первых, какое бы ни было материальное положение населения, какие бы проблемы не возникали в его жизни, оно всегда будет находить возможность для строительства или восстановления храмов. Это необходимо, прежде всего, для духовного единения людей. Во-вторых, к сожалению, в нынешнее время все больше и больше людей «отходят» от религии. Причиной

этого является урбанизация. Многие люди (работоспособная часть населения) покидают свои населенные пункты и перебираются в города. Поэтому происходит опустошение сел и небольших городов. Но попав в города, люди «с головой погружаются в работу» и на

религиозные моменты у них нет времени, сил и желания.

Подводя итог, можно сказать, что в современном мире религия перестает играть значительную роль в жизни людей и отходит на второй план, уступив место материальным благам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Альбом выставки XII Археологического съезда в г. Харькове / под ред. Е.К. Редина. – М., 1903.
2. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 255 с.
3. *Гумилевский Д.Г.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4 / Д.Г. Гумилевский. – Х. : в Университетской типографии, 1857. – 462 с.
4. Каталог XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел церковных древностей / сост. Е.К. Редина. – Х., 1902.
5. *Парамонов А.Ф.* Православные храмы и монастыри Харьковской губернии / А.Ф. Парамонов. – Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 346 с.
6. *Парамонов А.Ф.* Владимирско-Богородичный Храм с. Кочеток / А.Ф. Парамонов. – Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. – 157 с.
7. *Парамонов А.Ф.* Дмитриевская церковь г. Харькова / А.Ф. Парамонов. – Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – 63 с.
8. *Парамонов А.Ф.* Харьковская Крестовоздвиженская (Мироносицкая) церковь 1738–1908 гг. / А.Ф. Парамонов. – Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 84 с.
9. *Редин Е.К.* Памятники церковных древностей Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда : в 2 т. / под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 44–48.
10. *Редин Е.К.* Религиозные памятники искусств Харьковской губернии : [крат. излож. докл.] // Труды XII Археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – М., 1905. – Т. 3. – С. 339–340.
11. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда : в 2 т. / под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902.
12. *Щелков К.П.* Историческая хронология Харьковской губернии / К.П. Щелков. – Х. : в Университетской типографии, 1882. – 366 с.
13. Большие Проходы. Церковь Иоанна Богослова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sobory.ru/article/?object=04110>.
14. Большие Проходы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dalizovut.narod.ru/filaret/fila2_25.htm.
15. Гинеевка. История городов и сел. Харьковская область [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ukrskr.ru/Harkovskja.obl/Zmievskij.rajon/Genievka.html>.
16. Комсомольское [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
17. Лиман. Церковь Воздвижения Креста Господня [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sobory.ru/article/?object=04103>.
18. Михайловка. Церковь Троицы Живоначальной [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sobory.ru/article/?object=06623>.
19. Савинцы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ukrskr.ru/Harkovskja.obl/Baliklejskij.rajon/Savincy.html>.
20. Савинцы. Церковь Успения Пресвятой Богородицы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sobory.ru/article/?object=04267>.
21. Скрипай. Церковь Вознесения Господня [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sobory.ru/article/?object=04104>.
22. Шелудьковка. Церковь Николая Чудотворца [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://archive.is/VYzE>.

ПРАЗДНОВАНИЕ 900-ЛЕТИЯ КРЕЩЕНИЯ РУСИ В КИЕВЕ ПРИ МИТРОПОЛИТЕ ПЛАТОНЕ (ГОРОДЕЦКОМ)

Андрей Петренко

кандидат богословия, историк, старший научный сотрудник Научно-экскурсионного отдела и сектора методической работы МИДЦ, редактор Главной редакции телекомпании «Глас»

Круг научных интересов:

новая история Украины, церковная история РПЦ, славянская библеистика

Стаття розкриває причини, мету, історичну послідовність урочистого святкування 900-річчя Хрещення Русі в Києві. При цьому розкривається роль та активна участь київського митрополита Платона (Городецького) у перебігу урочистостей.

Ключові слова: Православна Церква, Хрещення, Русь, митрополит Платон, Київська єпархія.

Статья раскрывает причины, цель, историческую последовательность торжественного празднования 900-летия Крещения Руси в Киеве. При этом раскрывается роль и активное участие киевского митрополита Платона (Городецкого) в устройении торжества.

Ключевые слова: Православная Церковь, Крещение, Русь, митрополит Платон, Киевская епархия.

The thesis is contains the reason, the purpose and the historical sequence of the solemn celebration of the 900th anniversary of the Baptism of Russia in Kiev. The activity of the Kiev metropolitan Platon (Gorodetsky) distribution and using by him on the modern stage was has been given in celebration.

Keywords: Orthodox Church, Baptism, Russia, Metropolitan Platon, Kiev diocese.

Крещение Руси стало одним из важнейших событий в истории нашего Отечества. Православие пронизывало всю жизнь украинского народа на многие столетия до появления постепенного процесса секуляризации и правящего атеистического режима в XX веке. По словам проф. В.Ульяновского, в средневековой Украине «христианство определяло понимание системы мировоззрения, Вселенной, смысла жизни, морально-этические нормы; оно было основой всей человеческой деятельности. Библейские сюжеты и высказывания Священного Писания были главным содержанием и формой умственного и духовного творчества украинского средневекового общества, включая лучшие проявления этих видов человеческой деятельности – искусство (художество, архитектуру, музыку), литературу, культуру» [20, с. 3].

Несмотря на важность Крещения Руси, данное событие получило официальное при-

знание только через 900 лет. Предпосылки для торжественного празднования имели свои причины и были связаны с деятельностью киевского митрополита Платона (Городецкого).

Назначение митрополитом на древнюю киевскую кафедру Платона (Городецкого) в 1882 году было не случайным решением. Российский император Александр III руководствовался личными качествами архипастыря, а также его богатым церковно-административным опытом на ранее занимаемых кафедрах Русской Православной Церкви. [7, л. 1]. Еще до назначения на высшую церковную должность, 79-летний архиепископ, как его почтительно назовут «великим проповедником» [4, л. 2] и «старцем» [5, л. 2], уже имел сорокалетний архиерейский опыт в управлении Литовской, Псковской, Донской и Новочеркасской, Херсонской и Одесской епархиями.

16 марта (по ст. ст.) 1882 года митрополит Платон прибыл в Киев из Одессы. После

посещения главных духовных центров Киева, приемов и знакомств с новой паствой, 21 марта Архипастырь провозгласил свою первую речь в соборе Святой Софии Киевской. При анализе его речи мы видим, что митрополит увидел много нестроений в обществе. Киевская паства, по мнению Платона, имела смуты и беспорядки, вражду и ссоры, которые появлялись на почве существования разных вероисповеданий [8, с. 1–8].

Убеждение Платона (Городецкого) об опасности развития сект в Киевской епархии подтверждали официальные источники. Киевские епархиальные ведомости за 1882 год указывали, что наиболее распространенное инославие – штундизм как «рационалистические секты, грозящие православной церкви широким распространением, повидимому обращают на себя недостаточно серьезное внимание нашего общества» [10, с. 290–291].

Таким образом, основным корнем религиозных проблем в Киевской епархии были распространение сект, слабая социально-просветительская работа духовенства в обществе, отсутствие христианского воспитания на почве любви к Богу и ближним. Подобные проблемы существовали на всем юго-западном крае Российской империи. Поэтому 8 сентября 1884 года ко дню празднования храмового дня Киевского кафедрального собора и 50-летия юбилея Университета Св. Владимира с разрешения Святейшего Синода и обер-прокурора К. Победоносцева был созван первый областной Архиерейский собор в Киеве, задекларированной целью которого было выработать меры по ослаблению иноверия в юго-западных епархиях РПЦ, борьбы против штундизма, развитие Православной церкви в регионе и укрепление православной веры в народе.

Канонические постановления собора не ограничились обычными предписаниями [3, л. 26] и Посланием [11, с. 13]. Митрополит Платон провел ряд действий для укрепления Православия в народе.

Так, в 1885 году было проведено празднование 1000-летнего юбилея со дня смерти святого Мефодия. В память духовных просветителей были организованы торжества, связанные с их жизнью или деятельностью. Митрополит лично участвовал в подготовке и

проведении этих событий, во всех мероприятиях как духовного, так и светского направления [1, л. 1; 15, с. 425–427], а также способствовал составлению и распространению [7, с. 7; 15, с. 425] литературных произведений о жизни и деятельности просветителей Кирилла и Мефодия. В своей проповеди митрополит Платон (Городецкий) приравнял святых Кирилла и Мефодия в деле просвещения к «Первопросветителям и Апостолам» народов славянских [1, л. 4].

Идея самого торжественного празднования 900-летия Крещения Руси в Киеве возникла именно у митрополита Платона, и он получил разрешение на ее воплощение в жизнь от Святейшего Синода [13, с. 1–2]. Архипастырь лично утвердил точную дату праздника [21, с. 139], руководил разработкой церемониала церковного празднования [2, 1–2 л.], принимал участие в подготовке и в самых торжественных мероприятиях, посвященных этому важному событию.

За год до празднования юбилея митрополит Платон с целью достойного чествования святого равноапостольного князя Владимира определил, что день его памяти – 15 июля (по ст. ст.) – необходимо ежегодно торжественно отмечать в Киевской епархии, по примеру прошлых лет [9, с. 308]. Прошением от 30 октября 1887 года он добился, чтобы отнесли этот день в «средние церковные праздники» [14, с. 137–138.] .

Празднованию 900-летия Крещения Руси отводилось три дня – с 15 по 17 июля. Но паломники начали прибывать в Киев за неделю до начала торжеств. По данным публикаций того времени в Киев тогда прибыло больше 20 тысяч паломников и около 400 почетных гостей, среди которых особенно отмечают митрополитов Сербского и Черногорского. Были отмечены многие гости из Галиции, Чехии, Сербии, Болгарии и Румынии. Прибыла делегация и из Абиссинии, от курдских христиан, были даже православные японцы. В числе гостей, явившихся на юбилейное торжество, в Киеве видели многих высокопоставленных лиц – как духовных, так и светских, которые преподносили приношения для строившегося в Киеве Владимирского собора. Например, депутация от г. Муром Владимирской губернии (Голубев, Засухин, Стрижов и Уткин) привез-

ла икону муромских чудотворцев Константина, Михаила и Феодора, Петра и Февронии. Икона покрыта серебряною, вызолоченною ризою и имела надпись: «15 июля 1888 года, въ память 900-летія Крещенія Россіи, отъ муромскаго городского общества» [17].

Именно к июлю 1888-го предполагалось открыть Владимирский собор и памятник Богдану Хмельницкому. Но если памятник украинскому гетману уже был готов, то освящение строящегося с 1862 года Владимирского собора провести не удалось из-за проблем с отделочными работами. Освятить собор смогли лишь в августе 1896-го. Необходимо отметить, что Владимирский собор строился под пристальным вниманием Платона (Городецкого). Интерес митрополита к процессу, выраженный в идеях относительно внутреннего убранства собора, видно из письма от 9 января 1885 года к кафедральному протоиерею П.Г. Лебединцеву. В нем говорилось: «Сообщите мне без замедления: 1) Какую ширину имеет внутри строящийся в Киеве храм св. Владимира? 2) Насколько широки в нем алтарь и иконостас? 3) Стоит ли устроить в нем, кроме главного алтаря, еще два по бокам его, и можно ли сделать следующие пристройки? А вообще было бы лучше, если бы вы предоставили мне на рассмотрение план Владимирского собора, или хотя бы чертеж одной передней части, чтобы я мог вернее судить, можно устроить в нем или пристроить к нему притворы. Мне кажется, что было бы весьма прилично иметь в храме св. Владимира один притвор в память равноапостольных царей Константина и Елены, а другой в честь славянских просветителей Кирилла и Мефодия» [6, л. 1].

Согласно церемониалу, утвержденному Священным Синодом, празднование 900-летия Крещения Руси началось 11 июля, в день памяти и преставления святой равноапостольной княгини Ольги. На этот день назначено было торжественное служение в Десятинной церкви, построенной по проекту архитектора В. Стасова на месте древней Десятинной церкви, сооруженной еще св. Владимиром, клир которой в древней России долгое время считался старейшим клиром. Здесь Божественную литургию совершал высокопреосвященный Михаил, митрополит

Сербский, в сослужении с преосвященным Модестом, епископом Нижегородским, и несколькими архимандритами и протоиереями, частью киевскими, частью приезжими, при пении Михайловского хора певчих.

Церковное торжество дня было разделено на две половины: первая – торжественная Литургия в Софийском соборе и освящение памятника Богдану Хмельницкому на площади, вторая – Литургия и панихида в Десятинной церкви. Чтобы дать возможность желающим принять участие в обоих торжествах, благовесть к Литургии в Софийском соборе назначена была на 8 часов утра, а в Десятинной – на 10 часов [17].

При освящении памятника гетману Хмельницкому, сооруженному по проекту петербургского скульптора Михаила Микешина, митрополит Платон, обратившись к присутствующим, произнес небольшую речь, в которой, указывая на заслуги Хмельницкого, выразил пожелание, чтобы каждый из сынов России посвятил все свои силы на благо нашего дорогого Отечества.

По окончании панихиды был совершен крестный ход из Десятинной церкви в церковь Трехсвятительскую, или Васильевскую, как ее положено теперь называть, которая сооружена на месте, где стоял идол Перуна, и посвящена была Владимиром имени св. Василия Великого, имя которого князь принял в крещении.

Во второй день торжества, 12 июля, – день мученической кончины св. Феодора варяга и Иоанна, пострадавших при Владимире, когда он служил еще языческим богам, происходило торжественное богослужение в великой церкви Киево-Печерской Лавры. Литургию совершал Высокопреосвященный митрополит Платон, в сослужении с митрополитом сербским Михаилом и епископом Нижегородским Модестом, соборно с отцом-наместником Лавры и старейшими из лаврской братии [17].

По окончании Литургии была отслужена панихида по митрополитам древнего периода Русской Церкви, содействовавшим насаждению и утверждению христианства в России. В служении панихиды принимали участие, кроме иерархов, совершавших Литургию, киевские викарии – Ириней и Иероним, члены

киевской консистории, благочинные г. Киева и многие из духовных особ, прибывших на торжество.

Во второй день празднования почетные гости могли осмотреть киевские достопримечательности, побывать в Межгорье, Вышгороде и Китаевской пустыни.

13 июля, в среду, на третий день торжества, была совершена архиерейским служением Литургия в церкви святителя Христова Николая на Аскольдовой могиле, по прибытии туда крестного хода из Киево-Николаевского монастыря. В крестном ходе приняло участие духовенство трех монастырей: Киево-Никольского, Выдубицкого и Троицкого, духовенство военного собора и приходских церквей, находящихся в Печерской части города Киева.

Так как церковь на Аскольдовой могиле очень мала и тесна и не могла вместить всех желавших присутствовать при богослужении, то вход в нее был только по билетам, по билетам впускалась публика даже за ограду Аскольдовой могилы. Главная масса народа усладала обрыв на уступах горы, на которой расположено кладбище. Вошедшие внутрь кладбища, за ограду Аскольдовой могилы, со всех сторон окружали церковь, из раскрытых врат и окон разносилось стройное пение хоров Киево-Никольского и Киево-Выдубицкого монастырей [17].

На четвертый день, 14 июля, в 11 часов утра было торжественное собрание в конгрессионном зале Киевской духовной академии для чествования памяти св. просветителя России равноапостольного князя Владимира. Собрание открывал и председательствовал на нем Высокопреосвященный Платон, митрополит Киевский и Галицкий, и присутствовали на нем три киевских викария и все иерархи, прибывшие в Киев на юбилейное торжество, обер-прокурор Священного Синода К.П. Победоносцев. На нем были зачитаны поздравительные приветствия гостей Киева.

Крупнейшие религиозные торжества в честь годовщины крещения прошли не только в Киеве, но и в Москве, Санкт-Петербурге, а также на традиционном месте крещения святого Владимира в Херсонесе (ныне в чертах Севастополя), где был освящен верхний храм Владимирского собора. В Церковном вестни-

ке утверждалось, что: «более или менее торжественно» юбилей был отпразднован «во всех городах, местечках и селениях обширной русской земли. Всюду были совершены крестные ходы, водоосвящения и молебствия, всюду слышались поучения с церковных кафедр, всюду возносились благодарения Всевышнему за приобщение к сонму христиан» [16].

Юбилей 900-летия Крещения Руси дал мощный толчок возвышению почитания крестителя Руси, святого равноапостольного Владимира, сделанного главным символом всероссийского торжества. В честь крестителя Руси по всей стране строились новые и реставрировались старые Владимирские соборы, писалось множество икон, печатались тысячи житий святого князя. Так, в том году соборы во имя равноапостольного Владимира были построены в Воронеже, Иркутске и других городах. Публикации, вышедшие в честь девятисотлетней годовщины Крещения Руси, сосредоточивали основное внимание на личности святого Владимира и истории принятия им Православной веры. Специально в честь внушительной годовщины было написано популярное житие Крестителя Руси, напечатанное значительным тиражом и повсеместно распространенное. Личность святого Владимира оказалась в центре внимания и существенного количества церковной публицистики (опубликованные церковные проповеди, слова и наставления духовных лиц).

Одним из долгосрочных последствий празднеств можно считать всплеск академических исследований круга вопросов, связанных с Крещением Руси. В начале XX века появилось сразу несколько важных работ на эту тему, включая труды Е.Е. Голубинского, А.А. Шахматова, М.Д. Приселкова, В.А. Пархоменко, В.И. Ламанского, Н.К. Никольского, П.А. Лаврова, Н.Д. Полонской и многих других. Тема эта оказалась во многом «забытой» в России лишь с наступлением революционных потрясений и распадом бывлой империи.

900-летие Крещения Руси вызвало большой отклик и за границей Российской империи. Его отмечали в большинстве балканских стран, а также в православных миссиях по

всему миру. При этом поздравление с юбилеем от представителей западных христианских церквей пришло от английского архиепископа-англиканина Эдуарда, где говорилось, что Крещение Руси – «торжество религиозное, церковное, но оно в то же время и гражданское, народное, так как жизнь народа созидалась соответственно началам его православной веры. Англиканская церковь всегда пребывала и пребывает в мире с Русскою Православною Церковью, и у обеих этих церквей одни общие враги, с которыми приходится бороться оружием не плотским, а духовным. Необходима в этой борьбе взаимная поддержка церквей английской и русской и духовное их единение».

Грандиозными религиозными церемониями, привлекавшими к себе внимание огромных масс народа, 900-летняя годовщина Крещения Руси способствовала усилению церковного воздействия на общество, что видно из свидетельств об общественном отклике на торжества [19]. Юбилейная интерпретация древних рассказов убеждала в миролюбивости Крещения, представляя это как доказательство особенной привязанности

русского народа к своим правителям. Основной отношений между русским правителем и его народом представлялась принятая князем Владимиром единая истинная православная вера. По словам митрополита Платона, со времени Крещения Руси «Россия из варварско-языческой страны сделалась свято-христианской; предки наши, поклонявшиеся ложным богам – бездушным истуканам, очистившись в купели св. крещения от идольских скверн... Исповедуемая нашею Церковью вера есть самая истинная, благодатная и спасительная Христова вера» [12, с. 450–455].

Юбилейные празднования 900-летия Крещения Руси стали крупнейшим общественным событием своего времени в Российской империи, самым значительным актом в церковной истории при активном участии киевского митрополита Платона (Городецкого). Торжество возвышало Киевскую епархию на международный религиозный уровень, стало примером дальнейших празднований, поднимало уровень религиозного просвещения народа, возвышало Православие среди сект и расколов, укрепляло любовь к Церкви и Отечеству.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивные материалы

1. ИР НБУ им. В.И. Вернадского. – Ф. 174 : Платон Городецкий. 1816–1901 pp., оп. 1, 2, д. 410–411 : Тексты проповедей, произнесенных митрополитом Киевским и Галицким Платоном в день 1000-летнего юбилея со дня смерти Святого Мефодия, 6 апреля 1885 г., 2 ед. хр., 4 л.
2. ИР НБУ им. В.И. Вернадского. – Ф. 174 : Платон Городецкий. 1816–1901 pp., оп. 1, 2, д. 468 : Церемониал церковного празднования, посвященного 900-летию крещения киевлян и всей Руси 15 июля 1888 г. с поправками митрополита Платона, 1 ед. хр., 1–2 л.
3. ИР НБУ им. В.И. Вернадского. – Ф. 174 : Платон Городецкий. 1816–1901 pp., оп. 1, 2, д. 823–824 : Постановление совещания архиепископов Юго-Западного края по вопросу появления и распространения штундизма и мерах борьбы с ним; послание участников совещания к православным (черновики), сентябрь 1884 г., 2 ед. хр., 26 л.
4. ИР НБУ им. В.И. Вернадского. – Ф. 174 : Платон Городецкий. 1816–1901 pp., оп. 1, 2, д. 1869–1870 : Лебединцев Е. По поводу речи митрополита Платона в кафедральном соборе и вообще пребывания в городе Пскове»/Приложение: газета «Псковский городской листок» 15 декабря 1884 г. 4 л. : Приложение к письму: Вакар Екатерина – Платону митрополиту Киевскому и Галицкому. Письмо, телеграмма. 3 января 1885 г. 3 ед. хр., 2 л.
5. ИР НБУ им. В.И. Вернадского. – Ф. 174 : Платон Городецкий. 1816–1901 pp., оп. 1, 2, д. 2073 : Дегогинский Андрей, священник – Платону митрополиту Киевскому и Галицкому. Письмо, 23 февраля 1888 г., 1 ед. хр., 2 л.
6. ИР НБУ им. В.И. Вернадского. – Ф. 154 : П.Г. Лебединцев, оп. 1, д. 125–129 : Митрополит Платон – Лебединцеву П.Г. Письма, 9 января 1885 г. – 2 апреля 1888 г., 5 ед. хр., 7 л.

7. ЦГИАУК. – Ф. 127, оп. 686 : Киевская духовная консистория, д 251 : О подготовке и праздновании 1000-летнего юбилея со дня смерти Святого Мефодия, 1885–1888 гг., 57 л.

Периодические издания

8. Две речи Высокопреосвященнаго Платона, митрополита киевскаго и галицкаго. – К. : Тип. Киево-Печерския Успенския Лавра, 1882. (Извлечено из журнала Руководство для сельских пастырей за 1882 г.). – 15 с.

9. День равноапостольного великого князя Владимира 15 июля // Киевские епархиальные ведомости. – 1883. – № 14. – 308 с.

10. Заметки о штундизме // Киевские епархиальные ведомости за 1882 г., издаваемые при Киевской духовной академии. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул., собств. дом, 1882. – № 6. – 472 с.

11. Киевские епархиальные ведомости за 1885 г., издаваемые при Киевской духовной академии. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул., собств. дом, 1885. – С. 1122. – Оглавление I – XX с.

12. Киевские епархиальные ведомости за 1888 г., издаваемые при Киевской духовной академии. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул., собств. дом, 1888. – 812 с.

13. Мысль о праздновании 900-летнего юбилея Крещения Руси и приготовления к нему // Труды Киевской духовной академии. – 1888. – № 9–10. – С. 1–7.

14. Определение Святейшего Синода. От 17 февраля 1888 г. за № 375. О праздновании 900-летия крещения русского народа // Киевские епархиальные ведомости. – 1888. – № 9–10. – С. 137–138.

15. Празднование Кирилло-Мефодиевского торжества в Киевских духовно-учебных учреждениях // Киевские епархиальные ведомости. – 1885. – № 9. – С. 425–427.

16. Церковный вестник [Электронный ресурс]. – 1888. – № 30. – С. 661 (цит. по: *Буслаев А.И.* Имперские юбилеи – тысячелетие России (1862 год) и девятисотлетие крещения Руси (1888 год): организация, символика, восприятие обществом : канд. диссертация. – М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, Исторический факультет, 2010. – Научная библиотека диссертаций и авторефератов / КРЕЩЕНИЕ РУСИ / Дерево. Открытая православная энциклопедия. – Режим доступа : <http://drevo-info.ru/articles/25139.html#44>.

Монографии, брошюры, общие труды, научно-исследовательские издания, диссертации

17. 900 лет. Из Киева по всей России. Празднование девятисотлетия Крещения русского народа в Киеве [Электронный ресурс] / О. Мамона / УНИАН-Религии. – Режим доступа : <http://religions.unian.net/rus/detail/14710>.

18. *Баранова Н.В.* Освітня, благодійна та місіонерська діяльність митрополита київського і Галицького Платона Городецького (1882 – 1891 рр.) / Н.В. Баранова. Дисертація. На правах рукопису. – Луганськ, 2011. – 317 с.

19. *Буслаев А.И.* Имперские юбилеи – тысячелетие России (1862 год) и девятисотлетие крещения Руси (1888 год): организация, символика, восприятие обществом : кандидатская диссертация [Электронный ресурс] / – М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 2010. – Научная библиотека диссертаций и авторефератов / КРЕЩЕНИЕ РУСИ / Дерево. Открытая православная энциклопедия. – Режим доступа : <http://drevo-info.ru/articles/25139.html#44>.

20. *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. / В.І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – 848 с.

21. *Ярон С.* Киев в восьмидесятих годах XIX века. Воспоминания сторожила / С.Г. Ярон. – К. : Типография акционерного общества «Петр Барский в Киеве», 1910. – 212 с.

Список сокращений:

ИР НБУ им. В.И. Вернадского – Институт рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

ЦГИАУК – Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев.

ТОПОНІМ «ДЕСЯТИННИЙ МИКОЛАЙ»

Наталія Писаренко

археолог Науково-дослідного відділу музеєфікації
археологічних об'єктів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

археологія Давньої Русі, Давній Київ, збереження
культурної спадщини

Роман Луценко

науковий співробітник Науково-дослідного відділу
музеєфікації археологічних об'єктів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

археологія Давньої Русі, давньоруська архітектура,
історія православ'я, збереження культурної спадщини,
історія Десятинної церкви

У XIX ст. населення Києва називало церкву Різдва Богородиці Десятинну іншою назвою – «Миколай Десятинний». Пов'язано це з історією існування у XVII ст. дерев'яного храму Святого Миколая на місці знищеної давньоруської Десятинної церкви.

Ключові слова: Київ, Десятинна церква, св. Миколай.

В XIX в. население Киева называло церковь Рождества Богородицы Десятинную другим названием – «Николай Десятинный». Связано это с историей существования в XVII в. деревянного храма Святого Николая на месте разрушенной древнерусской Десятинной церкви.

Ключевые слова: Киев, Десятинная церковь, св. Николай.

In the XIX th century a different name for the Tithe Church of nativity of the Virgin was used by Kyiv citizens. It was The Tithe Nicholas Church. It's connected with a history of the St. Nicholas wooden temple in the XVII th century, existing on the place of ruined old Russian Tithe church.

Keywords: Kiev, Tithe church, st. Nicholas.

Після хрещення Русі князь Володимир розпочав будівництво першого мурованого храму – в ім'я Богородиці (Десятинної церкви). Назва «десятинна» пов'язана з виділенням 1/10 князівських доходів на храм. Сказав Володимир: «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину» [7, с. 71].

Князівська Десятинна церква була важливим центром давньоруської культури. До побудови Софії Київської Десятинна церква

була кафедральним храмом митрополичим собором Києва і Русі [9, с. 12]. Після трагічної загибелі Десятинної церкви під час монгольського штурму Києва 1240 року історія самої Десятинної церкви не припинилася. На руїнах давньоруського храму в пізніші часи зводили й руйнували храми. І всі ці храми, як своєрідні нащадки, завжди ототожнювалися з колишньою давньоруською Десятинною церквою, зберігаючи приставку «Десятинна» у своїй назві. Усі храми, що будувалися на цій

ділянці, були присвячені Божій Матері. Проте історія десятичних храмів знає випадок існування «десятичного» храму, присвяченого св. Миколаю, який упродовж короткого проміжку часу існував як нащадок храму Володимира.

2 серпня 1828 року в Києві освятили початок будівництва нової Десятичної церкви. В основі престолу було покладено камінь із червоного граніту з написом про день закладення нової церкви на честь Різдва Пресвятої Богородиці. За конкурсом будівництво нової церкви доручили петербурзькому архітектору В.П. Стасову. Храм було збудовано в русько-візантійському стилі, як тоді його розуміли. Нова церква зайняла лише 2/3 площі давнього храму. Під час будівництва були розібрані церква Різдва Богородиці XVII ст. і вцілілі рештки давньоруської церкви. Десятична церква XIX ст. (так звана «стасівська церква» – за прізвиськом архітектора) нічого спільного не мала з архітектурою давньоруського храму. Її будували протягом тринадцяти років. 19 липня 1842 року нову Десятичну Різдва Богородиці церкву освятили митрополит Київський Філарет, архієпископ Житомирський Никанор і єпископ Смоленський Йосиф у присутності фундатора О.С. Анненкова та київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова. Окрім головного вівтарного престолу, цей храм мав ще два – на честь рівноапостольного князя Володимира Великого і святителя Миколая.

Нову Різдва Пресвятої Богородиці Десятичну церкву (архітектора В.П. Стасова) місцеві люди називали «Десятичним Миколаєм». На це звернув увагу П.Г. Лебединцев і зробив невеличку розвідку щодо топоніма «Микола Десятичний» [6, с. 755–757]. Дослідник відзначав, що вівтаря на честь св. Миколая в давньоруській Десятичній та Десятичній церкві, спорудженій у XVII ст. Петром Могилою, не було, а в «стасівській» Десятичній – це бічний вівтар. Це, на його думку, унеможливило пов'язання народної назви Десятичної церкви – «Десятичний Миколай» – з існуванням цих трьох церков. А версію М.В. Закревського про походження народної назви «Десятичний Миколай» від ікони св. Миколая, що знаходилася в «могилянській» церкві, він вважає хибною: «Предположение неосновательно

по тому уже, что образ св. Николая, бывший в могилянской церкви, не принадлежит к чудотворным и особо чтимым» [6, с. 756].

П.Г. Лебединцев вважав, що назва Десятичного Миколая пов'язана з дерев'яним храмом, що існував у XVII ст. на честь св. Миколая на місці давньоруської Богородичної Десятичної церкви. «Наконец оказалось, что народное предание, вернее догадок, сочиняемых археологами, оказалось, что еще раньше времени митроп. Могилы, на развалинах десятичной Владимирской церкви, существовала деревянная церковь во имя св. Николая, которой народ усвоил название десятичного Николая, называл тем именем могилянскую Рождество-Богородичную церковь и продолжает так называть этим-же именем церковь, существующую ныне 3-х престольную десятичную Анненковскую» [6, с. 756].

Дерев'яна Миколаївська церква (Десятичного Миколая) на місці колишньої давньоруської Десятичної церкви відома за документами з початку XVII ст. У цей час у Києві вже існувало чотири православних храми на честь св. Миколая і один католицький храм.

Дата будівництва цього храму достеменно невідома. У 1605 році цей храм перейшов до уніатів [4, с. 75]. Після приходу на митрополічу кафедру у 1633 році Петро Могила відбирає в уніатів церкву Десятичного Миколая, і відповідно земельну ділянку біля неї з рештками давньоруського храму. У міських книгах київського воеводства є інформація, що митрополит київський Петро Могила 1633 року відібрав в уніатів разом із Софійським собором і три церкви, які знаходилися в старому місті: дерев'яну Святого Миколая, названого Десятичним, іншу, також дерев'яну, – Святого Семена і муровану церкву Святого Василя, названу нагорною [6, с. 756–757].

Є згадки, що митрополит відвідував храм Десятичного Миколая. Так, «Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры», видане 1795 року повідомляло: «Митрополит Петро Могила, имея обыкновения посещать святые храмы каждую субботу, в некое время пошел в церковь святителя Николая, оставшуюся по розорении Батыевом от великия, называемая Десятичняя церкви» [9, с. 14].

У 1635 році за ініціативи Петра Могили, який повелів Десятичну церкву Пресвятої

Діви викопати і «відкрити денному світлу», на місці колишньої Десятинної церкви були проведені розкопки руїн давньоруського храму. Під час досліджень знайшли саркофаги, поховання, що були інтерпретовані як поховання князя Володимира та княгині Анни. А пізніше, 10 березня 1636 року, за велінням митрополита дерев'яний храм було розібрано. Це викликало обурення уніатського митрополита Йосипа Рутського, який 1636 року написав протестацію на розбір храму Миколая Десятинного: «моцно, кгвалтом, сам особою своєю и с капитулою, з слугами, бояры и поддаными своими [...] наехавшы на церковь светого Миколая, названую Десетинною, з довечных вековъ пры Метрополите Киевском в унии будучую [...] которую церковь роскидати росказал, а скарбы все и охендства церковные забрал на сто тысячей золотых [...] а его милости отца Руцкого з спокойного держаня и уживаня тое церкви выбил [...]» [6, с. 75–76].

На думку С.П. Вельмина, Петро Могила спеціально розібрав дерев'яний храм, щоб відхилити претензії уніатів щодо повернення храму Миколая Десятинного під контроль уніатського митрополита, а на місці ліквідованого храму почав будувати новий мурований храм [1, с. 9].

Як зазначає М.К. Каргер, митрополит Петро Могила виявляв велику зацікавленість щодо реставрації церков, що їх на той час пов'язували з діяльністю князя Володимира (Десятинна церква, Трьохсвятительська, і церква Спаса на Берестові). Усі ці роботи, у тому числі й розкопки Десятинної церкви, повинні були підкреслити правомірність, давність київського православ'я і його східно-візантійське походження [5, с. 47].

Слід зазначити, що точне місцезнаходження дерев'яного храму на ділянці давньоруської Десятинної церкви невідоме. Проте той факт, що Петро Могила проводив розкопки залишків давньоруської церкви роком раніше ліквідації дерев'яного храму, можливо, вказує на те, що церква Миколая Десятинного була розташована в межах площі Десятинної церкви, але на деякій відстані від тієї частини руїн, що були розкопані митрополитом.

Після розкопок та ліквідації дерев'яного храму, що фактично стало підготовчим ета-

пом для майбутнього будівництва, було розпочато спорудження нового кам'яного храму. Вцілілі рештки кладки давньоруської церкви були фрагментарно включені до стін нового храму. Завершення будівництва відбулося вже після смерті митрополита (який у своєму заповіті 1646 року заповідав 1000 золотих із власних коштів на добудову храму). Завершення й освячення храму на честь Різдва Богородиці відбулося приблизно 1647 року (на думку Д.Д. Йолшина та Г.Ю. Івакіна) [4, с. 76]. Розібрано цю церкву було в 1828 році, як і попередню, перед будівництвом нової Десятинної церкви.

З існуванням дерев'яної церкви Десятинного Миколая пов'язана версія можливого існування у старому місті храму Святого Микити. У 12-му номері «Київських єпархіальних відомостей» за 1873 рік П.Г. Лебединцевим було надруковано документ «Претензії на поземельні володіння, від імені уніатського митрополита Вельміна Рутсаго, заявлені королівським люстраторам», датований 1616 роком. У документі зазначається, що уніатський священник Пилип володів трьома церквами в старому місті, серед яких значиться церква Святого Микити. Спираючись на це, П.Г. Лебединцев дійшов висновку про існування в старому місті невідомого досі храму Святого Микити [2, с. 575]. Посилаючись на цей документ, була навіть спроба локалізувати в старому місті місцезнаходження цього храму. Так, 28 квітня 1897 року в Церковно-археологічному товаристві при Київській духовній академії професор М.І. Петров виступив з рефератом, у якому локалізував місцезнаходження церкви Святого Микити на садибі дворянина Маркевича на вул. Великій Житомирській. Там під час прокладки каналізації було зафіксовано рештки цегляної кладки (із цегли XV–XVI ст.), у якій також була присутня давньоруська плінфа та знайдені елементи церковного начиння. Це було інтерпретовано М.І. Петровим як рештки давньоруського храму зі слідами пізньої реставрації, а саме як рештки храму Святого Микити. Раніше дослідник висунув гіпотезу про можливу локалізацію церкви Святого Микити на садибі Корольова, за тодішньою старокиївською аптекою [2,

*Десятинна церква Різдва Пресвятої Богородиці. Хромолітографія.
Кінець XIX – початок XX ст.*

с. 575–576]. Відносно локалізації та можливого існування храму Святого Микити в старому місті рішуче виступив С.Т. Голубєв: «Соображения и догадки о местоположении означенной церкви [Святого Микити. – Н.П., Р.Л.] должны быть совершенно оставлены. Они должны быть оставлены по той простой причине, что церкви с таким наименованием в Старом городе (в Киеве) не существовало или, выражаясь точнее, о существовании такой церкви мы не имеем достоверного известия, так как упоминание о ней в протестации 1616 года есть ни что иное, как ошибка писца, искажившая название церкви» [2, с. 580].

Дослідник, пояснюючи свою позицію, звертається до однієї з рукописних копій протестації, де до слів «церква св. Микити» додано «Десятинного». Тому він вважає, що в протестації 1616 року замість «церква св. Ми-

кити Десятинного» треба читати «церква св. Миколи Десятинного» [3, с. 23–24].

Розмірковуючи над існуванням самої церкви Святого Миколи, С.Т. Голубєв ставить запитання: можливо, назва дерев'яного храму в ім'я Святого Миколая, на руїнах Десятинного храму в ім'я Пресвятої Богородиці, пов'язана з імовірним існуванням у давньоруському храмі бічного вітара в ім'я Святого Миколая [2, с. 590]? Саму ж назву «Десятинний Миколай» Т.С. Голубєв пов'язував з тим, що дерев'яний храм був не тільки збудований біля колишньої давньоруської Десятинної церкви, а й ніби замість неї [2, с. 581], тому й перебрав на себе назву «Десятинний».

У путівнику по Києву за 1890 рік (укладач В.Д. Бублик) пишеться, що в Десятинній церкві Різдва Христова знаходиться ікона св. Миколая, за припущенням, привезена ще князем Володимиром з Корсуня [8, с. 85]. Та-

кож у путівнику відмічено народну назву Десятинної церкви – «Десятинного Миколая» [8, с. 85].

Варто також відмітити, що усна традиція називати Десятинним Миколаєм пізні Десятинні церкви Різдва Богородиці фіксується і в літературі. Так, К. Шероцький у своєму путівнику пише, що Петро Могила на відкритому з-під землі південно-західному куті давньоруського храму збудував нову церкву на честь св. Миколая [10, с. 80].

Відносно ж причин назви дерев'яного храму, зведеного на руїнах давньоруської Богородичної Десятинної церкви, на честь св. Миколая П.Г. Лебединцев висловив таке припущення: «Построением малого деревянного николаевского храма на развалинах церкви, погибшей от татарского разгрома, не

была ли ознаменована память взятия Киева Батыем 6 декабря, в день святителя Николая? Вероятно, киевляне с памятью о гибели своего града хотели соединить молитву к святителю Христову Николаю о победе на супостатов, как “победе тезоименителю”» [6, с. 757].

Дерев'яна церква Святого Миколая, проіснувавши до 1636 року на руїнах давньоруського храму, усе ж таки залишила по собі історичну пам'ять у вигляді топоніма «Десятинний Миколай». І подальше будівництво на цьому місці нових храмів («могилянського», «стасівського») на честь Богородиці не стерли цю назву з людської пам'яті. Населення продовжувало називати новозбудовані Богородичні храми різних епох, як і саму місцевість, Десятинним Миколаєм.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вельмин С.П.* Археологические изыскания ИАК в 1908 и 1909 гг. на территории Древнего Киева / С.П. Вельмин // Военно-исторический вестник. – К., 1910. – №7/8. – С. 7–30.
2. *Голубев С.Т.* Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве / С.Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1899. – № 12. – С. 574–600.
3. *Голубев С.Т.* Историко-топографические исследования о древнем Киеве / С.Т. Голубев // Чтения в Обществе Нестора-летописца. – К., 1900. – Кн. XIV. – С. 23–24.
4. *Ёлшин Д.Д., Ивакин Г.Ю.* Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы: история, археология, изобразительные источники / Д.Д. Ёлшин, Г.Ю. Ивакин // RUTHENICA. Альманах середньовічної історії та археології Східної Європи / НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2010. – Т. IX. – С. 74–109.
5. *Каргер М.К.* Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.) / М.К. Каргер. – К. : Изд-во АН УССР, 1950. – 252 с.
6. *Лебединцев П.Г.* Почему Десятинная церковь известна в народе под именем Десятинного Николая / П.Г. Лебединцев // Киевская старина. – 1883. – № 8. – С. 755–757.
7. *Літопис руський* / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця ; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
8. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева / В.Д. Бублик. – К., 1890. – 254 с.
9. *Толочко П.* Десятинна церква – центр давньоруської духовності / П. Толочко // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 12–14.
10. *Шероцький К.В.* Киев. Путеводитель / К.В. Шероцький. – К., 1917. – 346 с.

ЗОБРАЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ НА МІНІАТЮРАХ РАДЗИВІЛЛІВСЬКОГО ЛІТОПISY: ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСТОВІРНІСТЬ ДЖЕРЕЛА

Олександр Терещенко

старший науковий співробітник кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Коло наукових зацікавлень:

давньоруська археологія, військова та соціально-економічна історія домонгольської Русі

У статті заперечується правомірність використання мініатюр Радзивіллівського літопису для реконструкцій автентичного вигляду Десятинної церкви в Києві.

Ключові слова: *Радзивіллівський літопис, мініатюри, Десятинна церква.*

В статті отрицається правомерность использования миниатюр Радзивилловской летописи для реконструкций аутентичного вида Десятинной церкви в Киеве.

Ключевые слова: *Радзивилловская летопись, миниатюры, Десятинная церковь.*

The article denies the legality of using the miniatures from Radziwill Chronicle for the reconstructions of authentic appearance of The Church of the Tithes in Kyiv.

Keywords: *Radziwill Chronicle, miniatures, The Church of the Tithes.*

Історія дослідження мініатюр Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису нараховує понад сто років¹. Сьогодні вже немає сумнівів, що частина мініатюр (на перших 194 аркушах літопису) є копіями з більш ранніх протографів [3, с. 302–303]. Проте копійність ця досить своєрідна: часто ілюстрації містять очевидні правки та домальовки, тобто редактор корегував зображення на власний розсуд.

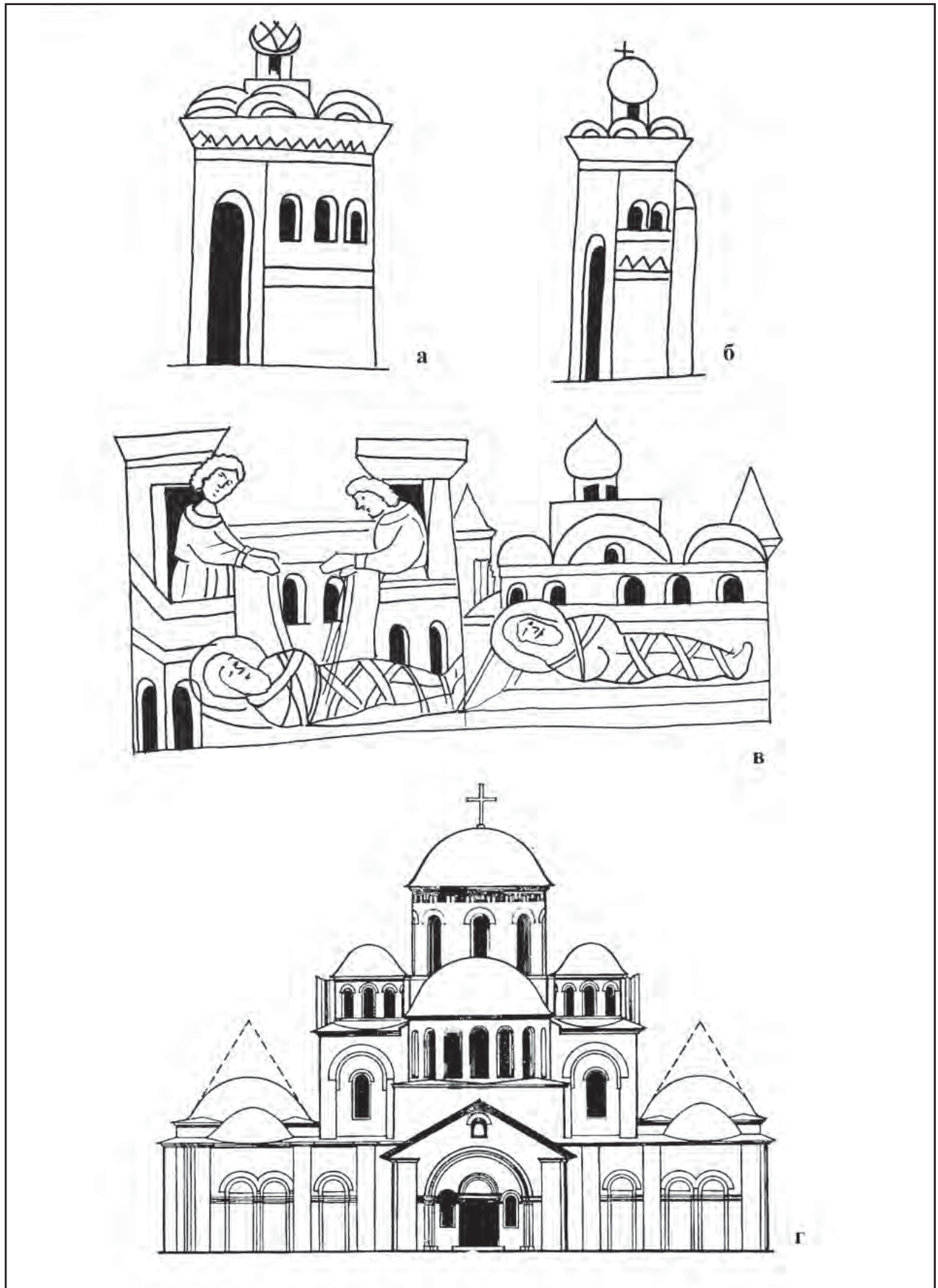
Стосовно протографа, що ліг в основу Радзивіллівського літопису (далі – РЛ), то О.О. Шахматов вважав ним гіпотетичне володимирське зведення 1206 року. У літературі висловлювалися думки і щодо більш пізнього датування першоджерела – у межах XIII–XIV ст.

Сьогодні вважається, що гіпотетичне зведення 1206 року було не протографом, а архетипом відносно РЛ [4, с. 550–551], тобто ілюстратори мали у своєму розпорядженні не оригінал, а пізнішу копію чи кілька копій. Висловлено також гіпотезу про кілька ілюміно-

ваних пам'яток, що стали основою для РЛ [8, с. 62–84].

На певному етапі вважалося, що в цілому використання мініатюр РЛ як зображального джерела з історії домонгольської Русі є цілком правомірним. Особлива роль у ствердженні такого підходу належить В.А. Арциховському. У своїй праці «Древнерусские миниатюры как исторический источник» учений порівняв зображення на мініатюрах предметів військового спорядження, зброї, знарядь праці, архітектурних споруд, деталей одягу тощо з відомими на той час давньоруськими артефактами й дійшов висновку, що мініатюри в цілому досить точно передають реалії побуту домонгольського часу [1, с. 12–40]. Ідея видатного археолога була підтримана й розвинена послідовниками, які неодноразово зверталися до вказаного джерела у студіях, присвячених Давній Русі X–XIII ст. [5, с. 170–181; 6, с. 188–240; 7, с. 281–301].

¹ *Історіографія та бібліографія питання – у працях А.В. Арциховського [1, с. 6–12] та О.П. Толочка [8, с. 62].*

Іл. 1. Зображення Десятинної церкви: а), в) на мініатюрах Радзивілівського літопису; г) рафічна реконструкція М.В. Холостенка (пунктиром дано доповнення Б.О. Рибаківа)

Не заперечуючи досягнень поважних учених у питанні дослідження мініатюр, зазначимо, що сама правомірність використання мініатюр РЛ як зображального джерела для домонгольської доби викликає низку запитань.

По-перше, стилістичні та змістовні особливості побудови мініатюр цілком характерні для XV ст. – часу створення РЛ. По-друге, на ілюстраціях у великій кількості зображено реалії матеріальної культури пізньоготичної доби [9, с. 274–290; 8, с. 62–84]. Наведені ж А.В. Арциховським та Б.О. Рибаківим датування зображених на мініатюрах РЛ речей домонгольською добою у ряді випадків не можна вважати переконливими. Дана проблема варта окремого розгляду. Зараз наведемо лише один, але показовий приклад.

Свого часу Б.О. Рибаків приділив окрему увагу зображенням Десятинної церкви на мініатюрах РЛ. На думку вченого, з-поміж великої кількості зображень церков саме зображення цього храму наділені «портретними» рисами, що дозволяють вбачати у відповідних малюнках не абстрактні шаблони, а реалістичні зображення Десятинної церкви, якою вона була в X–XI ст. [6, с. 192–193; 7, с. 282].

Спираючись на висновок М.К. Каргера про два етапи будівництва храму, саме їх відображення побачив Б.О. Рибаків у мініатюрах на *арк. 67 зв. верх* та *74 верх*, що ілюструють відповідно освячення церкви та поховання князя Володимира (іл. 1, а, в). На першій зображено, за Б.О. Рибаківим, тризакомарну споруду, якою Десятинна церква була у 989–996 роках, на другій – широку споруду з галереями та кутовими вежами. Порівнявши останню з реконструкцією Десятинної церкви, виконаною М.В. Холостенком на основі археологічних досліджень, Б.О. Рибаків дійшов висновку, що малюнок ілюмінованого літопису цілком відповідає даним археології. Єдина відмінність – у формі бань, які в М.В. Холостенка зображено напівсферами, а в РЛ – конусами (іл. 1, з).

Спостереження Б.О. Рибаків, здавалося б, підсилювали довіру до мініатюр РЛ як зображального джерела з реалій матеріальної культури домонгольської доби. Однак уважне дослідження питання змушує визнати аргументацію вченого непереконливою. Проти неї виступають як дані сучасної науки, так і внутрішня хибність запропонованої методики.

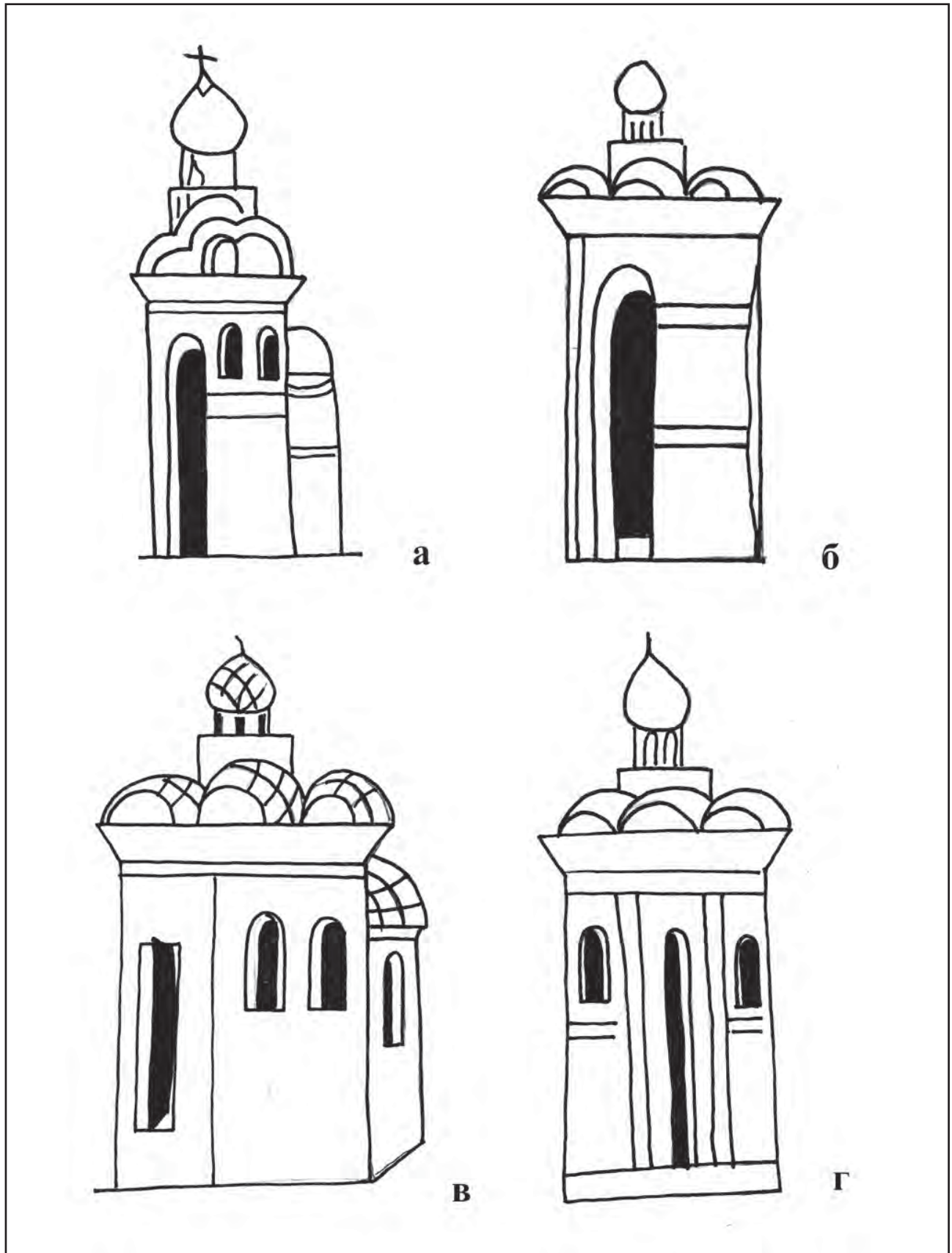
Археологічні дослідження останніх років переконливо довели безпідставність загальноприйнятої тези про двоетапність будівництва храму: весь основний обсяг споруди було зведено впродовж одного будівельного періоду [2, с. 77]. Відповідно і начебто суттєву відмінність у зображенні Десятинної церкви у сценах освячення храму та поховання Володимира варто шукати аж ніяк не в протокольній фіксації ілюстраторами етапів будівництва.

Індивідуальні портретні риси споруди на *арк. 67 зв. верх* заслуговують окремої уваги. По-перше, окрім двох згаданих радянським ученим малюнків, Десятинну церкву зображено ще на одному – *арк. 69 зв.*, у сцені молитви князя Володимира у новозбудованому храмі (іл. 1, б). Дане зображення в загальних рисах подібне до попереднього: одноповерховий корпус, у лівій (від глядача) частині якого розташовано арку головного входу, у правій – один ярус вікон. Уздовж верхнього краю споруди розташовано трапецієподібний карниз, увінчаний трьома напівкруглими формами, а по центру – світловий барабан, увінчаний банею. Кількість вікон (3 та 2) у даному випадку суттєвою відмінністю не вважаю – схематичність зображення робить важливим саму їх наявність та розташування в один ярус. У мініатюрі на *арк. 67 зв. верх* світловий барабан храму спирається на основу підпрямокутного (?) силуету, на мініатюрі *арк. 69 зв.* така основа відсутня. Єдиною принциповою розбіжністю між зображеннями виявляється наявність з правого боку невеличкої прибудови у зображенні на *арк. 69 зв.* – однак загальної подібності обох споруд вона не порушує.

Вказаний комплекс характерних рис трапляється, однак, не лише на зображеннях церкви Богородиці Десятинної. Існує ще принаймні три зображення церков, намальованих за тим самим шаблоном (іл. 2, а–в): Преображенська церква у Василеві (*арк. 70*), церква Успіня Богородиці під Києвом (*арк. 92 верх*), Борисоглібський храм у Вишгороді (*арк. 106 низ*). На зображенні Успенської церкви відсутні вікна, однак загальні пропорції відповідають двом іншим зображенням, а також описаним зображенням Десятинної церкви.

У тому самому руслі виконано зображення Києво-Печерського монастиря (*арк. 109*), однак вхід розташовано вже по центру фасаду (іл. 2, з).

*Іл. 2. Зображення церковної архітектури на мініатюрах Радзивілівського літопису:
а) Преображенська церква у Василеві (арк. 70); б) церква Успіння Богородиці під Києвом
(арк. 92 верх); в) Борисоглібський храм у Вишгороді (арк. 106 низ); г) Києво-Печерський
монастир (арк. 109)*

Спираючись на викладені спостереження, розглянуті малюнки Десятинної церкви слід вважати лише наслідуванням шаблону (далеко не єдиного в рукописі), яким користувалися ілюстратори РЛ при зображенні храмів.

Малюнок Десятинної церкви на *арк. 74 верх*, на перший погляд, значно відрізняється від щойно описаного стандарту, і, застосувавши певну долю фантазії, у ньому можна побачити спільні риси з реконструкцією М.В. Холостенка. Натомість уважний аналіз змушує скоригувати подібне уявлення.

Насамперед зображення Десятинної церкви на даній мініатюрі не можна сприймати окремо від загальної композиції. Зазначена мініатюра поєднує в собі дві сцени: ліворуч – опускання тіла князя Володимира з вікон палацу в Берестові, праворуч – уже похованого князя на тлі Десятинної церкви (іл. 1, в). Б.О. Рыбаков навів промальовку лише правої частини [6, с. 193], що й дозволило трактувати шатрові вежі як конструктивні складові церковної споруди. Погляд на повну мініатюру не підтверджує такої думки.

Ліва від глядача (центральна – якщо виходити з композиції малюнку) вежа насправді намальована окремо від церкви і впритул до споруди берестівського палацу. Крайня права вежа взагалі виглядає лише домальовкою, покликаною врівноважити загальну композицію, і так само не може аргументовано сприйматися як «портретне» зображення частини споруди Десятинної церкви. Якщо ж абстрагуватися від цих веж, то побачимо верхню частину тієї самої споруди, що зображено на мініатюрі *арк. 67 зв. верх*. Незначні відмінності – вікно на центральній закомарі та ліворуч замість одного аркового входу намальовано два вікна. Нижня частина храму лишилася затуленою похованням.

Таким чином, зображення Десятинної церкви на проаналізованих мініатюрах не можна визнати за бодай якоюсь мірою документальну фіксацію зовнішнього вигляду храму. Навпаки, глядачеві пропонується абстрактний шаблон, застосований ілюстраторами ще принаймні у чотирьох випадках, не пов'язаних із церквою Богородиці Десятинної.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. – М. : Издание МГУ, 1941. – 215 с.
2. *Івакін Г.Ю., Іоаннесян О.М., Йолшин Д.Д.* Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр / Г.Ю.Івакін, О.М. Іоаннесян, Д.Д. Йолшин // *Слов'яни і Русь: археологія та історія.* – К., 2013. – С. 73–80.
3. *Кукушкина М.В., Белоброва О.А., Амосов А.А., Сергєва И.Н.* Описание миниатюр Радзивилловской летописи / М.В. Кукушкина, О.А. Белоброва, А.А. Амосов, И.Н. Сергєва // *Радзивилловская летопись: Текст. Исследование. Описание миниатюр.* – Кн. 2. – СПб. : Глагол ; М. : Искусство, 1994. – С. 302–397.
4. *Никитин А.Л.* О Радзивилловской летописи / А.Л. Никитин // *Герменевтика древнерусской литературы.* – Вып. 11. – М. : Языки славянской культуры ; Прогресс-традиция, 2004. – С. 526–557.
5. *Рабинович М.Г.* Древнерусские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах / Р.М. Рабинович // *Новое в археологии. Сборник статей, посвященный 70-летию А.В. Арциховского.* – М. : Изд-во МГУ, 1972. – С. 170–181.
6. *Рыбаков Б.А.* Из истории культуры Древней Руси: Исследования и заметки. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 240 с.
7. *Рыбаков Б.А.* Миниатюры Радзивилловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII веков / Б.А. Рыбаков // *Радзивилловская летопись: Текст. Исследование. Описание миниатюр.* – Кн. 2. – СПб. : Глагол ; М. : Искусство, 1994. – С. 281–301.
8. *Толочко А.П.* Прорисовки зверей к миниатюрам Радзивилловской летописи и проблема происхождения рукописи / А.П. Толочко // *Ruthenica.* – Вып. 4. – К.: Институт історії України НАН України, 2005. – С. 62–84.
9. *Чернецов А.В.* К изучению Радзивилловской летописи / А.В. Чернецов // *Труды Отдела древнерусской литературы.* – Т. 36. – Ленинград : Наука, 1981. – С. 274–290.

МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК НА САДИБИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У ЗІБРАННІ НАУКОВИХ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Наталія Хамайко

*провідний науковий співробітник Науково-дослідного
відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ*

Коло наукових зацікавлень:

*історія і археологія міст Давньої Русі, світогляд
давньоруського населення*

У статті публікуються відомості про колекцію знахідок з розкопок М.К. Каргера 1948 року на садибі Десятинної церкви, що зберігається в Наукових фондах ІА НАНУ.

Ключові слова: *садиба Десятинної церкви, розкопки, опис, фрески, мозаїка, скло, поливна кераміка.*

В статтє публікуються сведения о коллекции находок из раскопок М.К. Каргера 1948 года в усадьбе Десятинной церкви, которая хранится в научных фондах ИА НАНУ.

Ключевые слова: *усадьба Десятинной церкви, раскопки, опись, фрески, мозаика, стекло, поливная керамика.*

The article gives information about the collection of finds from the excavations of M. Karger (1948) at the Desiatynna Church yard, which is stored in scientific collections of IA NASU.

Keywords: *Desiatynna Church yard, excavations, register, frescoes, mosaics, glass, glazed ceramics.*

У 1948–1949 роках силами Київської археологічної експедиції ПМК Академії наук СРСР та ІА Академії наук УРСР під керівництвом М.К. Каргера проводились археологічні роботи на садибі Київського історичного музею [6; 7]. Однак фактично роботи зосереджувалися на дослідженні культурних нашарувань на південний захід від фундаментів Десятинної церкви [7, рис. 1], що відобразилося також і в заголовку інвентарного опису [5]. Завдяки розкопкам було зібрано колекцію матеріалів, частину з яких (з розкопок 1948 року) було передано на зберігання до Наукових фондів Інституту археології НАН України як колекцію № 100.

Дослідженнями 1948 року було охоплено відносно невелику площу – 32 м² і 68 м² у двох розкопах відповідно та 9 м² у шурфі [7, с. 6, 11]. Завдяки їм вдалося виявити давні культурні нашарування нового та давньоруського часів,

християнські малоінвентарні поховання післямонгольського часу та декілька археологічних об'єктів, серед яких – землянка початку XIII ст. з рештками ювелірного виробництва, великий блок цегляної кладки XII ст. [4, с. 351], який автор розкопок вважав імітацією давньоруських будівельних матеріалів в часи Петра Могили [7, с. 11; 8, т. 2, с. 39, 48–49], та завалена частина закомари стіни Десятинної церкви із залишками фрескового розпису [7, с. 11–13, рис. 4].

Ця колекція, на відміну від матеріалів основних розкопок площі храму, не була опублікована. Лише перелік категорій знахідок без ілюстративного супроводу був поданий у першій короткій публікації [7] та в розширеній в узагальнюючій монографії [8, т. 1, с. 154, 344–346, табл. LVIII, LIX, LXXIII, LXXVII, LXXVIII, XC].

Археологічні знахідки з розкопок 1948 року належать до різноманітних катего-

Гл. 1. Фрагменти скляного посуду XVII-XVIII ст.

Іл. 2. Фрагмент обробленої шкіри

рій і різних хронологічних періодів, про що детальніше говорить М.К. Каргер у публікації: кераміка, у тому числі полив'яна; уламки амфор, глиняних світильників; шиферні прясельця; скляні браслети; залізні трубчасті замки, дужка відра, ножі та цвяхи; дерев'яна посудина із залишками перегорілого борошна; кам'яні та бурштиновий хрестики-тільники; кришталева намистина; кістяні вироби; золота трибусинна сережка, а також залишки ремісничого виробництва: обрізки бронзових пластинок і дроту, стулки енкалпіїнів, булавки, уламки кілець та інших виробів; уламок церковного дзвона і частина масивного бронзового предмета у формі розетки, фрагмент ливарної формочки [7, с. 9–10]. З розкопу, що був розташований ближче до фундаментів Десятинної церкви, походять численні рештки монументального будівництва: плінфа, фрески, цем'янковий розчин, черепиця [7, с. 11–13]. До колекції з розкопок 1948 року ввійшли не всі знахідки. Проте навіть кількість вказаних в інвентарному описі знахідок і кількість матеріалів, що зберігаються у скла-

ді колекції з розкопок М.К. Каргера 1948 року на садибі Десятинної церкви, не збігаються, хоча очевидно, що колекція формувалася як цілісна. Багатьох зазначених в описі позицій бракує у складі колекції.

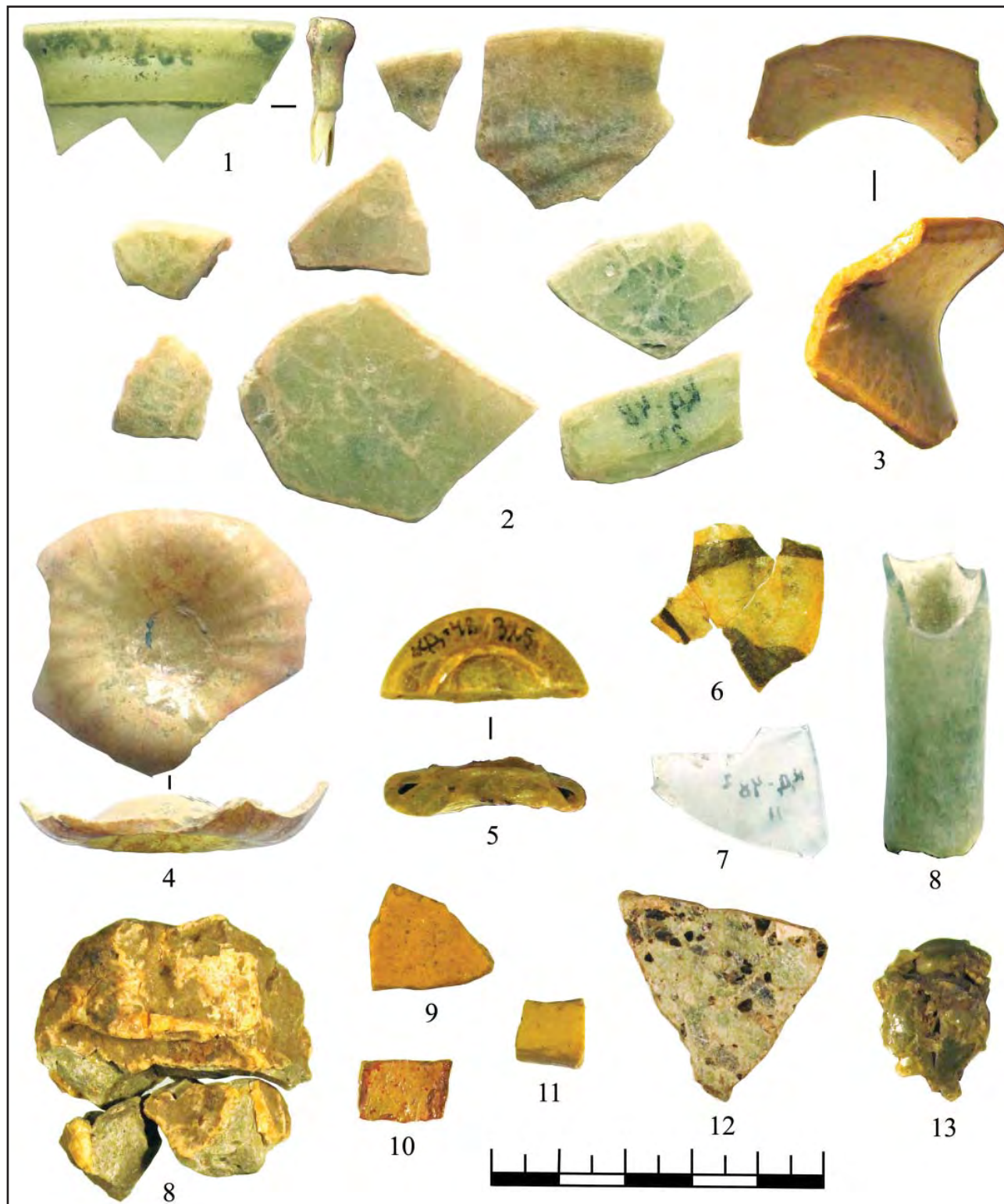
Колекція № 100 містить матеріали, що за функціональним призначенням поділяються на дві принципово різні групи: побутові предмети та будівельні матеріали. До першої належать численні знахідки фрагментів скляних посудин двох хронологічних періодів: доби давньої Русі й нового часу.

Матеріали XVII–XVIII ст. складають частину колекції, що презентує життєдіяльність навколо садиби Десятинної церкви в новий час. Це вінця, горлечка, стінки й донця пляшок, штофів, банок, кухлів тощо (іл. 1). Скло, з якого вони виготовлялися, містить ознаки дуже сильної іризації його поверхні, на окремих фрагментах помітні сліди розсклування та втрати оригінальної поверхні. Колір скла коливається в межах зеленуватої гама – від блакитнуватої до жовтувато-зеленої прозорої. Зазначені скляні вироби знаходять

дуже близькі аналогії серед предметів з розкопок В.К. Гончарова 1955 року на садибах по вул. Володимирській, 7 і 9 [1, с. 127, табл. 1, 1–5], території, безпосередньо наближеній до садиби Десятинної церкви, опублікованих детально Г.М. Шовкопляс і датованих XVI–

XVI ст. [15]. Хоча деякі зразки також близькі й до знахідок київського Подолу [14, с. 299–301, іл. 3] та старого Арсеналу [12] дещо пізнішого часу – XVIII – початку XIX ст.

Серед матеріалів колекції присутній також фрагмент шкіряного виробу (іл. 2). Шкіра

Іл. 3. Фрагменти скляного посуду давньоруського часу

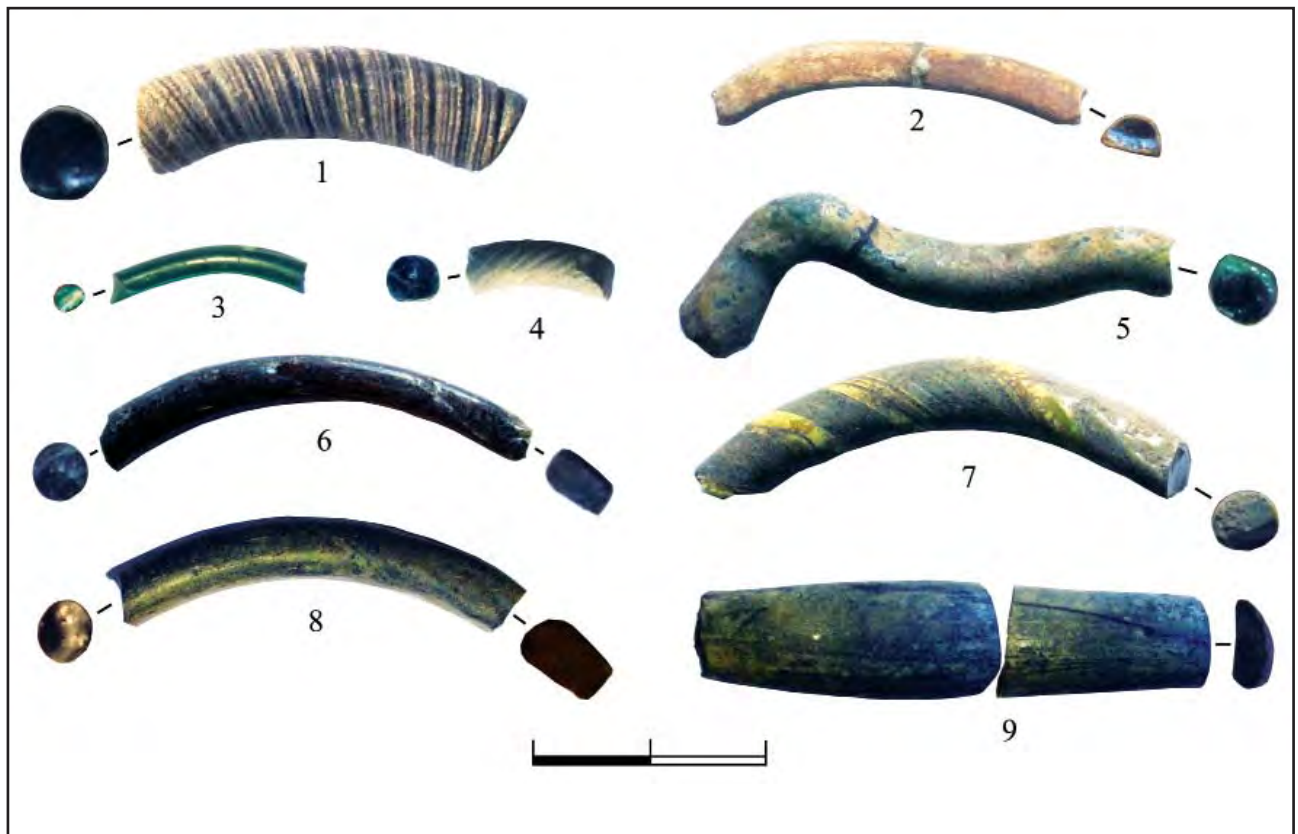
дуже пересушена (тонка й ламка), що значно ускладнює визначення функціонального призначення фрагмента. Однак її рівномірна товщина свідчить про початково високу якість виробу. Збереженість шкіри, найімовірніше, вказує на належність знахідки до пізніх поховань.

Фрагменти вінець, стінок і донець скляних посудин давньоруського часу (іл. 3) з колекції вирізняються, як правило, значно меншою товщиною стінок і меншим ступенем патинізованості їх поверхні, що, очевидно, є наслідком різного хімічного складу скла домонгольського періоду й нового часу. Серед них є фрагменти лампад, пляшок, склянок, флакона. Колір скла в основному світлий – від білого до жовтуватого прозорого, інколи на зовнішній поверхні трапляються залишки декору, нанесеного смугою контрастного (чорного) кольору (іл. 3: 6). Описані фрагменти скляних виробів, очевидно, місцевого виробництва. Ю.В. Щапова відзначає функціонування склоробної майстерні при будівництві Софії Київської [16, с. 73–74], а також вважає, що на 80-ті роки XI ст. давньоруське склоробне виробництво стало вже самостійним і

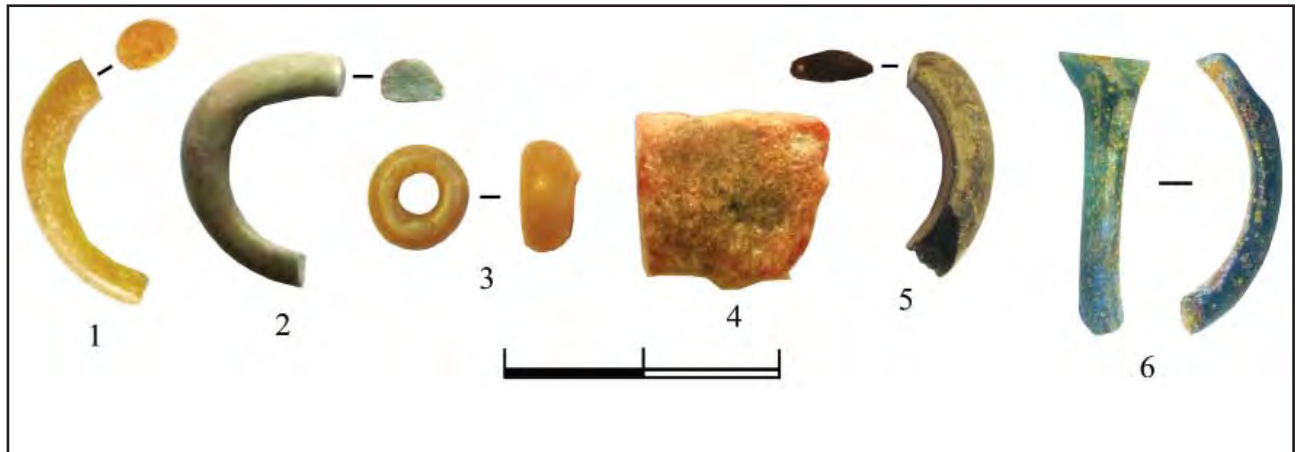
помітним явищем у житті Київської держави [16, с. 82]. Серед знахідок є також фрагмент недоплавленої (?) скляної маси і сплавлений шматочок скла (іл. 3: 8, 13), що може свідчити про наявність неподалік слідів склоробного виробництва.

До знахідок домонгольського періоду належать також численні фрагменти скляних прикрас, безумовна першість серед яких належить фрагментам браслетів (іл. 4). Вони різні за кольором, розміром і технікою формовки. Колір браслетів зелений, синій, синьо-фіолетовий, чорний. У перерізі – округлі, овальні, плоско-опуклі. За технікою виробництва – прості, кручені та звиті з кількох скляних паличок. Приблизно половина браслетів – кручені, частина з них прикрашена контрастною стрічкою (наприклад, жовтою на чорному тлі). На частині браслетів помітні сліди скріплювання (так званого «замка»), від чого переріз набуває підпрямокутних обрисів. Частина фрагментів повторно оплавлені.

XI–XIII ст. датуються і фрагменти скляних каблучок (іл. 5: 1–2, 5–6). У перерізі вони плоско-опуклі, трикутні, овальні. Колір – жовтий, зелений, чорний, блакитний. Половина з

Іл. 4. Давньоруські скляні браслети

Іл. 5. Скляні прикраси та фрагмент бурштину

них – персні з плоским щитком. У колекції також зберігається одна так звана «зонна» намистина із жовтого прозорого скла (іл. 5: 3). Усі зазначені групи прикрас знаходять аналогії серед опублікованих знахідок зі скла з розкопок Десятинної церкви [3].

До імпорту належить фрагмент денця керамічної полив'яної миски на піддоні (іл. 6). Керамічне тісто оранжево-червоного кольору, ніздрювате, добре обпалене. Із внутрішнього боку на поверхні миски по поливі зеленого, жовтого та яскраво коричневого кольорів нанесено орнамент у техніці «сграффіто». Ця техніка була розповсюджена на візантійських територіях, починаючи з другої половини XII ст., і набула надзвичайної популярності у XIII і XIV ст. [17, р. 84–89, 108–129; 9, с. 189].

Рештки ремісничого виробництва представлені фрагментами пиляних кісток тварин. Це – щільний ріг, а також порожнистий ріг і епіфіз великих копитних (іл. 7: 1–3), які могли використовуватися як для косторізного виробництва, так і для варіння клею [13, с. 48–50]. До виробів з кістки належить також фрагментована рогова мисливська стріла (іл. 7: 4).

До категорії знахідок з каменю належать пірофілітові біконічні прясельця та їх фрагменти (іл. 10), широко розповсюджені в давньоруський час [11, с. 78–87], а також відщепи кременю. Серед решти присутній також фрагмент бурштину зі слідами підрізування (іл. 5: 4), що використовувався як матеріал для виготовлення прикрас.

Поодинокі фрагменти смальти жовтого та червоного кольору, а також кам'яний фрагмент мозаїки підлоги (іл. 3: 9–12) належать уже до іншої групи знахідок – будівельних решток.

До решток монументальної архітектури належать, очевидно, і фрагменти скляних віконниць (іл. 8). За станом збереженості серед них вирізняються дві групи. Перша – скло зеленувате, дуже патинізоване, патина щільна непрозора, коричневого, брудносірого або бруднуватого бежевого кольору. Друга – скло світлих відтінків (жовтувате, блакитне), на якому стан патинізованості значно менший. Можна припустити, що віконне скло належить двом хронологічним періодам: домонгольському й новому часу.

Частина знахідок у колекції представлена фрагментами тиньку з фресковим розписом (іл. 9). Кольори розпису – червоний, чорний, зелений, білий, жовтий, жовтогарячий. Є фрагменти, що містять розписи двох чи більше кольорів. Штукатурка, на яку нанесено розпис, різної товщини і кольору – від більш світлого білуватого до коричневатого, включає жорстку й частинки соломи. На одному фрагменті помітні залишки графіту (іл. 9: 7). Розміри фрагментів фресок коливаються від 5 до 15 см.

За описами автора розкопок М.К. Каргера, дослідженнями було виявлено значно більшу кількість археологічних матеріалів із садиби Десятинної церкви [5], ніж це представлено в складі колекції № 100 Наукових фондів Інституту археології. М.К. Каргер описує досліджені ним шари з будівельними рештками як насичені фрагментами плінф, вапнякового розчину, штукатурки з фресковим розписом та круглого віконного скла [7, с. 7, 12]. Однак у колекції, окрім фрагментів тиньку з фресковими розписами, відсутні будівельні матеріали. Попри те, що була досліджена майстерня

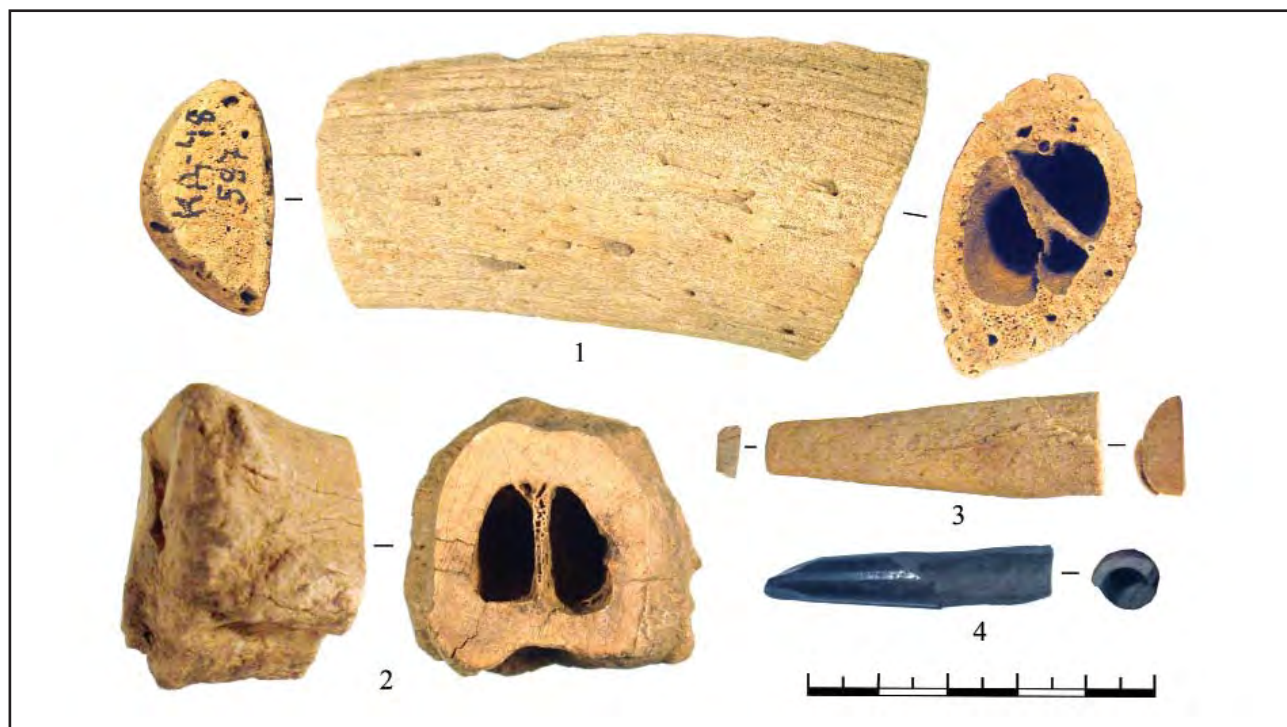

Лл. 6. Фрагмент імпортованої полив'яної посудини, орнаментованої у техніці «сграффіто»

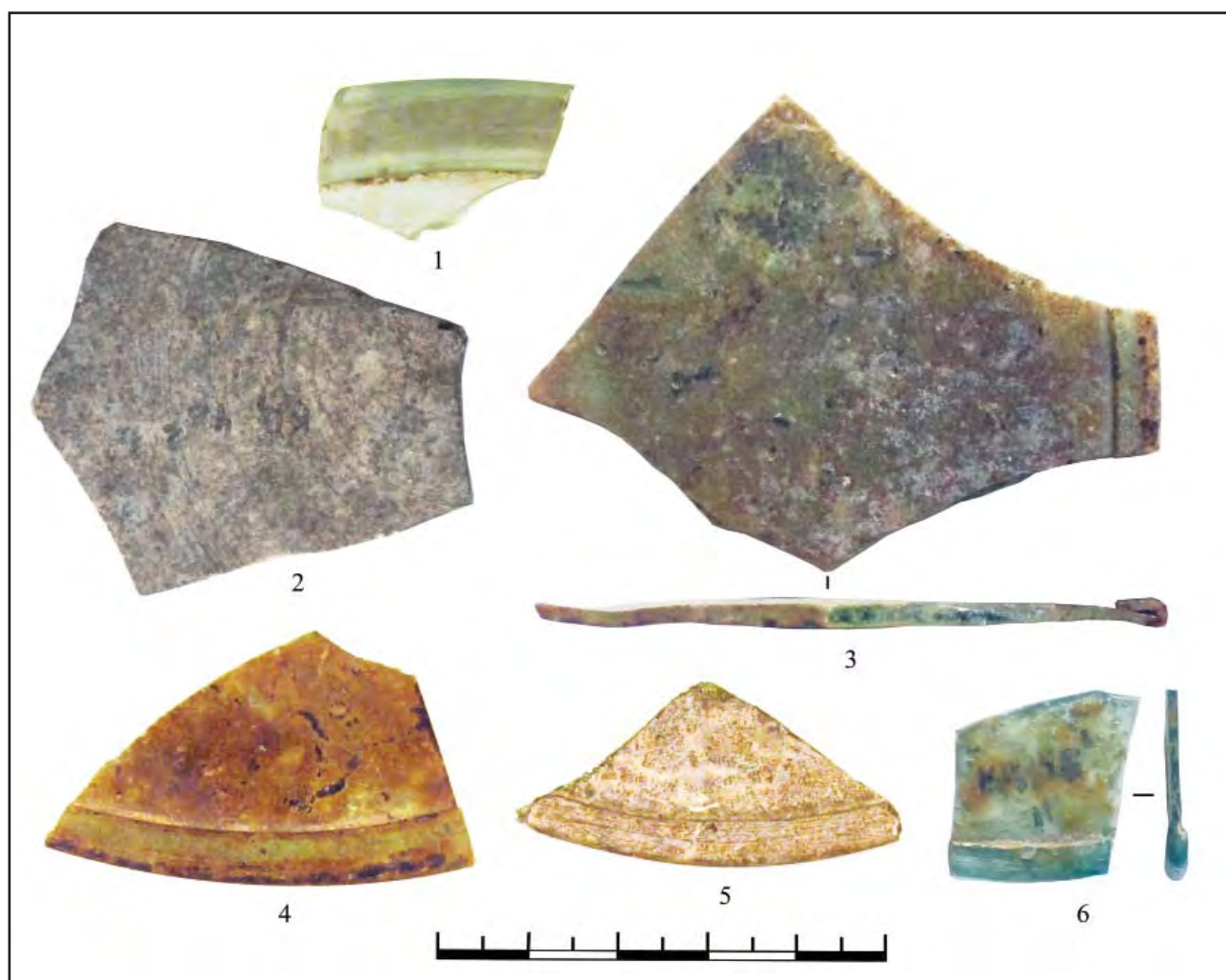
ремісника-ювеліра, зовсім немає виробів з металів, як дорогоцінних та кольорових, так і чорних. Немає керамічного матеріалу (за винятком одного фрагмента денця керамічної полив'яної миски з піддоном), хоча, як правило, саме він складає основу фондової археологічної колекції.

Наукові фонди Інституту археології отримали лише частину знахідок, виявлених розкопками М.К. Каргера у 1948 році: фресок з розвалів стін Десятинної церкви, виробів зі скла – посуду (нового й давньоруського часу) та прикрас (давньоруського

періоду), кістяних заготовок і виробів, пірофілітових пряслиць, відщепів кременю та фрагмент шкіряного виробу. Решта знахідок потрапила до Інституту історії матеріальної культури в Ленінграді, звідки двома частинами у 1953 та 1989 роках передавалась на зберігання до Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія), де на даний момент знаходяться предмети церковного побуту та особистого благочестя, металеві побутові речі та прикраси й деталі костюма, а також переважна кількість будівельних матеріалів [2, с. 193–201].

Іл. 7. Вироби з кістки

Іл. 8. Фрагменти скляних віконниць

Гл. 9. Фрагменти тиньку з фресковими розписами

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаров В.К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. / В.К. Гончаров // Археологія. – К., 1957. – Т. X. – С. 122–135.
2. Знахідки з розкопок Десятинної церкви у колекції Державного Ермітажу (Санкт-Петербург): каталог / [авт.-упоряд. С. Рябцева та ін.] // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К. : АртЕк, 1996. – С. 192–204.
3. Зоценко В.М. Скляні вироби / В. Зоценко, О. Гончаров // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К. : АртЕк, 1996. – С. 95–100.

Іл. 10. Пірофілітові пряслєцця.

4. *Иоаннисян О.М.* Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) / О.М. Иоаннисян, Д.Д. Ёлшин, П.Л. Зыков, Г.Ю. Ивакин, В.К. Козюба, А.В. Комар, Ю.В. Лукомский // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2009. – Т. XLVIII. – С. 330–366.

5. *Каргер М.К.* Раскопки 1948–1949 гг. в усадьбе Центрального Исторического музея УССР в Киеве / М.К. Каргер // НА ИА НАНУ. – Фонд эксп. – № 1948/18.

6. *Каргер М.К.* Раскопки 1948–1949 гг. на усадьбе Центрального Исторического музея УССР в Киеве / М.К. Каргер // НА ИА НАНУ. – Фонд эксп. – № 1949/1.

7. *Каргер М.К.* Розкопки на садибі Київського Історичного музею / М.К. Каргер // АП УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. III. – С. 5–13.

8. *Каргер М.К.* Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М.К. Каргер. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1. – 580 с.; 1961. – Т. 2. – 661 с.

9. *Коваль В.Ю.* Керамика Востока на Руси / В.Ю. Коваль. – М. : Наука, 2010.

10. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / [авт-упор. Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик, А.О. Денисова, І.В. Карашевич, Є.Г. Карнаух, В.М. Корпусова, Л.В. Павленко, Н.О. Сон]. – К. : Академперіодика, 2007.

11. *Петраускас А.В.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А.В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – 200 с.

12. *Починок Е.Ю.* Скляний столовий посуд з території Старого Арсеналу / Е.Ю. Починок // Лаврський альманах. Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження. – К. : Фенікс, НКПІКЗ, 2008. – Вип. 21, спецвипуск 8. – (Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження). – С. 43–49.

13. *Сергєєва М.С.* Косторізна справа у Стародавньому Києві / М.С. Сергєєва. – К. : КНТ, 2011. – 256 с.

14. *Хамайко Н.В.* Підвальний комплекс другої половини XVIII – початку XIX ст. на Київському Подолі / Н.В. Хамайко, Л.В. Чміль // Могилянські читання 2009 : зб. наук. праць. – К. : НКПІКЗ, 2010. – С. 294–301.

15. *Шовкопляс А.М.* Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева / А.М. Шовкопляс // Культура средневековой Руси. – Ленинград : Наука, 1974. – С. 81–85.

16. *Щапова Ю.Л.* Византийское стекло. Очерки истории / Ю.Л. Щапова. – М. : Едиториал УРСС, 1998. – 288 с.

17. *Vroom J.* Byzantine to Modern Pottery in the Aegean (7th to 20th century): An Introduction and Field Guide / J. Vroom. – Utrecht : Parnassus Press, 2005. – 224 p.

ХРАМОВАЯ АРХИТЕКТУРА В ТРУДАХ XII ВСЕРОССИЙСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА

Игорь Хроненко

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского отдела историко-археологических исследований МИДЦ

Круг научных интересов:

церковная археология, история Украины XIX в.

У статті висвітлюються питання історії храмобудування, які були порушені на XII Всеросійському археологічному з'їзді в Харкові. Серед них більш детально проаналізовано доповідь професора Д.В. Айналова про залишки церкви Богородиці Десятинної.

В статье рассматриваются вопросы истории храмостроительства, которые были подняты на XII Всероссийском археологическом съезде в Харькове. Среди них более подробно освещен доклад профессора Д.В. Айналова об остатках церкви Богородицы Десятинной.

The article deals with the history of church construction that was raised at the 12th All-Russian Archaeological Congress in Kharkov. Among them, in more detail, the author focuses on the report of Professor D. Aynalova about the remains of the Virgin Church.

В данной статье рассмотрены вопросы церковной архитектуры, которые поднимались на XII Всероссийском археологическом съезде, проходившем в августе 1902 года в г. Харькове. Напомним, что это был уже четвертый археологический съезд на территории Украины. Кроме того, за 33 года, прошедших с момента созыва первого научного форума, была собрана огромная научная база, разработана методика церковно-археологических исследований в целом и храмовой архитектуры в частности. В этот период научное сообщество Российской империи выпустило в свет такие фундаментальные тематические труды, как: «Русская старина в памятниках зодчества» Н.М. Снегирева (М., 1848–1853); «Историческое исследование памятников русского зодчества» Л.В. Даля (Зодчий, 1872, № 2; 1875, № 11–12); «Очерки по истории древнерусского зодчества» В.В. Сулова (СПб., 1889); «Русские древности» Н. Кондакова, И. Толстого (СПб., 1889–1899, вып. I–V); «Русское искусство.

Черты самобытности в древне-русском зодчестве» И.Е. Забелина (М., 1900); «Архитектурная Энциклопедия второй половины XIX в. Т. I. Архитектура исповеданий» Г.В. Барановского (СПб., 1902) и др. Описанию храмов и монастырей епархии был посвящён обширный труд архиепископа Филарета (Гумилевского) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии, в 5 отделениях» (М. ; X., 1852–1859).

По словам организаторов съезда, он был посвящён «почти исключительно тому району южно-русских степей, который предполагалось изучить и обследовать, чтобы заполнить недочёты в наших исторических и археологических сведениях» [16, с. 420]. Надо отметить, что, начиная именно с Харьковского съезда, Предварительные комитеты открывали большое количество отделений в соседних городах и губерниях при местных обществах или ученых архивных комиссиях. Это позволяло существенно расширить фронт подготовительных работ [12, с. 103].

Кроме того, в связи с празднованием 250-летия г. Харькова профессор Д.И. Багалей, по поручению Городской управы, организовал изучение и описание храмов города. Это исследование совпало с процессом подготовки к Археологическому съезду. Активное участие в нём принял один из преподавателей Харьковского университета, редактор альбома выставки съезда, профессор Е.К. Редин [17]. Его доклад «Памятники церковных древностей Харьковской губернии» [8], прозвучавший на заседании Предварительного комитета в апреле 1900 года, и выступление на самом съезде («Религиозные памятники искусств Харьковской губернии») [9] изобилуют церковно-археологическими исследованиями сакральной архитектуры.

Уже в протоколах заседаний Предварительного комитета [15], которые разрабатывали весь аспект проблем по различным направлениям археологических знаний, выносящихся на рассмотрение съезда [19], были заявлены несколько докладов, рассматривающих церковную архитектуру. К ним можно отнести сообщения И.М. Рябинина «О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквях и монастырях, кои имели связь с собором» [11]; Н.И. Алякритского «Древности Дмитриевского уезда Курской губернии и церковей г. Дмитриева» [1]; М.А. Русова «О поселениях и постройках в Полтавской губернии» [10] и др.

На заседаниях самого XII Археологического съезда выделяется целый ряд ярких докладов по указанной теме, например, «Мраморы и инкрустации Киево-Софийского Собора и Десятинной церкви» Д.В. Айналова [14, с. 7–11]; «Церковные древности Кубанских казаков» П.П. Короленко [14, с. 21–110]; «Монастыри и церкви г. Путивля, существующие и упраздненные» свящ. Иакова Левицкого [14, с. 122–164]; «Усть-Медведицкий Преображенский женский монастырь», «Кременской Вознесенский мужской монастырь», «Старочеркасский Ефремовский женский монастырь» Х.И. Попова [14, с. 165–170]. В период деятельности съезда также рассматривались вопросы церковной-археологии, связанные с самым древним храмом в Херсонесе Таврическом, который был открыт в ходе археологических

раскопок 1902 года, с историей пещерных храмов Воронежской губернии, с восстановлением киевской церкви Спаса на Берестове. Эти и другие исследования были актуальны не только для г. Харькова, но и для других губерний юга Украины. Волна интереса к прошлому затронула «практически все слои населения, пробудились многие чиновники, интеллигенция, обыватели и конечно ученые губернии» [5]. Как было отмечено в докладах конференции, посвященной столетнему юбилею XII Всероссийского археологического съезда (Харьков, 2002), он стал огромным толчком для развития науки и музейного дела в регионе [18].

Своеобразной ревизией имеющегося археологического материала были выставки съездов. Они подводили определенный итог подготовительным работам, представляя научной общественности результаты раскопок и сборов [12, с. 178]. Под редакцией профессора Е.К. Редина вышло 8 отдельных каталогов различного объема к каждому отделу выставки Харьковского съезда. К каталогам был приложен иллюстрированный «Альбом», содержащий 56 таблиц с более чем тремя сотнями иллюстраций, в которых мы можем найти и фото отдельных храмов. Через три года после окончания съезда учёным были изданы «Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова» [7]. В этом труде Е.К. Редина проводит аналогии и сравнительный анализ харьковских храмов и храмов других регионов – как каменных, так и деревянных.

В связи с актуальностью изучения на сегодняшний день историко-археологического прошлого Богородично Десятинного храма хотелось бы подробно остановиться на докладе Дмитрия Власьевича Айналова «Мраморы и инкрустации Киево-Софийского Собора и Десятинной церкви». Во время работы съезда ученый был преподавателем истории искусства в Казанском университете и уже опубликовал ряд работ по истории искусств древнехристианского, византийского, русского, итальянского Возрождения («Мозаики IV и V веков» (СПб., 1895), «Эллинистические основы византийского искусства» (СПб., 1900), «Памятники христианского Херсонеса» (М., 1901) и др.).

Выбор темы доклада историком был неслучаен. Московское археологическое общество поспособствовало автору в изучении киевских храмов летом 1901 года в связи с тем, что «древности Киева, несмотря на свою известность, представляют такие памятники, которые не во всех случаях введены в круг научного методологического знания» [14, с. 5]. Менее всего была исследована архитектура и мраморные украшения (колоннады, инкрустации полов и стен, саркофаги, рельефные доски). Как доказывает ученый, мраморная инкрустация представляет собой одну из отраслей мозаики, но в более простом виде. Сам принцип древнего строительства подразумевал изучение и этого древнего искусства, так как «основная масса храма покрывалась мраморными облицовками и инкрустациями с художественными целями, и гармония целого достигалась настолько же связью архитектурных форм с живописными украшениями...» [14, с. 5]. Описывая фрагменты мозаик с Богородицы Десятинной церкви Д.В. Айналов делает вывод, что её стены были украшены настенной мозаикой: «Стен-

ная инкрустация Десятинной церкви была выполнена с замечательным мастерством и совершенством, неизвестными в Киево-Софийском соборе». Сама фреска, по мнению автора, является образцом византийского христианского искусства X в. Описывая остатки пола храма, было отмечено, что он выполнен из разного вида мрамора: «лиловый порфир, зелёный, белый с прослойками, пятнистый», а «рисунок этой ковровой мозаики ещё не имеет примесей арабских завитков и напоминает простоту античной геометрической орнаментами» [14, с. 6]. Важность рассмотренного нами доклада Д.В. Айналова заключается в попытке автора всесторонне изучить и описать материальные артефакты самой древней каменной святыни – храма Богородицы Десятинной.

Процесс изучения истории регионального храмостроения продолжается. Современные учёные рассматривают его определённые аспекты и направления, а также по крупницам собирают информацию об уничтоженных храмах как Слобожанщины [2, 3, 6, 13], так и других регионов нашей страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Алякритский Н.И.* Древности Дмитриевского уезда Курской губернии и церковей г. Дмитриева // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда : в 2 т. / под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 376–383.
2. *Бондаренко І.* Еклектика у храмовій архітектурі Харківщини (на прикладі творчості Ф. Данилова) // АСУ. – 1997. – № 4. – С. 116–122.
3. *Бондаренко І.В.* Передумови і тенденції стильового розвитку храмової архітектури Слобожанщини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ...канд. архітектури. – Х., 1999. – 146 с.
4. Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». – Х. : Рідний край, 1997. – Ч. II.
5. Конференции, посвященные столетнему юбилею XII Археологического съезда в Харькове [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ysadba.rider.com.ua/almanac.html/file/almanah/03/22.doc> от 01.10.2013 г.
6. Православные храмы Харьковской губернии 1681–1917 гг. Альбом-каталог / ред. А.Ф. Пармонов. – Х., 2007. – 346 с.
7. *Редин Е.К.* Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова // СХИФО. – 1905. – Т. 16.
8. *Редин Е.К.* Памятники церковных древностей Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда : в 2 т. / под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 44–48.
9. *Редин Е.К.* Религиозные памятники искусств Харьковской губернии: [крат. излож. докл.] // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. П.С. Уваровой. – М., 1905. – Т. 3. – С. 339–340.

10. *Русова М.А.* Очерк поселений и построек Полтавской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда : в 2 т. / под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 73–120.

11. *Рябинин И.М.* О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда : в 2 т. / под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 294–360.

12. *Серых Д.В.* Всероссийские археологические съезды как форма организации отечественной археологической науки во второй половине XIX – начале XX в. : дис. ...канд. ист. наук. – Самара, 2005.

13. *Тимофієнко В.І.* Деякі риси сакральної архітектури Слобожанщини доби класицизму і ампіру // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». – Х. : Рідний край, 1997. – Ч. II. – С. 219–222.

14. Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902: в 3 т. / под ред. П.С. Уваровой. – М., 1905. – Т. 3. – 427 с.

15. Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда / изданы под ред. проф. Е.К. Редина. – Х., 1902. –Т. I–II.

16. *Уварова П.С.* Обзор деятельности первых двенадцати Съездов // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902: в 3 т. / под ред. П.С. Уваровой. – М., 1905. – Т. 3. – С. 420.

17. *Філіпенко Р.І.* До питання про вивчення Є.К. Редіним «Церковної старовини» м. Харкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrhistoria.at.ua/publ/filippenko_r_i_do_pitannja_pro_vivchennja_e_k_redinim_cerkov_i_cerkovnoji_starovini_m_kharkova/20-1-0-1005 от 01.10.2013 г.

18. Харківське історико-філологічне товариство : бібліографічний покажчик / уклад. : М.Г. Швалб, Б. Глибицька ; вступ. ст. : С.І. Посохов ; бібліогр. ред. : В.Д. Прокопова. – Х. : ЦНБ Харк. нац. ун-та, 2002. – 112 с. – (До 100-річчя XII Археологічного з'їзду).

19. Хроника Археологических съездов России. 1869–1914 / сост. А.Г. Абайдулова, Н.А. Петрова ; науч. ред. Н.П. Копанева. – СПб. : Европейский дом, 2006.

ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

Леся Чміль

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МДЦ

Коло наукових зацікавлень:

пізньосередньовічна та ранньомодерна українська кераміка

У статті аналізуються документи, що стосуються історії Десятинної церкви кінця XVI – початку XVII ст., а також археологічні матеріали цього часу. Робиться висновок про можливість функціонування церкви з другої половини XVI ст.

Ключові слова: *церква Миколи Десятинного, священник Филип Одоній, XVI століття.*

В статье анализируются документы, касающиеся истории Десятинной церкви конца XVI – начала XVII в., а также археологические материалы этого времени. Делается вывод о возможности функционирования церкви со второй половины XVI в.

Ключевые слова: *церковь Николы Десятинного, священник Филипп Одоний, XVI век.*

The documents concerning the Desiatynna Church of the 16th – early 17th centuries functioning and archeological materials of that time are analyzed by the author. It is concluded about possible functioning of the church since the 2nd half of the 16th c.

Keywords: *Nikola Desiatynnyi Church, priest Philip Odoniy, 16 century.*

Післямонгольський час є найбільш мало-відомим періодом в історії Десятинної церкви. Тому будь-які свідчення писемних, археологічних та інших джерел набувають особливо важливого значення. Водночас поодинокі опубліковані документи кінця XVI – початку XVII ст. по-різному трактувалися дослідниками, що іноді приводило до помилкових висновків. Ці різночитання трапляються не тільки в дореволюційних істориків, але, що важливо, повторюються і в сучасних публікаціях. Тому завдання даного дослідження – зібрати всі опубліковані документи, які стосуються Десятинної церкви кінця XVI – початку XVII ст., та спробувати проаналізувати їх у хронологічній послідовності. Також було залучено поодинокі археологічні джерела XVI ст. для того, щоб скласти уявлення про Десятинну церкву та її довіклля в XVI – на початку XVII ст. (до часу її переходу під владу православних).

У 1482 році відбулося спустошення Києва військами Менглі-Гірея, що за руйнівни-

ми наслідками не поступалося монголо-татарській навалі XIII ст. У Верхньому Києві значно постраждала забудова та загинули культові будівлі, що діяли поряд з руїнами Десятинної церкви, – церква Федорівського монастиря та, можливо, «ротонда» [16, с. 12]. Дуже постраждав тоді й Софійський собор, літургійна утвар з якого була вивезена до Москви в подарунок князеві Івану III [13, с. 195]. Проте в XVI ст. життя у Старокиївській частині міста відновлюється. Згідно з люстрацією Київського замку 1552 року в «Старому городищі» перебували двори «слуг церковних» та «людей митропольних». У 1560-х роках у Верхньому Києві засновано Софійську слободу, жителі якої підпорядковувалися київському митрополиту [16, с. 15]. Згідно з подимним реєстром 1571 року тут проживали піддані митрополії – 23 «людей нагорних» разом з митрополичими слугами [14, с. 330].

Про Десятинну церкву цього часу даних немає, але є кілька документів початку

XVII ст., що дозволяють порушити питання про функціонування церкви принаймні з кінця XVI ст. Вони стосуються «нагорського попа» «Филипа Офанасовича Одонея» та церкви Миколая Десятинного. Найранішим з них є випис із книг гродських воєводства Київського 1593 року, у якому записано 8 документів Филипу на маєтності церков: 1573 року – на Трьохсвятительську: просив «Филип Опанасович Чеснохреский а быхмо ему церковь мурованую, которая от немалого часу впусе лежит на горе», Трьохсвятительську дали, що він і отримав; 1574 року – на підтвердження попереднього листа; два листи Костянтина Острозького: 1571 року – про невидання данини з деяких сіл; 1586 року – підтвердження маєтностей Воздвиженської церкви попу Филипу; 1589 року – повернення ниви Воздвиженської церкви йому ж; 1590 року – лист митрополита на ті самі маєтності; 1592 року – два листи про те саме [15, с. 489–492]. Отже, до 1593 року мова йде лише про Воздвиженську і Трьохсвятительську церкви з їхніми маєтностями, і стверджувати, що Филип володів Десятинною церквою з 1571 року, поки що немає підстав [16, с. 15]. Трьохсвятительська церква перебувала в межах колишнього «міста Володимира». Місце розташування Воздвиженської¹ повністю не з'ясовано, але, на думку деяких дослідників, вона також містилася недалеко від Десятинної церкви [16, с. 15].

Наступна згадка відноситься вже до часу після прийняття унії. Так, 13 липня 1600 року по смерті Михайла Рагози відбулося введення у володіння митрополії унійного митрополита Іпатія Потія за участі київського підчашого Лавріана Лозки [13, с. 195]. Відчувши опір архімандрита й капітули Києво-Печерської лаври, Потій та Лозка пішли до Софії, яка виявилася зачиненою. Ключі від неї приніс Филип та відкрив церкву без жодного спротиву: «А гдысмо зь дворенином его кр мл до церкви светое Софея приехали нашли есмо цвинтар замком замкнений послал дворенин его кр мл по попа который ключы от церкви мает и на горе живет Филип поп нагорский который же поп Филип пришол с ключами и ни в чом не будучы спротивным цвинтар и

церков отомкнул ...который же Филип поп за поданем церкви светого Софея его мл отцу Ипатею митрополиту Киевскому в моц оный поп под розказане послушенство и благословенство его млсти подал се до далшое науки его мл» [13, с. 195; 7, с. 331]. Тут бачимо Филипа вже адміністратором Софії, але про Десятинку в цьому документі не згадується. Також ясно вказується на те, що він визнавав над собою владу уніатського митрополита.

За березень 1605 року маємо донесення возних про те, що протопіп Іван Мужилівський за наказом уніатського намісника Якуба Крушинського відібрав у Филипа, котрий на той час держав уже чотири церкви, дві з них – «одну Софейскую мурованую, а другую Миколскую Десетинную» і заборонив йому відправляти богослужіння. Цей Мужилівський був обраний протопопом в 1603 році київськими священиками й затверджений князем Костянтином Острозьким київським воєводою, після чого, очевидно, перейшов до уніатів [1, с. 244; 13, с. 196; 5, с. 62]. Филипа звинувачували в тому, що він ще за життя митрополита Михайла Рагози скриньку з мощами із Софії віддав протопопу Івану Островецькому, після смерті якого вона опинилася в ратуші²; вів блудне життя та не відправляв служби під час великого посту в чотирьох церквах; а також «камень тесаное по сдолбахъ и сходахъ рознымъ людемъ пороспродавалъ» [12, с. 141–142; 5, с. 58]. Филип Одоній у свою чергу подав скаргу на Мужилівського за такі дії і звинуватив його у вимаганні 10 червоних золотих, яких він йому не дав, що й спричинило, за словами Филипа, відібрання церков. Причому він вказує, що Мужилівський «едну с тых церквей светого Николы другому некому попу Прокопу човеку [...] ащому и нечинному отдал». Реакція Костянтина Острозького на такі дії була різкою. Він написав листа Мужилівському, у якому вимагав з'явитися до нього на суд та повернути Филипу незаконно відібрані церкви. Цей документ датується травнем 1605 року [7, с. 337]. Невідомо, чим скінчилася ця справа, але далі про Филипа як «держателя» церкви Миколая Десятинного згадок поки що не зна-

¹ До речі, у деяких сучасних публікаціях вона помилково називається Володимирською (Десятинною) [7, с. 357, 409]

² Про цю скриньку з мощами йдеться в листі Сигізмунда III до київських міщан 1605 року з вимогою повернути її до церкви Святої Софії [12, с. 143].

йдено. Треба відмітити, що Михайло Рагоза помер 1599 року, отже Филип володів Софією ще раніше, можливо, тоді в нього була вже й Десятинна церква.

Наступний документ – протестація уніатів 1616 року. Уперше вона була надрукована 1873 року П. Лебединцевим у «Киевских епархиальных ведомостях» [11, с. 356–363]. У ньому згадувалася церква Святого Микити, що свого часу спонукало науковців до її пошуку в межах Верхнього Києва³. Проте С. Голубев знайшов копію цього документа⁴, де до назви церкви додано слово «Десятинного», і таким чином встановив, що це помилка переписувача, і йдеться саме про церкву Миколая Десятинного [6, с. 23–24]. У 1905 році цей документ (люстрація Київського замку 1616 року, до якої власне і входить згадана протестація) був надрукований в «Архиве Юго-Западной России», де назва церкви подана вже правильно – «świętego Mikołę». У цій протестації мовиться про те, що раніше церквами Святого Василя (Трьохсвятительською), Святого Миколая та Воздвиження Чесного Хреста, а також митрополичими підданими, що складали церковну парафію, володів піп Филип. Утім, дві останні церкви на 1616 рік остаточно зруйнувалися: «...por Philipiey mieszkał tamże na Gurze, przy cerkwi świętego Wasyla, świętego Mikołę y cerkiew Podniesienia Świętego Krzyża y poddanych, to iest parafią do tych cerkwi przynależące, ale cerkwie należały do metropoliy y w posłuszenstwie y na gruncie jego mosci metropolim były; potym, kiedy te cerkwie spustoszały, dwóch teraz y znaku niemasz, a trzecią cerkiew, świętego Wasyla, jego mosc pan podwoiewodzy odiał...» [3, с. 34–35; 7, с. 357]. Звичайно, твердження, що церкви спустошені, а двох «зараз і знаку нема» є явним перебільшенням. Адже в 1633 році Петро Могила забрав Десятинну церкву в діючому стані [4, прилож., с. 534]. А про функціонування Воздвиженської свідчить королівський декрет за цей же, 1616, рік, у справі уніатського священника Івана Юзефовича (Єсифовича). У ньо-

му, зокрема, сказано, що раніше Юзефович володів двома церквами у Верхньому Києві – Святого Василя (Трьохсвятительською) та Воздвиженською. На час написання цього документа він передав їх своєму неповнолітньому сину Мойсею Івановичу [4, прилож., с. 211–214]. Тобто, це ті дві церкви, які раніше були у віданні Филипа Одонія. У наведеному документі вказується, що вони не мали парафій і виконували роль каплиць, де в певні дні та на свята правилася літургія⁵ [7, с. 357]. Згадуються ці церкви і в наступних роках. Так, за 1618 рік є скарга Івана Юзефовича на київського підвоеводу Михайла Холоневського за те, що останній забрав у нього маєтності Воздвиженської та Трьохсвятительської (Василівської) церков⁶ [2, с. 456–458]. Боротьба за Василівську церкву продовжувалася в наступних роках – 1626 року київські козаки захопили її та вбили Івана Юзефовича. Тоді ж церкву віддали уніатському наміснику Мартину Корсаку, але її одразу ж захопили ченці Михайлівського монастиря, поставивши там священником Мойсея Івановича – того самого сина Івана Юзефовича, котрий у 1616 році володів Василівською та Воздвиженською церквами. У 1628 році уніатський митрополит Йосиф Рутський подав позов на Мойсея Івановича, звинувачуючи його також у тому, що він перейшов у православ'я на відміну від батька, який тримався унії [7, с. 372–376]. Характерно, що ніяких згадок про Десятинну церкву в наведених документах немає. Можливо, це пов'язано з її занепадом, зафіксованим 1616 року, хоча, як уже згадувалося, повного її руйнування та спустошення не відбулося. Більш вірогідно, що вона була у віданні інших священників.

Отже, на сьогодні відомо п'ять документів, де згадується священник Филип. До 1593 року у його володінні були лише Воздвиженська та Трьохсвятительська церкви. До 1599 року Филип управляв уже і Софією. Про Десятинну церкву вперше згадується в 1605 році, хоча не виключено, що Филип міг володіти нею з кінця XVI ст., принаймні після

³ До речі, ця інформація іноді повторюється і в сучасних виданнях [7, с. 357, 409].

⁴ С. Голубев вказує, що знайшов цей документ в архіві уніатських митрополитів, але серед опублікованих документів архіву його не виявлено.

⁵ Можливо, таку ж роль каплиці виконувала і церква Миколая Десятинного.

⁶ До речі, про маєтності Десятинної церкви в жодному документі не згадується.

1593 року. Невідомо, чи прийняв Филип унію, але уніатським митрополитам він корився без супротиву, а отже, визнавав над собою їхню владу. Мотиви забрання в нього двох церков також не були пов'язані з релігійними переконаннями. Тому говорити про захоплення Десятинної церкви уніатами в 1605 році, як це має місце в деяких публікаціях, немає підстав. Адже ті церкви, що належали митрополії, автоматично залишилися в підпорядкуванні уніатів після прийняття митрополитом унії, на що вказував ще С. Голубев щодо Софійського собору [5, с. 58–60]. Таким чином, Десятинна церква мала належати митрополії ще до прийняття унії.

Характерно також, що дві церкви – Воздвиженська і Трьохсвятительська, якими Филип володів давно, у 1605 році, забрані не були, але пізніше ми бачимо їхніми священиками Івана Юзефовича та його сина Мойсея Івановича. Можливо, ці церкви перейшли до них після смерті Филипа.

Загалом Десятинна церква згадується в трьох документах початку XVII ст.: двічі в 1605 році та в 1616-му. Після відібрання її у Филипа 1605 року зі священиків відомо лише про Прокопа (1605), хоча не можна відкидати можливості володіння нею Івана Юзефовича і Мойсея Івановича (близько 1616–1628 років). Вважається, що тогочасна церква була невеликим дерев'яним храмом, спорудженим на місці давньоруського собору [16, с. 14]. Ці твердження ґрунтуються на протестації 1633 року, де безпосередньо вказано, що вона була дерев'яна, а також на вже згадуваних документах 1605 року, де її протиставлено Софійській мурованій церкві [8, с. 75–76]. Уже на 1616 рік вона занепала, і в такому стані, очевидно, перебувала до початку її відбудови Петром Могилою.

Археологічні матеріали можуть додати деяку інформацію про церкву та її довкілля в XVI – на початку XVII ст. Так, цвинтар навколо Десятинної церкви, досліджений археологічно, датується приблизно кінцем XVI – XVII ст. Більш вузьке датування найбільш ранніх його поховань змогло б уточнити початок функціонування храму. Археологічні матеріали підтверджують також існування життя навколо Десятинної церкви в XVI ст. Зокрема, тут досліджено кілька будівель цього часу, а в перемішаних шарах із розкопок самої церкви відсоток кераміки XVI ст. досить значний. Також на цій території знайдено кілька монет XVI ст. [16, с. 16, 17; 17, с. 29, рис. 3: 5–10]. Для кінця XVI – початку XVII ст. є дані, що руїни церкви розбираються на цеглу й каміння, які використовуються для нових будівель, зокрема, мармурова капітель з Десятинної церкви та плінфа X ст. були виявлені в кладці культової споруди кінця XVI – початку XVII ст. на Подолі в районі вул. Житноторзької, яку дослідники ототожнюють з кафедральним католицьким собором [10, с. 219]. Це деяким чином може підтвердити звинувачення, висунуті Филипу в розпродажу «тесаного каменя» з мурованих церков. Хоча, звичайно, розбирати руїни на будматеріали для інших храмів мешканці міста могли і в інший час. Це була досить поширена практика на той час [9, с. 136–138].

Отже, на кінець XVI ст. церква Миколая Десятинного вже функціонувала, але коли вона була побудована – достеменно невідомо. Можна лише здогадуватися, що для того, щоб зазнати руйнувань і опинитися в занедбаному стані, вона мала подолати шлях не в одне десятиліття, а отже, функціонування церкви принаймні в другій половині XVI ст. є досить імовірним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб, 1848. – Т. 4. – 574 с.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1883. – Ч. I. – Т. VI. – 1124 с.
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1905. – Ч. VII. – Т. III. – 596 с.
4. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – 559 с., прилож. 576 с.
5. Голубев С. Материалы для истории западно-русской церкви. – К., 1891. – Вып. 1. – 83 с.
6. Голубев С.Т. Историко-топографическое исследование о древнем Киеве // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн. 14. – С. 23–24.

7. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2001. – 464 с. – (Пам’ятки: Архів Української Церкви. – Т. III. – Вип. 1).
8. Ёлишин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // *Ruthenica*. – 2010. – Т. IX. – С. 74–109.
9. Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст. // Київ і його околиця в історії та пам’ятках. – К., 1926. – С. 127–150.
10. Ивакин Г.Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 214–221.
11. Киевские епархиальные ведомости. – 1873. – № 12.
12. Левицкий О. К истории водворения в Киеве унии // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 137–143.
13. Люта Т.Ю. Конфлікт навколо собору святої Софії у Києві у першій половині XVII століття // *Die union von Brest (1596) in geschichte und geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*. – Lviv, 2008. – P. 194–207.
14. Люта Т. До київського документального репозитарію: реєстр вибирання київського подимного 1571 року // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 327–366.
15. Оглоблин Н. К вопросу о начале киевской академии // *Киевская старина*. – 1886. – № 3. – С. 489–492.
16. Попельницька О. Десятинна церква та її довкілля у XV–XVIII ст. за писемними, картографічними та археологічними джерелами (історико-топографічний нарис) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Чис. 13. – Ч. 2. – С. 4–36.
17. Чміль Л. Побутова кераміка післямонгольського часу із садиби Десятинної церкви // Збірник доповідей Круглого столу «Культурно-релігійне значення Десятинної церкви для сучасної України та перспективи музеєфікації її решток». – К. : МІДЦ, 2013. – С. 27–41.

ДАВНЬРУСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ШАР ЛЯДСЬКИХ ВОРИТ (за матеріалами досліджень 2001 року)

Дмитро Шевченко
завідувач Науково-дослідного відділу музеєфікації
археологічних об'єктів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

давньоруська гончарна кераміка, проблеми музеєфікації,
консервації нерухомих археологічних пам'яток,
комп'ютерні методи досліджень в археології

Стаття презентує основні етапи археологічних досліджень території майдану Незалежності, що відбулися під час його реконструкції 2001 року. Матеріали розкопок суттєво доповнили джерельну базу історії давньоруського Києва, дозволили вирішити низку питань, пов'язаних з історичною топографією, екологією та розвитком міста у XI–XIII ст. Результати досліджень окреслили перед фахівцями нове коло запитань та намітили напрями подальших історико-археологічних досліджень давнього Києва.

Ключові слова: майдан Незалежності, Лядські ворота, археологічні дослідження, геоморфологія, давній ландшафт, садиби, давній Київ, фортифікаційні споруди, культурний шар, історична топографія.

Статья представляет основные этапы археологических исследований территории майдана Независимости, которые прослеживались во время его реконструкции в 2001 году. Материалы раскопок существенно дополнили базу источников истории древнерусского Киева, позволили решить ряд вопросов, связанных с исторической топографией, экологией и развитием города в XI–XIII вв. Результаты исследований поставили перед специалистами новые вопросы и наметили направления дальнейших историко-археологических исследований древнего Киева.

Ключевые слова: майдан Независимости, Лядские ворота, археологические исследования, геоморфология, древний ландшафт, усадьбы, древний Киев, фортификационные сооружения, культурный слой, историческая топография.

The article presents the main stages of archaeological research of Maidan Nezalezhnosity Square that occurred during its reconstruction in 2001. Excavated materials substantially supplemented the source base of the history of ancient Kiev, would resolve a number of issues related to the historical topography, ecology and development of the city in the XI–XIII centuries. The research results have set new questions and have identified directions for further historical and archaeological studies of ancient Kiev.

Keywords: Maidan Nezalezhnosity Square, Liadskie gates, archaeological research, geomorphology, ancient landscape, yards, ancient Kiev, fortifications, the cultural layer, historical topography.

Історія археологічного вивчення Києва фіксує декілька моментів «лавиноподібного» надходження нової джерелознавчої інформації, отриманої в ході дослідницьких робіт на території міста, що в підсумку зумовлює як зростання фонду джерел, так і якісно нові ви-

рішення широкого кола проблем історії Києва, перегляд укорінених положень і концепцій.

Найближчими прикладами такого «якісного стрибка» є розкопки на Київському Подолі. Особливо під час спорудження ланки метрополітену між сучасними Контрактовою

та Поштовою площама на початку 1970-х років; дослідження північно-західних районів за вул. Введенською (Ротманського) наприкінці 1980 – початку 1990-х років; низка досліджень на північному сході від Валів до вул. Юрківської в першій половині 2000-х. Також важливим «проривом» стали нові дослідження фундаментів Десятинної церкви 2005–2010 років.

До кола таких визначальних моментів подальшого вивчення пам'ятки, на нашу думку, відносяться й археологічні дослідження на майдані Незалежності в 2001 році (іл. 1: в).

Необхідність їх проведення була зумовлена реконструкцією зазначеного району Хрещатика і будівництвом підземного торгового комплексу з вириттям котловану глибиною до 15 м.

Охоронні археологічні розкопки були проведені Подільською постійнодіючою експедицією Інституту археології НАН України в рекордні терміни (як для масштабів та складних умов): за неповний польовий сезон із квітня по липень 2001 року.

Максимально інтенсивні темпи й стислі терміни будівництва неминуче позначилися на результатах і якості археологічних досліджень, що відобразилося насамперед на кількості досліджуваної площі, а також на втраті ряду стратиграфічних розрізів Хрещатицької долини в південно-східному напрямку від валу. Непоправною втратою для нашої історії стало руйнування будівельниками ділянки валу XI ст. зі зрубами-городнями до північного сходу від Лядських воріт.

Однак масштабні дослідження, до яких було залучено понад сотню археологів, не тільки з Києва, але й із Чернігова, Львова, Луганська та інших міст України, дозволили зібрати дуже унікальний матеріал і навіть провести ряд необхідних підготовчих заходів для консервації та музеєфікації даного фрагмента пам'ятки.

Необхідність і максимально можливі обсяги й темпи робіт були продиктовані низкою причин науково-практичного плану: насамперед слабкою вивченістю зазначеного району давнього Києва; наявністю на площі Лядських і Печерських воріт і ділянки оборонного валу з ровом з напільного боку (долини); захопленням будівельним котлованом значної

частини внутрішньої місцевої території Старокиївської фортеці, що раніше в цьому місці не досліджувалася.

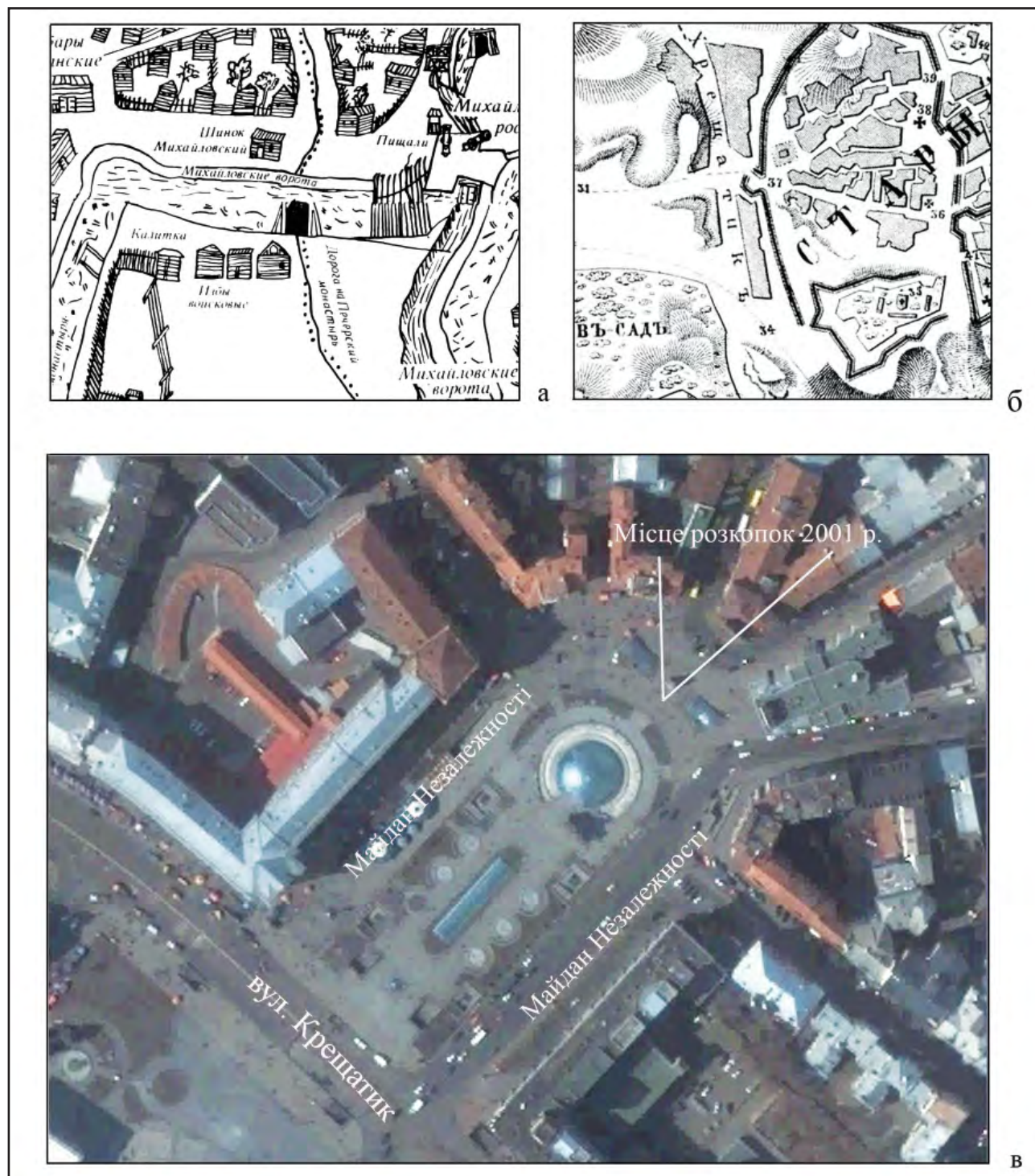
Слід також зазначити, що за різних об'єктивних причин результати археологічних досліджень цього району були відносно слабо представлені в науковій літературі, та й досі залишаються невідомі широкому колу фахівців.

Стан писемних джерел (іл. 1: а, б). Район сучасного майдану Незалежності (попередні назви: Хрещатицька площа, Думська площа, Радянська площа, площа ім. Калініна, площа Жовтневої революції) як об'єкт уваги дослідників історичної топографії давнього Києва має багату історіографічну традицію XIX–XX ст. Особливий інтерес до району зумовлений тим, що ця ділянка міської території була в давнину і середньовіччі південно-східним фасадом Києва й одночасно вузлом оборонно-фортифікаційних ліній, а також одним із центрів містобудівної структури радіально-концентричного (або віялоподібного) типу. З Хрещатицькою долиною, а саме з Лядськими воротами Київської фортеці, пов'язаний один із найтрагічніших епізодів історії міста й Давньої Русі – штурм і загибель Києва 6 грудня (або 19 листопада, як вважають інші дослідники) 1240 року.

Перша літописна згадка досліджуваної території, на думку багатьох фахівців з історичної топографії Києва, записана під 945 роком, де трапляється топонім «Перевесище» – місце «поза градом», де полювали на дрібних тварин і птиць за допомогою переваги (мереж), територія від сучасної Європейської площі до Майдану Незалежності. Наступну згадку знаходимо в літописній розповіді про події міжусобної боротьби за Київ між військами київського князя Ізяслава Мстиславича та Юрія Володимировича (Долгорукого) під 1151 роком: «А Городенский Борис у Лядських ворт; кияне ше сташа від Золотих ворт... по тим городом до Лядських ворт; а друзии противу Лядських вортотом, на песцех бехутся». Наступне повідомлення літописця знаходимо під 1240 роком: «Постав ше Батый пороки місту поруч врат Лядських, ту бо беху прийшли дебри». Ще раз Лядські ворота згадуються в грамоті польського короля Сигізмунда I, датованої 1523 роком.

Надалі писемні джерела і графічні матеріали XVII–XVIII ст. пов'язують зазначений район уже з Печерськими воротами Старокиївської фортеці, що проіснували тут до 1833 року (залишки цегляної будівлі – пілони з кордегардами – були виявлені в 1981 році,

частина будівлі (фрагменти пілонів) музеєфікована). У писемних джерелах XVII–XVIII ст. район майдану Незалежності та ділянки, що до нього прилягають, названі Євсейковою долиною, Піски, Козяче болото (Козинка). У другій половині XVIII ст. в районі Печерських во-

Іл. 1. Вигляд ділянки, що досліджувалась:
а) наприкінці XVII ст. (за планом І. Ушакова);
б) 1700 – 1800-х рр.; в) сучасний вигляд (знімок з космосу)

Гл. 2. Вигляд стратиграфічного розрізу будівельного котловану на площі Жовтневої революції (Майдан Незалежності) у 1981 р. На правому фото помітні залишки валу та рову.

ріт із зовнішнього боку валу була споруджена гребля, що підпирала ставок з водяним млином. Тут же з кінця XVIII ст. розташовувалися винокурні і садиби Гуральної (Винокурної) слободи. У 30–40-х роках XIX ст. починається перепланування й нова забудова району за генеральним планом 1833 року: із Софійської площі сюди переноситься ринок (Торг, «Толкучий», або Хрещатий базар), тут проводилися циркові вистави, проходили народні гуляння. Після будівництва в 1876 році будинку Миської думи площа називалася Думською, була забудована по периметру і на вулицях, що прилягають до неї, цегляними будинками та упорядкована [1].

Таким чином, проаналізувавши стан наявних сьогодні писемних джерел, варто визнати, що дослідження вищевказаного району Києва (природно-географічна й історична топографія, генезис та еволюція містобудівних процесів, стратиграфія культурного шару, характеристика матеріальної культури, будівництва, функціонування й реконструкція оборонних споруджень і т. д.) входять майже винятково до компетенції археології. І, мабуть, уже не варто очікувати віднайдення нових писемних джерел, що відображають історію і топографію південно-східної та південної частин Верхнього міста.

Матеріали, отримані під час досліджень 2001 року, остаточно закрили джерельну базу по історії даного району, виключивши його з об'єктів подальшого археологічного вивчення.

Попередні археологічні дослідження. Спочатку основні зусилля планувалося сконцентрувати на дослідженні збережених ді-

лянок оборонного валу і рову, зафіксованих розкопками М.А. Сагайдака та В.А. Харламова в 1981 році. Однак надалі, коли виривали будівельний котлован, на захід від Лядських (Печерських) воріт було відкрито культурний шар давньоруського часу з характерним для міста садибним плануванням і ділянка вулиці XI–XII ст., після чого основна робота експедиції була спрямована на дослідження внутрішньофортечної території, що раніше практично не вивчалася і тому представляє величезний науково-евристичний інтерес. Далі нижче подана історична довідка по району, топографія та стратиграфія ділянки, характеристика об'єктів, споруджень і матеріалу, хронологія, планування кварталу (іл. 2).

Найзначнішими за результатами були археологічні дослідження 1981 року в зоні робіт з реконструкції площі Жовтневої революції (М.А. Сагайдак, В.А. Харламов, В.А. Ленченко). Тут був простежений відрізок оборонного валу завдовжки близько 70 м і завширшки по підшві понад 30 м, у деяких місцях вал зберігся на висоту до 5 м від рівня давнього горизонту. Також були виявлені зруби-городні (6 основних і три приставних у поперечному розрізі), дренажна канава (русло струмка ?) з боку міста в західному напрямку до вала, фрагменти давньоруської кераміки X–XI ст. на горизонті під подошвою вала. Найбільш значним відкриттям сезону 1981 року було виявлення літописних Лядських воріт – проїзд давньоруського часу на глибині 3,7 м на рівні давнього горизонту [7; 9].

Реконструкція давнього ландшафту. У районі майдану Незалежності рівень дав-

ньої денної поверхні на досліджуваний період, тобто в час будівництва укріплень та первісного заселення, фіксується за верхньою межею гумусного горизонту похованого голоценового ґрунту. Було визначено диференціацію ґрунтового покриву й ґрунтоутворюючих порід, головні параметри балки-улоговини, що розташовувалася на місці сучасного майдану Незалежності.

Ґрунтовий покрив був представлений двома різновидами сірого лісового ґрунту. На нижніх частинах схилів балки сформувався сірий лісовий автоморфний ґрунт на корінному карбонатному лесі. На дні балки – сірі лісові поверхнево оголені ґрунти на лесоподібних шаруватих суглинках, що підстелені давніми піщано-супіщаними відкладами. У природних умовах (без участі господарської діяльності людини) процес ґрунтоутворення, як правило, домінує над процесами площинної водної ерозії. На схилах, укритих повноцінним лісом, щорічно змивається шар ґрунту, що становить лише тисячні долі міліметра. Тому поява слабогумусованих прошарків свідчить про прискорені ерозійні процеси, викликані діяльністю людини або про катастрофічні природні явища.

Структура ґрунтового покриву на дні балки ускладнена перезволоженими ділянками ґрунтів у невеликих зниженнях з періодичним застійним режимом зволоження. Вони фіксуються за прошарками намулів та кіркою залізистих сполук на межі з корінною породою.

У зв'язку з такою структурою ґрунтового покриву можна зробити висновок щодо панування (у часи, що передували будівництву) на навколишніх підвищеннях та схилах балки широколистяних лісів з переважанням дуба, липи, ясеня, граба. А на дні балки – листяний перезволожений ліс з домішкою осики й вільхи. Вірогідно, що на межі I–II тис. до н. е. ці ліси вже мали змінену структуру (рідколісся й вторинні луки) у зв'язку з антропогенним навантаженням (відстань від центру міста менша ніж 1 км), а також, можливо, були змінені й зі стратегічних міркувань.

У період розбудови «міста Ярослава» процес деградації рослинного покриву і змін стану поверхні ґрунту різко інтенсифікувався, що призвело до прискореного стоку дощо-

вих і талих вод. У цьому контексті доцільно розглянути територію майдану Незалежності як зону транзиту, а пізніше акумуляції потоків великої геосистеми, що охоплює більшу частину «міста Ярослава». Межі цієї геосистеми визначаються лінією вододілу, що обмежує схил Старокиївської гори в її південно-східній частині і проходить (за сучасними орієнтирами) від будинку Головоштамту до вул. Володимирської паралельно вул. Мало-підвальної; територією Національного заповідника «Софія Київська»; Софійським майданом та прилеглими до нього кварталами й повертає до майдану Незалежності вздовж вулиць Трьохсвятительської та Костьольної, залишаючи вихід близько 50 м завширшки на дні балки. Площа водозбору цієї системи становить близько 40 га. Довжина схилів відповідно 400–700 м, а кути нахилу в середньому становлять 5–6°, але на окремих ділянках перевищують 20°.

Таким чином, по відкритій поверхні під час зливи збіг води від Софійського майдану до майдану Незалежності може відбуватися всього за кілька хвилин. Як уже згадувалося, на всій площі басейну ґрунтоутворюючою породою є лес та лесоподібні суглинки, тобто породи, що є найбільшою мірою ерозійно небезпечними. Крім того, площинна ерозія на лесах дуже швидко трансформується в лінійну. Вимоїни в лесових породах зафіксовані в кількох пунктах котловану та розкопу. Спостерігаються два головні напрямки – улоговина провулка Тараса Шевченка та балка між вулицями Михайлівською і Трьохсвятительською. Про синхронність цих вимоїн першому етапу забудови свідчить характер їх заповнення та відповідні культурні залишки.

Вочевидь, що побудований оборонний вал почав до певної міри відігравати роль греблі, і раніш транзитний матеріал почав відкладатися перед ним, утворюючи потужне нашарування. Урешті-решт, останні почали домінувати, утворюючи складний конус виносу, що спостерігається в ландшафті й у наш час.

Час побудови валу й забудови території припав на так званий кліматичний оптимум, порівняно сухий і теплий, що охоплює VIII–XII ст. Починаючи з XII ст., збільшується змінність погодного режиму в середині сезонів, що стало передвістям Малого льодо-

викового періоду, перехід до якого означився в першій половині XII ст. Саме в цей час літописи дають інформацію про нестійкий характер атмосферних процесів, активізацію циклональної діяльності. Це призвело до збільшення повеней, до перезволоження та загального зниження температури. Слід звернути увагу на те, що кліматичні зміни з року в рік простежуються в збільшенні кількості незвичайних і катастрофічних атмосферних явищ, у тому числі й злив.

Як уже зазначалося, досліджувана ділянка в геоморфологічному сенсі прив'язана до підніжжя правого схилу і дна Хрещатицької балки, давня денна поверхня (горизонт темно-сірого або сіро-коричневого супіску) мала істотний ухил з боку Старокиївського плато в напрямку Хрещатика. На відстані близько 100 м цей перепад висот становить приблизно 4 м. Ділянка у зв'язку з таким місцерозташуванням піддавалася впливу ерозійно-аккумулятивних процесів, що й зафіксували стратиграфічні розрізи на всіх розкопах. Особливо активними ці процеси були на хронологічному відрізку з другої половини XII ст. і до другої половини XVIII ст. За цей період біля підніжжя гори акумулювалися ґрунти потужністю близько 2 м. Відзначимо, що постійний змив лесоподібних супіску й суглинку фіксується споконвічно з моменту появи на ділянці ознак життєдіяльності, хоча, мабуть, катастрофічного характеру в той час змиви, зсуви та акумуляція ґрунту зі схилів не мали, частокколи й паркани садибної огорожі більш менш надійно захищали двори від сезонних паводків. Варто підкреслити майже повну ідентичність структури культурного шару майдану Незалежності та Київського Подолу – чергування гумусованих гнилих горизонтів і стерильних алювіально-делювіальних піщано-супіщаних прошарків між ними [9].

Для характеристики стратиграфії давньоруського часу необхідно насамперед враховувати проходження на ділянці широкої дороги, до якої по обидва боки примикали садиби із дощато-частокольними огорожами, а також наявність тут лінії оборонного валу і воріт із проїздом на Печерськ, оборонного рову і Хрещатицького струмка в низовині.

Як впливає з аналізу стратиграфії найдавніших нашарувань, до будівництва обо-

ронної лінії в даному районі зі схилів Старокиївської гори в напрямку Хрещатицького струмка протікало декілька струмків (простежено русла трьох). Древній горизонт на материк не несе слідів заселення і функціонування поселень до середини XI ст.

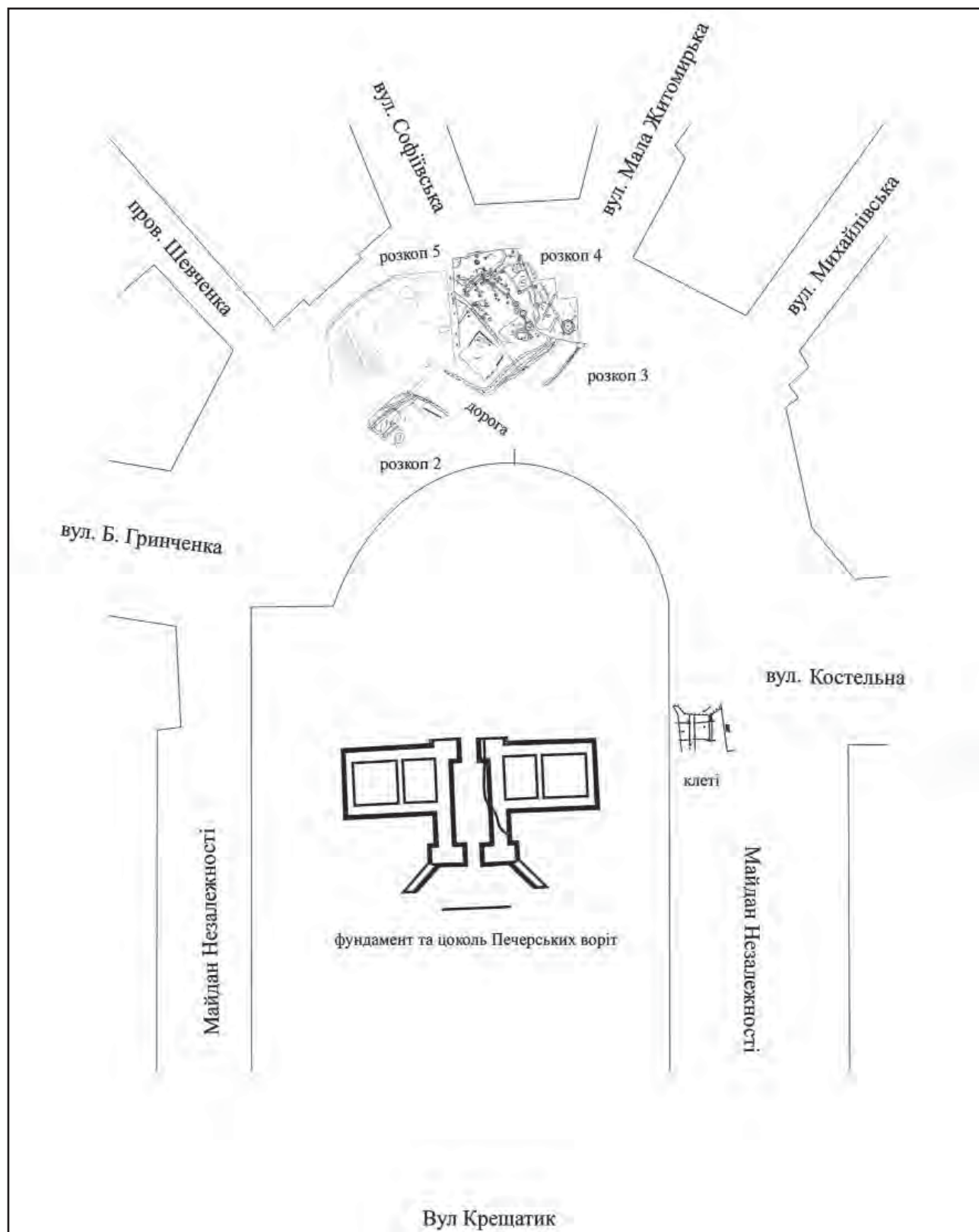
Оборонні споруди (іл. 3). Основна частина оборонного валу та Лядських воріт була досліджена М.А. Сагайдаком та В.А. Харламовим під час будівництва 1981 року. У 2001 році в стінах котловану дослідники спостерігали залишки валу та клітей, що загалом за основними параметрами відповідали попереднім спостереженням. Головним надбанням дослідників стала можливість простежити конструкцію оборонних клітей не у плані, як це було 1981 року, а в розрізі. Таким чином, було встановлено, що кліті представляють собою конструкції, виконані зрубом «у обло», секціями. Зроблені вони з круглих колод (розкопками 1981 року зафіксовані шестигранні!) завдовжки близько 6 м та завтовшки – 0,25 м. Ці колоди утворюють два рядки підквадратних секцій сторонами 5 м, що поділені «коридором» близько 1,4 м завширшки. Із зовнішнього боку валу, поряд з основними, були зафіксовані додаткові ряди клітей, що конструктивно не пов'язані з першими. Вочевидь, вони відображають або інший період будівництва валу, або додаткові оборонні конструкції. Загалом було простежено 15 основних та 6 додаткових клітей валу у двох кутах будівельного котловану: у напрямках вул. Костельної та вул. Б. Грінченка [9].

На жаль, запланована консервація та музеефікація клітей-городень не відбулася: залишки валу були знищені будівельниками. Навіть належної фіксації об'єктів зробити не вдалося! Проте нові дослідження показали, що вал до північного сходу від воріт проходив не по сучасній вул. Костельній, а південніше, під сучасним Будинком профспілок, що трохи збільшує площу міської забудови.

На тих самих ділянках було простежено русло струмка, що грав роль оборонного рову вздовж валу. Спостереження стратиграфічних розрізів у стінах котловану допомогли наблизитися до вирішення деяких історико-топографічних питань, що стосувалися цього рову. По-перше, розкопками майдану в 1951 року рів зафіксований не був; дослі-

дження 1981 року лише частково торкнулися рову, не давши можливості зібрати докладної інформації [5; 7; 8]. По-друге, було остаточно

встановлено, що початок функціонування рову відноситься до давньоруського часу (а не до XVII ст., як вважалося), а разом з валом

Іл. 3. Генеральний план археологічних досліджень під час реконструкції Майдану незалежності у 2001 р.

він утворював єдину фортифікаційну систему [2]. По-третє, стратиграфія донних відкладень свідчить про природне походження рову. Таким чином, давній струмок, перетворений у рів, став одним з основних планіграфічних факторів, що утворював міську смугу з боку Хрещатицької долини.

Міська забудова (іл. 3). Після будівництва валу і Лядських воріт починається регулярна садибна забудова району. Визначальними елементами цього процесу були: по-перше, наявність воріт у валу; по-друге, широка і стабільна міська вулиця від Святої Софії в Хрещатицьку долину і далі на Печерськ; по-третє, наявність незабудованої ділянки перед воротами – площі, яка ніколи не призначалася для садибного будівництва; по-четверте, регулярний нестихийний характер забудови, стабільність зовнішніх меж садиб, мабуть, свідчить про участь у цьому процесі міської адміністрації, що виділяла визначені наділи землі для киян під будівництво двірських споруджень. На всіх простежених горизонтах планування садиб майже не змінюється, лінії огорож (паркани й частоколи з горбилів) практично майже збігаються в плані [9].

З етапом будівництва оборонних споруджень, мабуть, пов'язане функціонування двох синхронних доріг, призначених для підвезення будівельних матеріалів і ґрунту для насипу. У цей самий час припиняють функціонувати водостоки зі схилів Старокиївської гори, можливо, для цього в їхніх верхів'ях були проведені спеціальні земельні роботи.

Дороги стали основним містоутворювальним фактором. Дослідження довели, що, по-перше, садиби формувалися вздовж доріг, а не навпаки; по-друге, напрямки доріг, як і квартальна структура, були традиційними й суттєво не змінювалися протягом століть. Безпосередньо перед воротами вулиці утворювали невеличку площу-перехрестя, встановити розміри якої не виявилось можливим. Її відкрита площа сягала 120 м².

Загалом фрагментарно було досліджено 8 садиб середини XI – початку XIII ст. зі звичайними й характерними для міського двору житловими та господарськими спорудженнями. Планування й орієнтація садиб визначалися вулицею, що вела зверху до Лядських воріт і напрямком валу (для садиб, що при-

лягали до валу безпосередньо). Цей принцип планування району був пануючим протягом усього функціонування простежених міських кварталів, незважаючи на численні пожежі та природні катаклізми [9].

На жаль, під час розкопок не вдалося розкопати та дослідити жодну садибу цілком, і тому повної і достовірної картини про характер внутрішньосадибної забудови, її стабільності одержати не вдалося.

Проте в загальних рисах можна охарактеризувати давньоруську садибу «міста Ярослава», як двір, що був відгороджений від дороги парканом з горбилів, вертикально встромлених по периметру двору. У межах садиби були розташовані житлові та господарчі споруди площею близько 6 м². Конструкції жител простежити не було можливості. Можна лише припускати, що це були наземні однокамерні зруби, зроблені «у обло», з дерев'яною стріхою та курною піччю-кам'яною. Споруди були орієнтовані не за лінією паркану, з чого можна припустити наявність деякого внутрішньосадибного планування.

Характер археологічного матеріалу доводить, що мешканці цього району Києва за своїми статками, соціально-майновим рівнем та господарчим типом були ближче до мешканців Подолу, ніж до представників Верхнього міста.

Простежити особливості інтер'єру та екстер'єру будинків не виявилось можливим. Усі елементи садибного будівництва були спалені і пізніше не відновлювалися, імовірно через татарську навалу 1240 року.

Висновки. Незважаючи на всі складності, що супроводжували дослідження 2001 року, їх результати беззаперечно вважатимуться значними:

1. Було досліджено понад 6000 м² культурного шару в південно-західній частині древнього Києва, що включав у себе елементи фортифікаційного спорудження (вал, рів-струмок), територію (фрагментарно) 8 садиб, вулицю, площу перед воротами, русла трьох струмків у давньому горизонті, житлові й господарські будівлі. Колекція речового матеріалу склала понад 7,5 тис. одиниць. Таким чином, незначна раніше джерелознавча база археологічного матеріалу одержала істотне поповнення в рамках одного польового сезону.

2. Спостереження Хрещатицької долини та схилів Старокиївського плато дали уявлення про характер та напрямки формування давнього ландшафту цієї території. Геоморфологічна ситуація тут у давнину відрізнялася неабиякою складністю, що була зумовлена одночасною дією природних ерозійних, транзитно-аккумулятивних процесів та потужних антропогенних впливів, пов'язаних з розбудовою давнього міста.

3. Освоєння території Хрещатицької долини та схилів розпочалося не раніше середини – другої половини XI ст. Цей процес відзначався двома протилежними чинниками: з одного боку, слідуванням за ландшафтом, а з другого, – його кардинальним перетворенням унаслідок облаштування міської структури.

4. Останні дослідження дозволили не тільки зняти одні питання історичної топографії давнього Києва, але й пожвавити дискусію стосовно інших. Наприклад, з яких міркувань міська забудова була продовжена в такому невідповідному, з точки зору фортифікації та природної ситуації, місці. Із цього приводу доволі ґрунтовною є думка про те, що

давній струмок, перетворений в оборонний рів, сприймався давніми киянами, як потужна природна перепона, що могла захистити місто під час ворожого вторгнення. Певною мірою ці розрахунки мали підґрунтя: штурм Києва татарами розпочався тільки тоді, коли вода в рові замерзла й стало можливим сконцентрувати в цьому місці ударні сили та підтягнути до стін штурмові знаряддя. Можемо додати, що необхідність освоєння цієї території містом була зумовлена щільністю вже існуючої забудови та нестача вільної площі при бурхливому розвитку Києва наприкінці XI ст. [6; 9].

5. Отримані дані дозволяють скласти загальне уявлення про планування південно-східної частини Києва, про характер забудови й домобудівництва в районі, що примикав до валу. Хоча тільки один сезон 2001 року не можна вважати вичерпним і повним, слід також враховувати, що майже всі садиби були розкопані фрагментарно, а погана збереженість деревини заважає одержанню даних за конструктивними особливостями садибних споруджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Асеев Ю.С.* Нові дослідження староруського Будівництва у Києві // ВАА УРСР. – 1952. – № 4.
2. *Богусевич В.А.* Київська фортеця Ярослава Мудрого // ЗП. – 1963. – № 9.
3. *Богусевич В.А.* Отчет о раскопках вала «города Ярослава» в Киеве в 1951 г. // НА ИА АН УССР.
4. *Висоцький С.О.* Вал Ярослава Мудрого у Києві // Археологія Києва. – К., 1979. – С. 22–38.
5. *Єфіменко П.П., Богусевич В.А.* Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // ВАН УРСР. – К., 1952. – № 12. – С. 34–39.
6. *Івакін Г.Ю.* Київ у другій половині XIII ст. // Старожитності Русі-України. – К., 1994.
7. *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 113–129.
8. *Сагайдак М.А.* Великий Город Ярослава. – К., 1982.
9. *Сагайдак М.А., Зоценко В.Н., Тимошук В.Н., Баикатов Ю.Ю., Тараненко С.П., Шевченко Д.О.* Звіт Подільської постійно-діючої експедиції ІА НАНУ про охоронні археологічні дослідження на Площі Незалежності в м. Києві в 2001 р. – Архів ІА НАН України.
10. *Сагайдак М.А.* К вопросу о Лядских воротах древнего Киева // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 110–114.

ЕПІЗОДИ З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ

Олена Щербань

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

керамологія, краєзнавство, виготовлення української традиційної ляльки-мотанки, обрядової ляльки з тіста

Перший кам'яний храм давнього Києва – церква Успіння Пресвятої Богородиці Десятинна – безперечно, є унікальним археологічним об'єктом, ключовою пам'яткою киеворуської доби, одним з важливих духовних символів православ'я. Залишки її фундаментів Х–ХІІ ст. – археологічна пам'ятка культурної та релігійної спадщини, що має надзвичайно важливий історико-культурний статус, охороняється державою та занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До того ж вона розміщена на території пам'ятки археології національного значення «Місто Володимира – дитинець стародавнього Києва з фундаментами Десятинної церкви» (охоронний № 260010-Н згідно з постановою Кабінету міністрів України від 03.09.2009 року № 928) [6].

За роки багаторічних досліджень території Десятинної церкви та її садиби було здобуто численний матеріал, який тією чи іншою мірою репрезентує різні етапи історії цієї визначної архітектурної, історичної, археологічної, культурної, релігійної пам'ятки. Усім відомо, що сучасний стан окремих ділянок Старокиївської гори є критичним. Сподіваюся, що ні в кого не викликає сумнівів факт необхідності музеєфікації, консервації, реставрації решток фундаментів історичної пам'ятки загальнонаціонального значення.

Згідно із Законом України «Про внесення змін до Закону України “Про музеї та музейну справу”», «музеєфікація» – це сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини до стану, придатного для екскурсійного відвідування; «консервація» – здійснення комплексу органі-

заційних, науково обґрунтованих заходів щодо забезпечення захисту музейних предметів та предметів музейного значення від подальших руйнувань, збереження їх автентичності з мінімальним втручанням в існуючий вигляд; «реставрація» – здійснення комплексу науково обґрунтованих заходів щодо зміцнення фізичного стану та поліпшення зовнішнього вигляду, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів музейних предметів та предметів музейного значення із забезпеченням збереження їх автентичності [9].

Суспільство незалежної України погоджується підтримувати культурний поступ столиці. Можновладці, від яких значною мірою залежить організація подібних установ, теж не проти. Однак минуло вже немало часу, відколи відбувалися громадські рухи, видавалися кабінетні накази-розпорядження про необхідність звернення належної уваги на історичні підмурки легендарної і визначної пам'ятки Києва і всієї Української держави – церкви Богородиці Десятинної. Музей історії Десятинної церкви було створено **9 квітня 2012 року** Наказом Міністерства культури № 320, що підписаний міністром Михайлом Кулиняком [6; 2; 10].

Факт відкриття музейної установи з претензією на «діамантову» частину столичного земельного ресурсу спричинив неабиякий резонанс у пресі, телебаченні та мережі Інтернет. Виявилось, що відкрили – «не ті», працюють – «не так» і т. п. Не маючи на меті досліджувати матеріали, інколи аж занадто провокаційного характеру й змісту, до того ж часто необґрунтовані, але з метою систематизації документів,

у яких зафіксовано, хто й коли зініціював необхідність і саме відкриття Музею історії Десятинної церкви, хто підтримав ідею, ким він і з якою метою, нарешті, був створений було розпочато роботу в даному напрямку. Розумію, що писати сьогодні «про сьогодні» не зовсім вдячна справа, але усвідомлюю й те, що важливо зафіксувати історичні миті в моменти їх творення. Уже минув рік діяльності Музею, і це вже історія, яку поки що описувати не беруся. Не братимуся й прогнозувати майбутнє Музею історії Десятинної церкви, але впевнена, що чиниться добра справа, і мені пощастило бути свідком її становлення.

До місця із залишками Десятинної церкви інтерес існував завжди. Після руйнування монголо-татарами храм двічі відбудовувався, руйнувався... Останні намагання побудувати церкву на місці руїн датуються початком ХХІ ст. Зокрема, 2000 року з'явилося розпорядження тогочасного Президента України Леоніда Кучми «Про першочергові заходи щодо відродження церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві». У ньому йшлося про необхідність відродження храму як «символу давньоукраїнської державності». Проте, звичайно, будь-які будівельні роботи на такому місці загальнолюдського значення потребували значних зусиль і чималих коштів. Тому на кілька років справа зупинилася. До неї звернулися вже новий на той час Президент Віктор Ющенко та мер столиці Олександр Омельченко, які вирішили звести церкву за два роки.

17 вересня 2004 року з'явилося розпорядження Президента України під № 217 «Про музеєфікацію залишків церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві». 12 березня 2005 року – розпорядження Кабінету Міністрів України (№ 60-р) «Про проведення археологічних досліджень на земельній ділянці із залишками фундаменту Десятинної церкви». 6 квітня 2005 року – розпорядження Київської міської державної адміністрації № 518. Після цих розпоряджень Інституту археології НАН України було доручено здійснити дослідження і зробити фаховий висновок про подальшу долю Десятинної церкви й доцільність музеєфікації та зведення нової споруди.

Упродовж 2005–2011 років архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України (керівник – доктор іс-

торичних наук Г.Ю. Івакін) було проведено комплексне обстеження як самої монументальної пам'ятки Х–ХІХ ст., так і прилеглої до неї території [1]. Під час досліджень було розкрито площу близько 2000 м², з яких понад 200 м² раніше не досліджувалися, та виявлено цікавий речовий матеріал [12].

У 2005 році також планувалося фінансування музеєфікації пам'ятки, яке спрямували на «Укрпроектреставрацію» – організацію, що займалася відбудовою Михайлівського й Успенського соборів, а також церкви Пирогощі. Утім, справа обмежилася лише спорудженням паркану, ангара.

Наступне розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2010 року № 1311 називалося «Про проведення археологічних досліджень та музеєфікації залишків фундаментів Десятинної церкви». За ним – розпорядження № 1790-р Кабінету Міністрів України, датоване 8 вересня 2010 року, згідно з яким на ці потреби держава мала асигнувати 13,4 млн грн «для проведення археологічних досліджень та музеєфікації залишків фундаментів Десятинної церкви» [7; 8]. Згадані розпорядження лишилися невиконаними.

У цей час при Національному музеї історії України було заплановано створити групу з 12 осіб на чолі з Павлом Вікторовичем Дорошенком. Вона мала б контролювати й координувати дії з музеєфікації решток Десятинної церкви. Реально ж цими питаннями понад рік займалися дві особи – Павло Дорошенко та Сергій Шалак. Унаслідок цього Павла Дорошенка було призначено заступником директора Національного музею історії України з питань музеєфікації та консервації фундаментів Десятинної церкви.

21 вересня 2011 року у Верховній Раді України було зареєстровано й передано на розгляд законопроект представника Президента в парламенті Юрія Мірошниченка «Про відродження унікального Символу православ'я – церкви Богородиці (Десятинної) в місті Києві». Він передбачав проектування та будівництво Національного архітектурно-історичного, духовно-символічного православного комплексу. Планувалося завершити археологічні дослідження, провести консервацію та сучасну музеєфікацію залишків фундаменту церкви Богородиці (Десятинної). Для цього

в стилістичній частині головної споруди Національного православного комплексу передбачалося побудувати Національний музей стародавнього храму і православної культури з урахуванням вимог ЮНЕСКО, а також європейського та світового досвіду. Над стилістичною частиною комплексу передбачалося будівництво Десятинної церкви [3–5]. Законопроект не було прийнято, але через півроку після його реєстрації, 9 квітня 2012 року, було видано Наказ Міністерства культури України «Про створення Музею історії Десятинної церкви». Метою діяльності Музею було проголошено збереження залишків фундаменту першого кам'яного храму часів Київської Русі, створення експозиції археологічних знахідок та культурно-просвітницька робота, що

зафіксовано в статуті новоствореного Музею [6; 10].

Музей історії Десятинної церкви почав діяти 12 вересня 2012 року. Нині поступово формується колектив фахівців потрібного для установи профілю. Результати річної роботи висвітлено в статті Володимира Мещерякова «Ми і наш музей» [11].

Таким чином, передісторія створення Музею історії Десятинної церкви тривала щонайменше дванадцять років. З текстів офіційних президентських і міністерських наказів і розпоряджень помітно, що погляди чиновників під впливом науковців і громадськості змінювалися від відбудови давнього храму до створення музейного комплексу. Історичний розвиток наступних подій покаже, що буде далі.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/19915>.
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kiev.pravda.com/columns/50b32f5debe98/>.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kyiv.comments.ua/news/2011/10/05/175141.html>.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kyiv.comments.ua/news/2011/09/23/123647.html>.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kyiv.comments.ua/news/2011/09/22/170034.html>.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/312194>.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/moskovskiy-patriarhat-pobuduye-hram-na-fundamenti-desyatynnoyi-cerkvi.html>.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/137>.
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1709-17>.
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2012/11/30/381581>.
11. Мещеряков В. В. Ми і наш Музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/23180-do-stvorennya-muzeyu-desyatynnoyi-cerkvi-u-m-kiyevi.html.
12. Стрельник М.О., Сорокіна С.А. Виставка «Десятинна церква. Новітні дослідження» як органічна складова стаціонарної експозиції Національного музею історії України [Електронний ресурс] // XVIII Сумцовські читання : «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства». – X., 2012. – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2012/article.html?n=8>.

Науково-популярні статті Popular Science Articles

ВІДНОВЛЕНІ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ. БАТУРИНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ВОСКРЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА

Микола Андрієвський
науковий співробітник Науково-дослідного
відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
військова справа ранньосередньовічних слов'ян; відновленні
храми та монастирі України

Стаття присвячена відновленій дерев'яній Воскресенській церкві в Батурині.

Ключові слова: дерев'яна Воскресенська церква, Батурин.

Статья посвящена восстановленной деревянной Воскресенской церкви в Батурине.

Ключевые слова: деревянная Воскресенская церковь, Батурин.

This article is about restored wooden Church of the Resurrection in Buturin.

Keywords: wooden church of Resurrection, Buturin.

Батуринська Воскресенська церква розташована на території Литовського замку (Цитаделі) пізньосередньовічного міста. Перша писемна згадка про неї міститься в документах «Бендерської комісії». Відомо, що Іван Мазепа як великий церковний благодійник виділив 15 тис. карбованців на будівництво в Батурині двох дерев'яних церков – Воскресенської та церкви Покрови Богородиці [2, с. 43]. Оскільки дерев'яна церква не збереглася до нашого часу, питання про її локалізацію було порушено 1995 року, коли почалися широкомасштабні розкопки на території міста. У 1995 році в Батурині на Цитаделі було проведено перші археологічні дослідження, у ході яких виявлено 5 поховань, здійснених за християнським поховальним обрядом, наявність яких дозволила дослідникам В. Коваленку, Ю. Ситому припустити, що вони відносяться до цвинтаря Воскресенської церкви. У 2001 році було виявлено ще 19 поховань, з

яких 9 – дитячі. Урешті-решт, станом на 2008 рік на території замку було виявлено 123 поховання, з яких 40 – дитячі. Таким чином, повномасштабні розкопки, що проводилися з 1995 року фактично до 2008 року, дали змогу дослідникам локалізувати Воскресенську церкву на території Батуринського Литовського замку [1, с. 169–170].

Цвинтар Воскресенської церкви дає можливість простежити певні віхи в історії існування храму. Зокрема, поховання дають змогу встановити, що церква була побудована на території Цитаделі до будівництва тут гетьманського палацу. Очевидно, час її заснування припадає на другу чверть XVII ст. З 1689 року з перенесенням столиці Гетьманщини до Батурина, судячи зі зменшення кількості поховань на цвинтарі та наявності дерев'яних склепів, цвинтар, імовірно, використовувався виключно для поховання замкового люду [1, с. 170].

Під час розкопок кладовища на найвищому (третьому) ярусі поховань Воскресенської церкви зафіксовано сліди пожежі й руйнації внаслідок неї церкви та гетьманського палацу. Ще одна особливість – велика кількість (близько 90 %) дитячих поховань. Дослідники припускають, що ці поховання є свідченням жахливої Батуринської трагедії 1708 року. Очевидно, усіх немовлят і дітей сховали в найбільш захищеній частині міста, на території Цитаделі, а, можливо, і в церкві. Після того, як унаслідок військових дій Меншикова місто загорілося, діти, найвірогідніше, загинули від диму. Прибувши до Батурина, гетьман Іван Мазепа наказав своїм воякам поховати дітей на цвинтарі Воскресенської церкви, яка припинила своє існування 1708 року [1, с. 174]. Воскресенську церкву відновлено за Наказом Президента України Віктора Ющенка від 21.11.2007 року за № 1131/2007 «Про деякі питання розвитку Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та селища Батурина» [1, с. 169].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині / В. Коваленко / Батуринська старовина : Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 168–174.
2. Павленко С. Щодо 40 церков Батурина: гіпотеза та реалії // Батуринська старовина : Збірник наукових праць. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – Вип. 2 (6). – С. 42–43.

МОНАСТЫРСКИЙ КОМПЛЕКС VI ВЕКА ДАВИД ГАРЕДЖИ (ГРУЗИЯ)

Елена Дзнеладзе
старший научный сотрудник
Научно-исследовательского отдела фондов МИДЦ

Круг научных интересов:

археология, антропология, история раннего христианства

Статтю присвячено Давидо-Гареджійському монастирському комплексу Грузії. У ній розглянуто основні віхи його створення, історію та сучасний стан монастиря.

Ключові слова: *Давид-Гареджі, Грузія, монастирський комплекс.*

Статья посвящена Давидо-Гареджийскому монастырскому комплексу Грузии. Она знакомит читателя с основными вехами его создания, историей и современным состоянием монастыря.

Ключевые слова: *Давид-Гареджи, Грузия, монастырский комплекс.*

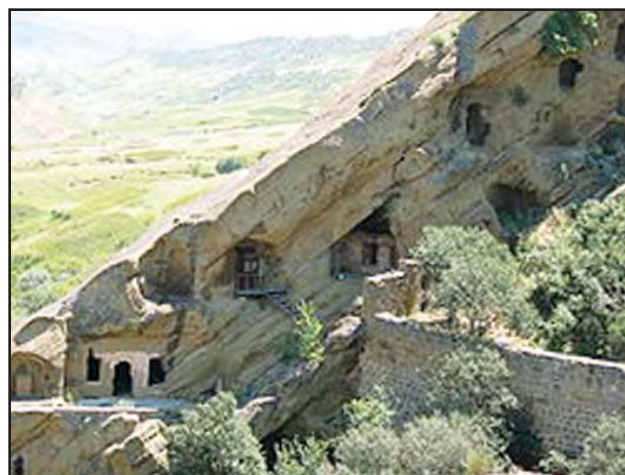
The article tells about David Gareja monastery complex, how it's was founded, main stages of history and modern situation in this area.

Keywords: *David Gareja, Georgia, monastery complex.*

Давидо-Гареджийский монастырский комплекс, или *Давид Гареджа* (груз. – დავითგარეჯის სამონასტრო კომპლექსი, азерб. – *Keşikçidağ*) – комплекс грузинских пещерных монастырей VI в., расположенный в 60 км к юго-востоку от Тбилиси, на грузинско-азербайджанской границе, и простирающийся на 25 км вдоль склонов полупустынного Гареджийского кряжа. Государственная граница между Грузией и Азербайджаном делит монастырский комплекс Давид Гареджи на две части.

Монастырский комплекс. (ил. 1) Комплекс представляет собой высеченные в скалах около 20-ти монастырей и охватывает территории трёх районов Грузии – Гардабанского, Сагареджийского и Сигнахского. Главным монастырём считается Лавра Святого Давида, которая находится на северном склоне горы, разделяющей Грузию и Азербайджан. Граница проходит по вершине горы, которую грузинские историки

называют Удабно, по названию одного из монастырей. Этот монастырь находится на азербайджанской территории – на южном склоне горы. Помимо них на южном склоне горы расположены более 100 пещер, которые использовались монахами в качестве келий.

Ил. 1

Ил. 2

Больше всего отдалён от границы монастырь Бертубани (датируемый XII в.), который находится на расстоянии примерно двух километров от неё.

Во многих церквях и трапезных монастырей сохранились фрески VIII–XIV вв. с портретами исторических лиц, в том числе портрет святой грузинской царицы Тамары.

Краткая история монастырского комплекса. (ил. 2) Древнейший монастырь иноческого комплекса – Лавра Святого Давида – основан в начале VI в. сирийским монахом Давидом, одним из 13-ти сирийских отцов, поселившемся в естественной пещере Гареджа. В том же VI в. его ученики и последователи Додо и Лукиан основали ещё два монастыря – монастырь Додо (Додос Рка) и Натлис-Мцемели (Святого Иоанна Крестителя).

В IX в. Илларионом Картвели в Лавре были сооружены Преображенская церковь и трапезная, впоследствии благоустроенные сыном Давида Строителем Дмитрием – автором знаменитого песнопения «Ты есть лоза виноградная», которое считается шедевром грузинской церковной музыки.

В IX в. монастырский комплекс испытал нашествие турок сельджуков, в XIII в. был разграблен монголами, в конце XIV – начале XV в. – разорён Тамерланом, в 1615 г. – вновь разорён персидским шахом Аббасом I.

О комплексе случайно вспомнили в советскую брежневскую эпоху. Его посетила Медея Мизвришвили, управлявшая Кахетией. В Удабно тогда жили азербайджанцы, с

которыми произошёл этнический конфликт, вплоть до стрельбы по самой М. Мизвришвили. Впоследствии против азербайджанцев были приняты меры – их выселили из Удабно и переместили в посёлок сванов, которые живут там и по сей день. По инициативе М. Мизвришвили была проложена асфальтовая дорога до Лавры, которая сохранилась до сегодня. Тогда же возвели несколько домиков и подключили электричество.

Надписи монастырского комплекса. (ил. 3) По подсчётам в Давид Гареджи в большом количестве имеются надписи: грузинские, а также до 20 армянских, 8 греческих и 21 восточная (арабским письмом), а также

Ил. 3

уникальная в своём роде тетралингва, то есть четырехязычная надпись – на грузинском, армянском, греческом и арабском.

Территориальный спор. (ил. 4) В связи с тем, что часть монастырского комплекса находится на территории Азербайджана, он с 1991 года является предметом территориальных споров между Грузией и Азербайджаном. По мнению грузинских мо-

Ил. 3

нахов, живущих в монастыре, всё происходящее – это часть плана, разработанного в советское время, целью которого является подрыв отношений между христианами-грузинами и мусульманами-азербайджанцами. Грузия желала бы разменять эту территорию в связи с особой культурной и исторической значимостью комплекса для страны. Азербайджан же отказывается обменивать эту территорию – якобы из-за стратегического расположения высот.

Преподобный Давид Гареджийский. Преподобный Давид Гареджийский (груз. – *დავით გარეჯელი*; † 604) – восточно-христианский (православный) монах, ученик преподобного Иоанна Зедазнийского, пришедший с ним из Антиохии в Иверию (Грузию) с проповедью христианства; один из 13-ти сирийских отцов. Его память в Православной Церкви совершается 7 мая (по юлианскому календарю) и в четверг по празднику Вознесения Христова (Мамадавитоба). Почитается как один из основателей грузинского монашества.

С именем преподобного Давида связано появление Камня благодати – чудотворной святыни Грузинской Православной Церкви. Монахи Гареджи много веков сохраняли его под спудом возле могилы св. Давида, а ныне он хранится в Грузинской Патриархии. По преданию, троекратная молитва возле Камня приравнивалась к паломничеству в Иерусалим.

Преподобный Давид имеет от Бога удивительную благодать помогать женщинам в их немощах и недугах, связанных с чадородием (полное житие прп. Давида Гареджийского см. в приложении 1.)

Приложение 1

Житие преподобного Давида Гареджийского Чудотворца

Где и при каких обстоятельствах родился преподобный Давид Гареджийский ¹, неизвест-

но. Он пришел из Сирии, страны прекрасной и плодоносной, из которой вышло множество преподобных и святых, помазанных Святым Духом делателей нивы Господней. Где и как первоначально воспитывался св. Давид, также неизвестно. Причина неизвестности происхождения его и его родителей в том, что святой, оставив славу мирскую и величие земное, приобрел высшую, небесную славу. Потому он, покинув отца, мать, братьев и родственников, последовал Христу для исполнения Его заповедей. Духовным же отцом и воспитателем святого явился дивный и преподобный Иоанн Зедазнийский, давший ему как сыну твердую и крепкую пищу-учение и наставления Божественные. Он был соотечественником преподобного Давида, воспитывался в благочестивой семье, был просвещён Божественным учением и укреплен небесным хлебом – словом Божиим. Итак, св. Давид, пленившись сладостью иноческой жизни, с юных лет возложил на себя крест Христов и поспешно последовал за благочестивым своим наставником и учителем Иоанном.

Дивный Иоанн, по повелению Божией Матери, отправился со своими блаженными учениками в Иверию, прибыл в столичный город Мцхета и поклонился животворящему столпу. Через некоторое время он взошёл на гору, что с северной стороны Мцхета, и там водворился. Святой преподавал ученикам благие наставления и предложил им отправиться в другие места для служения Богу иноческими подвигами и проповедью Евангелия и покаяния во оставление грехов. И они с радостью пошли в разные места Грузинского царства.

Одни из иноков направились в Кахетинские области, а другие – в Карталинию, к западным областям Иверии. А блаженный Давид по повелению своего аввы избрал поприщем евангельской проповеди город Тифлис и поселился в убогой пещере на горе, называемой Мтацминдской, или Святой горой. Оттуда раз в неделю сходил он в город для проповеди слова Божия. Святой жизнью и пламенной проповедью обратил он многие души ко Христу Спасителю. Но, оклеветанный

¹ Грузинское название Гареджи означает «уединенное место, удобное для иноческих подвигов». Но более верное объяснение названия Гареджийской местности мы видим в слове «Каредж», или «Кареджи». Это название острова в Персидском заливе, означающее «вне», т. е. «самый внешний остров». Гареджийская местность действительно по отношению к Грузии является внешней, отдаленной от центра Грузии и необитаемой. Ранее здесь было двенадцать обителей, высеченных в скалах. Две из них наполовину разрушились, остальные опустели и остаются в развалинах.

одной нечестивой женой ², св. Давид с верным и никогда не разлучавшимся с ним учеником Лукианом удалился от шума мирского в пустыню Гареджийскую ³. Оба божественных мужа, приближаясь к месту, которое впоследствии стало их пустыней, почувствовали мучительную жажду и невыносимый жар, так как то место очень знойное, и потому там бывает сильный недостаток воды. Но, подойдя к одной расселине каменной горы, они нашли немного скопившейся в ней дождевой воды и утолили свою жажду. Там же, в тени одной горной расселины, они, утомлённые, усталые, расположились для отдохновения.

Блаженный Давид, сидя рядом со своим учеником Лукианом, сказал ему: «Брат Лукиан, видишь это прекрасное тихое место? Останемся здесь и будем подвизаться, пребывая всегда в молитве, посте, бодрствовании и терпении временных болезней, чтобы сподобиться прощения грехов. А Бог, Сладчайший и Всемиловитивейший, наградит нас и за понесенные нами труды подаст нам силу благодатную, укрепит нас в немощах наших и поможет переносить тесноту, скорбь и все наши слабости. Ибо и преподобные подвижники временно подвергались разным бедствиям и за то получили мзду вечную».

Блаженный Лукиан, выслушав наставление учителя своего, отвечал: «Богоносный отец! Слово твоё справедливо и истинно, ибо, читая Св. Писание, я доподлинно узнал, что каждому воздается по делам его, добрым или злым, содеянным в сей суетной жизни. Но в этой пустыне мы будем терпеть недостаток в пище и особенно в воде, от чего человек теряет силы. А поскольку мы, как все люди, немощны, то боюсь, как бы нам, не вытерпев бедствия, не оставить сего места».

Преподобный Давид сказал ему: «Брат мой! Не заботься об этом. Всемогущий Бог, питавший Израиля в пустыне, ниспослал с неба манну и

извёл воду из камня. Господь питал пророка Илию небесным хлебом, который приносил ему ворон. Он же даст и нам по Своей милости пищу Нам не нужно заботиться об этом, ибо в Св. Писании сказано: «Не заботьтесь о завтрашнем дне, ибо завтрашний сам будет заботиться о своем: довольно для каждого дня своей заботы» (Мф. 6, 34). Между тем, тот же Господь щедрой десницей Своей насыщает всякое животное. Он же и нам, слугам Своим, даст пищу для подкрепления немощного тела. Теперь же, брат, ободрись и укрепись, так как для подвижников уготованы венцы, которых никто не получает без трудов и без борьбы и победы».

Лукиан, ободрённый и укреплённый наставлениями своего учителя Давида, отвечал: «Честный отче! Как сказал ты, так и сделаем. Бог же, на Которого мы надеемся, да печется о нашей жизни».

Они остались в пустыне и, возложив всю свою надежду на Бога, прилагали труды к трудам, презирая похоть плотскую и гордость житейскую. Подвижники употребляли в пищу корни некоторых растений и траву и воссылали Богу молитвы и благодарения за Его о них попечение.

Но по истечении нескольких дней растения засохли вместе с корнями от сильного жара, так как летом в том месте бывает несносный зной, а зимой – мороз. И Лукиан, лишившись зелени, начал скорбеть, говоря преподобному «Отче святой Давиде! Чем же мы теперь будем подкреплять немощные силы наши? Все растения, которыми мы до сих пор поддерживали свою жизнь, засохли».

Преподобный Давид сказал Лукиану: «Отец Лукиан! Что ты так сильно скорбишь и зачем надеешься на растения? Разве не знаешь, что все они подвержены переменам и преходящи, и что, прозябшие и возросшие, со временем они погибают?

² Вот как рассказывается об этом происшествии. При жизни св. Давида на месте нынешней церкви Каивэтской жила одна отшельница, которая сделалась беременной. Удивленные этим, духовные власти требовали от преступницы, чтобы она объявила имя соблазителя. Враги св. Давида, огнепоклонники, жившие еще во множестве в Тифлисе (Тбилиси), подкупив женщину, добились, чтобы она оклеветала праведного Давида, грозного противника огнепоклонства.

Собрался суд, и св. Давид должен был предстать пред ним, там же была и женщина, оклеветавшая праведного Давида. Святой, не отвечая ничего на её обвинения, взял свой жезл, на котором был Крест, коснулся чрева беременной преступницы и грозно спросил дитя: «Я ли твой отец? Отвечай скорей!». Ребёнок из утробы отвечал: «Нет, нет!» – и при этом назвал имя отца своего, какого-то кузнеца. После сего дивного события преступницу приговорили к побоеванию камнями, что и было вскоре исполнено. А некоторые говорят, что она родила камень. Это и было причиной того, что святой оставил Мтацминдскую гору и временно поселился северо-восточнее, на левом берегу р. Куры, в пещере. Пещера эта ныне является местом паломничества христиан. Отсюда св. Давид отправился уже в степь Караягскую, или Гареджийскую.

³ В 60-ти верстах от Тбилиси на восток по левому берегу реки Куры.

А душа бессмертна и приобретается терпением, по Писанию: «Терпением вашим спасайте души ваши» (Лк. 21, 19). Отчего ты так скоро стал малодушным? Разве ты не знаешь, что, если мы умрём ради заповедей Господних, или от голода или от жажды, то живы будем во Христе? Почему же ты скорбишь и так много заботишься о временных и маловажных вещах, особенно о полевых растениях, которыми Бог питает бессловесных животных? Неужели же нас Он оставит без пищи?». В это время при словах Давида – О, Промысл Твой, Христе Боже!» – вдруг прибежали три оленихи с молодыми оленятами и остановились перед иноками тихо и кротко. Тогда Давид велел Лукиану взять сосуд и подоить посланных Богом животных. Лукиан, удивленный этим необыкновенным зрелищем, встал и исполнил повеление святого, и поставил перед Давидом наполненный молоком сосуд. Преподобный же, изобразив на нём знамение Креста Господня, обратил молоко в свежий сыр. Вкусив немного с благодарностью, святые мужи встали и произнесли следующий псалом: «Ядят убозии и насытятся, и восхвалят Господа взыскающие Его, жива будут сердца их в век века» (Пс. 21, 27).

После сего Лукиан сказал св. Давиду: «Честный отче! Воистину, дивен Бог во святых Своих, по Писанию, и благословенно имя Его святое. По молитве твоей Он укрепил моё сердце, которое не будет больше колебаться житейскими невзгодами. Господь извёл душу и помышления мои от плена земных забот, как из тьмы в свет. Теперь, какие бы беды ни постигли меня, если бы и умирал я от жажды, никогда не буду заботиться о бренном теле моём и о суетной преходящей жизни. Никогда не буду роптать на недостаток пищи, как некогда роптал непокорный и неверный Израиль, воспоминающий о египетских мясах. С этого времени я совершенно буду покорен тебе, как предводителю моему, новому Иисусу Навину, наследнику Моисееву, чтобы достигнуть обетованной земли – Небесного Иерусалима. Посему душевно радуюсь, надеясь не лишиться твоих молитв».

Св. Давид, веселясь духом о ученике своём, сказал ему: «Брат Лукиан! Благословен Бог и Отец Господа нашего Иисуса Христа. Благодарю Его, что Он укрепил душу и помышления твои Своей силой».

Посему, духовно радуясь и утешаясь милостью Божией, святые мужи воссылали Богу непрерывные молитвы и пребывали в бодрствовании и благоговении. Оленьё молоко было их постоянной пищей, за исключением среды и пятка, в эти дни, не вкушая ничего, они стояли на молитве с простёртыми к небу руками и возведя ум горе.

Ниже той пещеры, в которой жили подвижники, была другая пещера. Там обитал огромный, страшный дракон, змей, с глазами большими и светлыми, как у животного, на голове у него был большой рог, а на шее – щетина⁴.

В один день олени святых мужей подошли ко входу в пещеру, где обитал дракон. И чудовище неожиданно напало на них и похитило одного из молодых оленей. Испуганные животные прибежали в пещеру святых. Лукиан, увидя их, сказал Давиду: «Отче святой! Олени эти по обыкновению пришли, чтобы послужить нам, но они беспокойны и смущены, и среди них нет одного из молодых оленей». Преподобный тотчас взял свой посох с изображенным на нём Крестом Христовым и пошёл по следам, оставленным животными, оглядываясь по сторонам, чтобы увидеть обидевшего их.

Приблизившись к пещере дракона, св. Давид вдруг увидел страшное и удивительное по величине чудовище и, не устранившись, сказал ему: «Злодей! Зачем ты обидел оленей моих и похитил у них детёныша? Теперь же уходи отсюда в места необитаемые, чтобы с этого времени пустыня эта была обителью отшельников». Поднимая вверх посох, святой с гневом сказал: «Если не уйдёшь отсюда, то этим посохом и Крестом Христовым рассеку чрево твое и отдам на снадение червям, чтобы отомстить тебе, так как ты обидел оленей моих, данных Богом на подкрепление немощных моих сил». Дьявол, поселившийся во чреве дракона, человеческим голосом ответил: «Не гневайся на меня, раб Бога Живого. Если тебе угодно, чтобы я удалился отсюда, взойди на вершину этой горы и не отводи глаз твоих от меня, пока не войду в реку. Ибо я боюсь погибнуть от гнева твоего».

Дракон вышел из своего жилища, и от его движения стали трескаться большие камни. Лукиан, увидев это, в ужасе и трепете упал на землю, как мертвый. А когда Давид взойшел на высокую гору, чудовище поспешно спустилось вниз на равнину. Когда оно приблизилось к реке Куре,

⁴ Св. Давид духом прозрел, что в образе змея кроется древний враг, и изгнал его из пустыни Гареджийской.

преподобный услышал позади себя голос Ангела, который звал его: «Давид! Давид! Давид!». Оглянувшись на голос Ангела, он увидел спадающий с неба огонь, который мгновенно сжёг дракона, как сено. (На том месте, где сожжён был дракон небесным огнем, не растёт трава, что служит доказательством подлинности рассказа об этом событии).

Давид же, увидя это, весьма огорчился и воззвал к Богу: «Боже, Боже мой! Что сотворил Ты! Тот дракон положился на меня с упованием, а Ты огнём истребил его». На эти горестные слова святого Ангел Божий отвечал: «Что ты так беспокоишься, отче, об одном червяке? Разве ты не знаешь, что, если бы он вошел и реку, то отсюда пошел бы в море и там истребил бы множество кораблей. Не скорби о погибели его, ибо так изволил Бог. Иди в свою пещеру, где твой ученик лежит подобно мёртвому, укрепи и утешь его. Лучше тебе заботиться о духовных детях твоих».

Давид, сойдя с горы, нашёл Лукиана, лежащего в обмороке, и, поднимая его, сказал: «Что же ты так испугался из-за какого-то червяка, который по повелению Божию был мгновенно сожжён небесным огнем! Теперь ободришься и не бойся, ибо сила Христова споспешествует нам во всём, она сохранила нас ныне от страшной брани». Лукиан, ободрившись и утешившись этими словами, благодарил Бога, творящего великие чудеса и знамения, давшего рабу Своему Давиду власть над зверями.

Через некоторое время несколько человек пришли в эту пустыню на охоту, так как там водилось много оленей, диких коз и других животных. Испуганные охотниками олени преподобных по обыкновению побежали в пещеру святых, вслед за ними пошли и охотники, рассчитывая, что в тесном скалистом месте охотиться будет удобнее. Но, подойдя к пещере, они увидели преследуемых ими животных кротко стоящими, как если бы они были домашними, перед Лукианом, который по обыкновению, доил их. Объятые ужасом, они припали к ногам св. Давида и сказали ему: «Угодниче Божий! Какое дивное чудо! Эти дикие олени стоят смиренно и кротко, как будто на скотном дворе, словно выкормленные человеком». Св. Давид отвечал им: «Что вы, братья, удивляетесь? То, что

вы видите, происходит по воле Божией. Творец всех, пекущийся и о птицах, по Своей великой благодати, питает и нас, немощных, через этих животных. Всякий ожидает от Бога в своё время даяния пищи⁵. Прошу вас, братья мои, идите охотиться в другое место: эти олени даны нам Богом для подкрепления немощных сил наших».

Охотники, удивившись, воскликнули: «Велик, воистину, Господь, ради Которого ты решился терпеливо понести труды в этой пустыне, где часто недостаёт самого необходимого для подкрепления телесных сил. Поскольку мы единоверцы твои, то сделай и нас, богоносный отец, учениками твоей святости, чтобы и нам поучаться у тебя исполнению воли Божией. С этой минуты мы не оставим тебя, как отца и пастыря, и будем служить тебе как наставнику и руководителю ко спасению душ наших». Преподобный скачал: «Нет! Братья и дети мои! Не делайте сего, так как место это, как вы сами видите, нестерпимо жаркое и неудобное для человека. Лучше возвратитесь в свои дома и там служите Богу, удаляясь от всякого зла и раздавая бедным и немощным милостыню, ибо творящий милостыню взаим даёт Богу».

Охотники, выслушав святого, разошлись по своим селениям и возвестили всем о том, что видели и что слышали от св. Давида. Люди, поражённые их рассказом, стали посещать пещеру, чтобы увидеть подвижника и принять от него благословение. Многие просили оставить их в пустыне. Святой говорил им: «Братья! Жизнь здесь невыносима для вас, так как место это безотраднo, и пищи, необходимой для человека, здесь не обретается. Поэтому боюсь, как бы вы не потеряли терпение». Они отвечали: «Хотя бы мы должны были умереть с тобой от голода или от жажды, – мы ни во что не ставим это, и все бедствия и тесноты охотно вытерпим ради любви Христовой, поручая себя твоим святым молитвам».

Давид, видя в них пламенное желание принять на себя иго Христово и следовать за Господом, сказал: «Братья, вы возложили надежду свою на одного Бога, желаете оставить мир со всеми его благами, решились принять иго Христово и следовать заповедям Божиим. Теперь же идите и принесите с собой молотки, чтобы выдолбить колодцы⁶ для воды и высечь себе пещеры». Всё

⁵ Сравни: Пс. 103, 27.

⁶ В Гареджийских пустынях нет воды, пригодной для питья, в достаточном количестве. Поэтому везде сделаны искусственные колодцы, к которым проведены каналы для дождевой воды от высоких горных кряжей, окружающих пустыню.

это было исполнено ими, и водворилось там множество отшельников, число которых с каждым днем всё более и более увеличивалось. В это время преподобный и блаженный Додо, монах, сиявший подвигами благочестия, узнав о строгом жителстве св. Давида, пришёл к нему в пустыню и поселился с ним, чему оба святых были рады.

Преподобный Давид чрез некоторое время, видя в св. Додо крепость духа и силу ума, сказал ему: «Отец Додо! Так как Господу, хотящему всем человекам спасения, угодно созидание пустыни, в которой будут жить многочисленные отшельники, и так как эти братья наши, оставившие мир и родных своих, желают устроить себе обитель, то не будем ленивы, заботясь о пользе их душ. Поэтому взойди с некоторыми братьями на ту высокую каменную гору, которая возвышается напротив нас, и устрой там обитель нашим братьям для прославления имени Господа нашего Иисуса Христа и для восхваления Пресвятой Богородицы Девы Марии». Св. Додо, по приказанию прп. Давида, устроил в назначенной горе, в высеченных пещерах, обитель, где и поселилось множество пустынников.

Давид, выходя каждый день из пещеры, которая была высечена в каменной скале, во двор, в уединении непрестанно воссылал Богу молитвы, оставив все земные и мирские заботы и омывая лицо своё теплыми слезами.

Однажды святой взошёл на ту гору, в которой жили его братья, и, по обыкновению, начал молиться с простёртыми к небу руками под одной скалой. В это время прилетела и села у ног его куропатка ⁷, испуганная ястребом, которого напустил на неё охотник из варваров по имени Бубакар ⁸. Варвар, подойдя ближе к тому месту, где стоял святой, увидел его молящимся с простёртыми руками и у ног его куропатку, а ястреба – сидящим вблизи куропатки. Удивлённый этим зрелищем варвар сказал св. Давиду: «Кто ты такой, человеке, и откуда ты, и как здесь поселился?». Преподобный ответил: «Я раб Господа нашего Иисуса Христа, Милосердного, Которому я приношу моление о том, чтоб Он простил множество грехов моих и удостоил меня спокойного переселения из этого суетного земного мира в небесный». Варвар снова спросил: «А кто здесь питает тебя и утешает?». Снятой ответил: «Тот, на Которого

я уповаю и Которому поклоняюсь. Он заботится обо мне и о всех тварях Своих». И добавил: «Прошу тебя, оставь жить эту птицу, прилетевшую ко мне, грешному чтоб избавиться от рук убийцы».

Гордый варвар, сидящий на копе, нагло сказал блаженному Давиду: «Бедный монах, я хочу убить тебя, а ты велишь мне оставить живой птицу. Следовало бы тебе прежде просить о себе, а не об этой птице». Но смиренный инок кротко отвечал: «Ты не имеешь никакой власти убить меня, не только меня, но и эту слабую птицу, ибо Бог – Помощник мне, Он несомненно избавит меня от того, чем ты грозишь». Варвар, разгневанный этими словами, размахнулся мечём, чтобы ударить отшельника, но сила Христова мгновенно удержала поднятую правую руку его. Тогда гордый варвар, придя в сознание своей вины, смирился. Одержимый трепетом, он слез с лошади, как раб, припал к ногам святого и, обливая их слезами, просил прощения, с плачем взывая: «О раб Бога Живого, Благого! Будь ко мне милостив, исцели мою душу и тело и прости преступление, которое я сделал по неразумию моему».

Угодник Божий, милостивый Давид, услышав от него такие жалобные слова, умилившись душою, начал молиться Богу, возведя к небу руки: «Господи Иисусе Христе, Преблагий и Человеколюбивый Боже! Владыко, Который помиловал молящегося Тебе раба Твоего и окаменил руку врага его! Умилостивись и ныне, исцели руку этого бедного варвара, гордо поднятую им на меня, недостойного раба Твоего, дабы он исповедал Тебя, единого Истинного Бога, творящего чудеса, и прославил бы имя Твоё святое во веки». По окончании этой молитвы отшельник прикоснулся к неподвижной руке, и та мгновенно стала здоровой.

Варвар, удивлённый таким чудом Божиим, благодаря Господа, опять припал к ногам св. Давида и со слезами просил: «Раб Бога Живого! – говорил он. – У меня есть сын, хромой и расслабленный всеми членами, который лежит в моём доме. Прошу тебя, умоли твоего Бога об исцелении немощного сына моего, ибо я уверен, что Он услышит тебя, как верного раба Своего. Если Господь исцелит его, то прославится имя Его святое, я же буду готов исполнить всякое приказание твоё. Я и все родные мои примем Крещение и по-

⁷ Куропаток и теперь много по всей этой Фиваиде Грузинской.

⁸ Под варварами понимаются арабы. Аравитяне в эту эпоху начинали уже рассеиваться по Грузии и Армении.

клонимся Богу твоему, прославим и восхвалим преславное имя Его во веки, и я буду услужливым рабом твоим». Давид сказал ему: «Иди в дом твой, и, как уверовал, так и да будет по слову твоему, ты найдешь сына твоего совершенно здоровым, исцелившимся в третий час пополудни».

Варвар Бубакар, исполненный великой радости, славя Бога, пошёл в дом свой, и – о чудо непостижимое! – на дворе его встретил сын, совершенно здоровый. Возблагодарив Бога и святого Его угодника, Бубакар вошёл в дом свой и спросил жену и домашних: «Когда Бог исцелил сына моего?». Они отвечали: «В третьем часу пополудни». Услышав это, он исполнился необычайной радости и благоговения пред Богом, дивным во святых Своих, и начал рассказывать обо всём случившемся с ним и слышанном им от пустытника.

На следующий день утром Бубакар велел рабам своим нагрузить ослов разнообразной и самой лучшей пищей и отправился к св. Давиду с тремя сыновьями своими, один из которых получил исцеление по молитвам блаженного. Достигнув пещеры отшельника, пришедший не застал его там, отчего и начал сильно скорбеть. Посланные Бубакаром слуги отыскивали святого между братьями и известили его о прибытии их господина. Бубакар пришёл к преподобному и, припав к ногам его, со слезами сказал: «Раб Божий! Поистине мы познали, что ты целитель душ и телес, так как сын мой избавился от своего недуга. Вот, он стоит пред тобою совершенно здоровый и ожидает, как и другие домашние мои, твоего благословения». Св. Давид, возлагая правую руку свою на головы их, сказал: «Бог, благословивший Авраама, Исаака и Иакова, да благословит и вас».

Затем пришедшие сели, и слуги по приказанию Бубакара приготовили ужин. Окончив трапезу, все встали и возблагодарили Бога. Подвижник спросил Бубакара, какую просьбу тот имеет к нему. Бубакар ответил, что хотел бы принять от него св. Крещение. Тогда Давид послал его с учеником своим Лукианом к преподобному Додо, чтобы тот отправил одного иерея с Бубакаром для просвещения его и его родных св. Крещением.

Св. Додо, радуясь этому духом, благословил Бубакара с сыновьями и слугами и отпустил с ними в дом их одного из священников, который и крестил Бубакара с его родными.

После этого Бубакар пришёл с работниками к блаженному Давиду и высек в скале церковь для братии. Впоследствии преподобный и богоносный отец наш Илларион⁹ расширил, украсил её и устроил в ней с южной стороны раку для мощей св. Давида. Возле этой раки, на возвышенности, был погребён и преподобный Лукиан. Эти святые угодники Божии и чудотворцы исцеляют многих страждущих, с верою прибегающих к ним.

Блаженный Давид, пламенно желая видеть великий и святой град Иерусалим, призвал своего ученика Лукиана и сказал: «Брат Лукиан! Я намереваюсь отправиться в Иерусалим, чтобы поклониться Животворящему Гробу Господню и прочим святым местам. Ты же оставайся здесь среди братии, чтобы укреплять их в подвигах благочестия и оберегать от злого и лукавого нашего врага. Ибо он каждый день смотрит на наши пяты и многоразличными соблазнами и обольщениями хочет лишить нас Царствия Божия и победных венцов». Лукиан, огорчённый этими словами, сказал св. Давиду: «Никогда не оставлю тебя, честный отче, до смерти моей, и, куда ты пойдешь, туда и я за тобой». Давид отвечал ему: «Зачем ты, брат, говоришь это? Если так сделаем и пойдем вместе, то труды наши останутся тщетными, ибо братья наши, приобретённые нами здесь для прославления имени Бога нашего, опять разойдутся по своим странам и селениям. Они, как овцы, не имеющие пастыря, заблудившись, похищены будут волками, а Бог за это изыщет с нас. Посему ты оставайся здесь, брат мой Лукиан, а я отправлюсь туда и, как за себя, так и за тебя и за всех здесь остающихся буду молиться Богу. Не удерживай меня от сего, так как душа моя сильно жаждет поклониться святым местам, где Царь Небесный, Богочеловек, Господь наш Иисус Христос жил с людьми».

Убедив сими словами Лукиана, чтобы он остался среди братии, сам Давид с некоторыми

⁹ Он скончался в 882 году, ходил в Иерусалим и жил некоторое время в пещере св. прор. Илии Фесвитянина. По возвращении из пустыни Иорданской поселился опять в Давидо-Гареджийской обители. Узнав о святости его жизни, его вызвали из пустынного уединения на епископскую кафедру Ниноминдскую, но он тайно удалился в Грецию через Константинополь и поселился в одном из монастырей в горах Олимпа Фессалийского. Через пять лет он посетил Рим, где жил два года. Потом окончательно поселился в Фессалии же, где и почил мирно 19 ноября (ст. ст.). Император Василий Македонский перенёс останки святого из Фессалоники в Константинополь и положил их под алтарём построенной им церкви во имя святых апостолов у Романских ворот.

иноками, последовавшими за ним, отправился в святой град. Когда они дошли до места, называемого «вершина благодати», откуда виден Иерусалим, то, воздев к небу руки, возблагодарили Бога.

Здесь Давид, увидев издали св. град, пал на землю и со слезами в восторге произнес: «Господи Иисусе Христе, Боже наш! Ты, Который пришёл на землю для спасения рода человеческого, благоволил вочеловечиться, родиться без греха от Пресвятой Девы Марии, по Своей воле пострадал за грехи наши в этих местах, которые я ныне вижу, перенес Крест и смерть, как смертный человек, положился во гробе и Божественною силою воскрес, воскресив Адама со всем родом его! Ты сподобил и меня, недостойного раба Твоего, видеть эти места, где Ты ступал пречистыми Своими ногами. Я не осмеливаюсь продолжать свой путь, дабы землю, освящённую святыми стопами Твоими; не попать моими нечистыми ногами. И того довольно мне, что я, грешный, удостоился видеть эти святые места». Всё это говорил он, пав ниц на землю и обливаясь тёплыми слезами.

После сего братья просили продолжать путь, но святой, подобно великому пророку и царю Давиду, кротко говорит им: «Не могу отсюда идти далее, поскольку считаю себя недостойным приблизиться к святым местам. Посему идите туда вы одни и принесите и за меня, грешного, молитвы у Святого Гроба Господня». Они, облобызав святого Давида, против своей воли оставили его и ушли со слезами. Давид же взял на том месте камень, как будто он был взят им от Гроба Господня, положил его в корзину свою и пошёл обратно в Гареджи, в Иверию.

Всеблагий Бог, видя такое его смиренномудрие, благоволил явить людям его святость и веру. Когда преподобный возвратился в пустынь и положил там камень, от него стали являться чудеса: с верой лобызая его, многие немощные и страждущие исцелялись. Вскоре после сего пришли и братья св. Давида, поклонники святых мест, и возвестили инокам обо всём виденном и слышанном в Иерусалиме. Известие о подвигах благочестия преподобного Давида и о чудесном камне, принесенном им, привлекло в Гареджи великое множество отшельников, так что вся пустыня наполнилась ими. Некоторые из них жили уединенно в расселинах каменной горы, Давид же, как пастырь, радуясь об умножении своего стада, давал монахам разные душевспасительные наставления.

Св. Давид однажды пришёл к одному подвижнику из братии своей, жившему в некоторой расселине каменной горы, и спросил его: «Как ты живёшь здесь, отче?». Он ответил ему: «Благодарение Богу, честный отче. Только вода, бьющая из этой скалы, а равно и эта зелень горьки, как желчь. Когда вкушаю их, чувствую большое отвращение и негодование, но сам себе говорю: «Мучения ада несравненно горше, не лучше ли тебе вкушать горечь временную, дабы не подвергнуться мучениям вечным?». Давид, услышав от него такие слова, весьма обрадовался и сказал ему ласково: «Не скорби, брат мой, умолим Бога нашего Иисуса Христа, Который в пустыне Мерра горькую воду сделал сладкою. Он же, подобно той, усладит и эту воду». И действительно, монах по приказанию св. Давида наполнил сосуд той водой и поставил перед ним, а святой, изобразив знамение Креста Господня, отдал сосуд подвижнику и сказал: «Пей, брат, это хорошая вода». Он выпил и нашёл, что она приятна на вкус ¹¹. Удивлённый сим чудом инок стал прославлять и благодарить Бога и раба Его Давида».

Наконец св. Давид получил через Ангела известие о близкой своей кончине. Призвав всю свою братию, он дал инокам разные душевспасительные наставления. Затем, когда была отслужена Литургия, приобщился Св. Тайн Христовых и с простёртыми к небу руками, возводя ум свой горе и благодаря Бога, предал Ему святую свою душу с миром ¹¹. О потере такого доброго и кроткого пастыря и целителя душ и телес братья долго скорбели и плакали.

Сего святого мужа Бог прославил и по смерти. Один монах, слепой от рождения, прикоснувшись к телу св. Давида, мгновенно прозрел и стал видеть. И если кто с верой помазуется прахом из гроба его, откуда исходит дивное благоухание, тот получает исцеление от немощей душевных и телесных.

Приложение 2 **Молитва преподобному** **Давиду Гареджийскому**

О, всесветле, богохвальне авва Давиде, святыче Божий! Ты силою благаго Законоположителя явился еси нам, кознями лукавого связанным и обуреваемым, яко наставник в покаянии и помощник в молитве. Того ради дано тебе много даров благодати и чудотворения, разрешения

грехов наших и прегрешений оставление, болезней исцеление и диавольских наветов отгнание. Темже твоею отеческою милостию в богоцарственном разумении, многотрудными молитвами и молениями твоими, наипаче же непрестанным твоим заступлением о нас, да возставит Господь Бог ны, во грех впадшия, силою Своею непобедимою на всякаго видимаго и невидимаго врага, дабы благодаряще совершая святую память твою, желанием возжелали мы поклоняться Превечному Богу в Троице Единому, Отцу и Сыну и Святому Духу, ныне и присно и во веки веков. Аминь.

Тропарь, гл. 4

Слез твоих теченьми пустыни бесплодное возделал еси, и иже из глубины въздыханьми во сто трудов у плодоносил еси, и был еси светильник вселенней, сияя чудесы, Давиде отче наш, моли Христа Бога спастися душам нашим.

Кондак, гл. 8

От сирийских источников возшел еси, звездо пресветлая, и пустыню Гареджийскую сиянием Духа озарил еси; яко пришествием своим иноческий рай соделал еси, произрастив в пустыне словесный вертоград. Сего ради не оставляй хранити его, Давиде възлюбленный.

ЛИТЕРАТУРА

1. Житие преподобного Давида Гареджийского Чудотворца, Покровителя Грузинского Царства [Электронный ресурс] // *Сабинин (Сабинашвили) М.* Полные жизнеописания Святых Грузинской Церкви. – Режим доступа : <http://georgianweb.com/religion/ru/garejeli.html>.
2. *Чубинашвили Г. Н.* Пещерные монастыри Давид-Гареджи. – Тбилиси, 1948.
3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%BE-%D0%93%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8B%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81.
4. Desert Monasticism: Gareja and the Christian East / ed. Z. Shkirtladze. Papers from the International Symposium, Tbilisi University, September 2000. – Tbilisi, 2001.

¹⁰ Там есть два водных ключа, один от другого в двух сажнях: один по молитве святого услаждённый, а другой – с той же горечью, негодный для питья. Его называют Меррою Грузинской Фиваиды.

¹¹ Преподобный Давид скончался в первый четверток по Вознесении. Как современник и ученик св. Иоанна, он, по всей вероятности, и умер раньше Иоанна, время его упокоения можно отнести ко второй половине VI века. Святая Грузинская Церковь празднует его память в первый четверг после праздника Вознесения Господня.

УРОКИ ПРОШЛОГО ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ

Павел Дорошенко
директор МІДЦ

Круг научных интересов:

история Украины, история Православной Церкви Украины, роль церкви в государственном строительстве, церковное искусство, психология коллектива, вопросы организации туристического дела и паломничества, становление и развитие музейного дела в Украине

У статті розглядаються деякі епізоди з історії Києва, пов'язані з Десятинною церквою, як привід для роздумів про сучасні проблеми українського суспільства.

Ключові слова: Десятинна церква, Київ, Київська Русь, християнський храм.

В статье рассматривается ряд связанных с Десятинной церковью эпизодов истории Киева как повод к размышлениям о современных проблемах украинского общества.

Ключевые слова: Десятинная церковь, Киев, Киевская Русь, христианский храм.

This article discusses a number of episodes in history of Kiev, related with the Desyatinnaya Church, as an occasion to think about the current problems of the Ukrainian society.

Keywords: The Desyatinnaya Church, Kiev, Kievan Rus, christian church.

Десятинная церковь...

В выражениях древних летописцев – «Святая Богородица Десятинная»; в оценке исторического значения – «первый каменный христианский храм на Руси» и «место упокоения первых христианских правителей страны, причисленных к лику святых», «одна из величайших святынь православного Киева», а также «последний оплот защитников города от монгольской орды хана Батыея».

Определения, взятые в кавычки, вполне заслуженно являются хрестоматийными, но, безусловно, ими далеко не исчерпывается повествование о месте этого храма в прошлом и настоящем нашей земли.

Истории и архитектуре Десятинной церкви, а также людям, молившимся и погребенным здесь, ученым, стремившимся теоретически воссоздать древний облик святыни благодаря неоднократным археологическим раскопкам, посвящено немало строк в письменных источниках и исследовательской литературе.

При всем этом, в «биографии» храма не только остаются загадки – он продолжает

снова и снова терпеть удары со стороны тех сил, от которых веками страдает весь род людской...

И оттого хочется обратить взор на некоторые уроки, преподносимые судьбой Десятинной церкви. Ведь в них – и ответ на причины трагедий храма, и призыв к нам сегодняшним: минимум – предостережение, максимум – подсказка верного пути.

Год 983-й.

Летописная традиция связывает с местом расположения Десятинной церкви воспоминание о драматических событиях, произошедших в Киеве в 983 году – за пять лет до Владимирова Крещения Руси. Отрывок «Повести временных лет», о котором идет речь, знаком не только историкам: во многих переказах известна судьба двух варягов – отца и сына, принявших мученическую кончину от разъяренной толпы язычников. Тем не менее, вчитаемся в текст:

«Ходил Владимир на ятвягов, и победил ятвягов, и покорил землю их, и пришел в Киев, и принес жертву идолам с людьми сво-

*«Киевские первомученики Феодор и Иоанн перед кончиной».
Картина С.Н. Ефошкина*

**Константинопольский храм Святой Софии, Премудрости Божией.
Открытка конца XIX в.**

ими. И молвили старейшины и бояре: “Бросим жребий на отрока и девицу, и на кого он падет – того зарежем богам”. А был один варяг; двор его находился там, где стоит церковь Пресвятой Богородицы, которую соорудил Владимир; и варяг тот пришел из земли греков, и держался христианской веры. И был у него сын, прекрасный лицом и душой. На него и пал жребий, по зависти дьявола... И сказали, придя, посланные к нему: “Пал жребий на сына твоего, ибо пожелали боги его себе. Итак – принесем жертву богам”. И сказал варяг: “Не боги они суть, а дерево: сегодня есть, а завтра уже сгнило... Бог же – Единый, которому служат и поклоняются греки, ибо Он создал небо, и землю, и человека, и звезды, и солнце, и луну, и дал жизнь на земле. А эти боги что сделали? Они сами – сделаны. Не дам своего сына бесам”. Тогда они, уйдя, поведали людям. А те, взяв оружие, пошли на него и разнесли двор вокруг него. Он же стоял на сених с сыном своим. И они сказали ему: “Отдай сына своего, мы отдадим его богам”. А он ответил: “Если они боги, то пусть пошлют одного из них и возьмут сына моего. А вы зачем при-

носите им жертвы?” И подняли они крик, и подрубили сени под ними, а затем убили их».

У читателя может возникнуть резонный вопрос: к чему такое пространное цитирование – ведь текст «Повести» широко доступен? Потому, что история двух мучеников – это начало серьезного разговора об уроках прошлого. Сегодня на карте мира немало мест, где достаточно человеку назвать себя убежденным христианином перед лицом людей иной веры, и он будет насмерть забит палками (или камнями) вместе с семьей, несмотря на то, что мы живем спустя тысячу с лишним лет после событий, описанных под 983 годом. Но это – не все. Даже принимая во внимание известный научный тезис о том, что многие мученические жития включают жанровые текстовые повторы, нельзя не констатировать, что герои именно мученических житий являют самые яркие примеры как минимум подлинной *принципиальности*. Принципиальность людей, готовых умереть за веру в Иисуса, стала тем путем, по которому христианство распространилось когда-то на всю Европу, Северную Африку и Ближний Восток. Но мы, современные, не размениваем

ли ежедневно принципиальность (даже тогда, когда смерть не является расплатой за нее) перед идолами нашего времени – идолами невидимыми, и оттого еще более опасными? Если «да» (а это верный ответ), то как мы дерзаем требовать от Всевышнего (а мы часто именно требуем, вместо того, чтобы с доверием просить и ожидать) благоденствия?..

По мнению некоторых историков, именно мужественная гибель двух киевских варягов, произведя глубокое впечатление на язычника Владимира, подвигла его всерьез задуматься о преимуществе христианства. Данная мысль не входит в противоречие с прагматическими гипотезами о том, что принятие Русью христианства было обусловлено стремлением политической элиты страны к равноправию с европейскими соседями: во-первых, одно не исключает другого теоретически, а во-вторых, желание Киевского князя ввести свою державу в сонм цивилизованных

народов (т. е. забота о внешнем – видимом) вполне естественно служило фоном и основанием для размышлений о глубинной сути предстоящих мировоззренческих перемен (о внутреннем – невидимом).

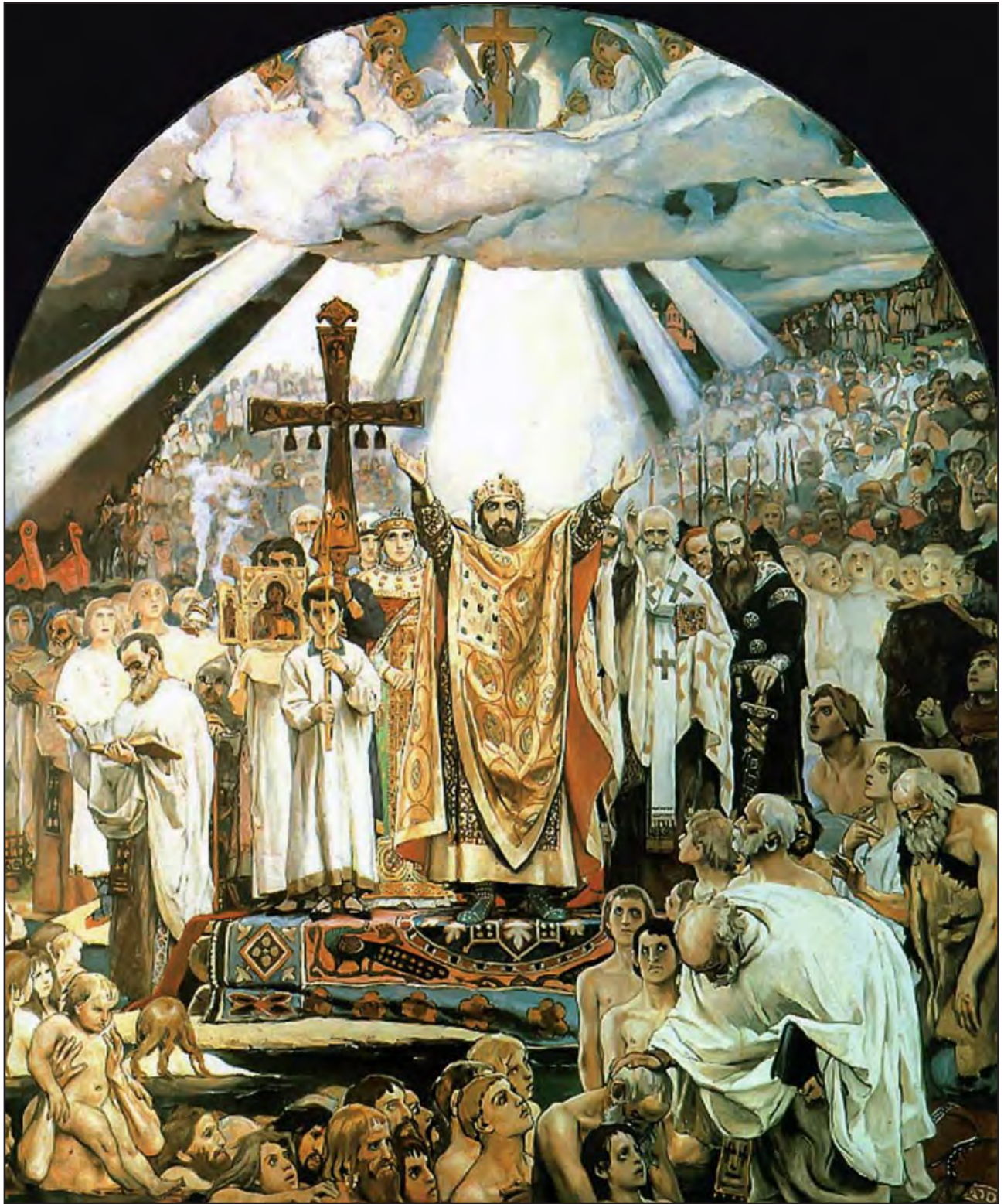
Сегодня, торжественно отметив 1025-летие Крещения Руси и не раз повторив слова о благотворном влиянии исторического выбора князя Владимира на духовную жизнь и государственность наших предков, отдаем ли мы себе отчет в том, что одной из важнейших составляющих здоровой духовной жизни и здоровой государственности является *принципиальность*, и притом осмысливаемая и воплощаемая по-христиански: неразделимая с любовью к Богу и ближнему, строгая к себе и чуждая надменности?

Годы 988-й, 996-й.

Русь была крещена (988), и равноапостольный Владимир воздвиг на

*«Крещение князя Владимира в Херсонесе».
Роспись работы В.М. Васнецова в Свято-Владимирском соборе г. Киева*

«Крещение Руси». Роспись работы В.М. Васнецова в Свято-Владимирском соборе г. Киева

вершине одного из киевских холмов (там, где находилась укрепленная цитадель города) первый каменный христианский храм (989–996). Строили его зодчие из Византии (в летописной терминологии – «мастеры от грек»). Общеизвестен рассказ «Повести

временных лет» о том, как, еще до Крещения, послы Владимира изучали уклад религиозной жизни соседних народов Востока и Запада, перешедших от язычества к единобожию, и более всего были поражены величием и благолепием службы в храме Святой

Памятник на месте Владимирова крещения киевлян (1802). Фото рубежа XIX–XX вв.

Софии, Премудрости Божией, в Константинополе. Обратим внимание на одну фразу, сказанную князю послами после возвращения домой. Не на «крылатую», которую слышали все («не знали мы, на небе ли мы были, или на земле»), а на резюме «отчета о командировке»: «Каждый человек, если сперва отведаёт сладкого, то впоследствии не захочет принять горького. Так и мы – не будем по-прежнему жить». Важно задуматься над этими словами: послы заявили о том, что их новый опыт – а пока он был только ознакомительным – лишает их возможности жить так, как будто ничего не произошло.

Пройдет немного времени, и частица той красоты, которая впечатлила послов на берегах Босфора, появится на Старокиевской горе над Днепром: Десятинная церковь станет попыткой хотя бы в миниатюре воссоздать «у себя дома» то, что по-новому раскрыло для них мироздание.

Что наблюдали послы в Софии Константинопольской? Только ли архитектуру,

живопись, пение, обряд? Конечно же, нет! Внешнее родилось из внутреннего. Красота, о которой рассказывали послы Владимиру, отображала тысячелетний на то время опыт приобщения к христианству целого сонма других народов. Опыт подвига – ежедневного усилия над собой, из поколения в поколение. Руси предстояло перенимать этот опыт, прививаться ко вселенскому древу Церкви Христовой, чтобы со временем принести свои плоды. Послы Владимира увидели в храме то, как может человек, имеющий христианский опыт богообщения, возносить к Небу свою радость и горе, благодарность и прошение, отражать в камне и красках красоту Любящего Бога и созданного им мира и человека!..

Достигая кульминации в интерьере храма, рукотворное – но вдохновляемое религиозным опытом – отражение красоты Горнего мира и видимого творения происходило и за стенами церковного здания, в новой структуризации ландшафта: главные храмы

Памятник святому равноапостольному князю Владимиру в Киеве (1853). Открытка рубежа XIX–XX вв.

«Закладка Десятинной церкви». Картина В.И. Верещагина

венчали силуэт и планировку городов; и это был не просто «художественный прием» – это было мышление и воспитание.

Остановимся и зададимся вопросом: сегодня, невзирая на отказ от воинствующего атеизма советских времен, не продолжается ли разрушение исторического ландшафта Киева, на холмах которого много веков доминировали православные купола?.. Попирая одухотворенную красоту тысячелетнего христианского города, спросим себя еще строже: а ценим ли мы красоту образа Божия друг в друге? Или – недовольно ропщем, полагая, что для подлинного счастья нам очень и очень многого не хватает? Или посягаем на икону Всевышнего в нас – растлением?..

Отметим еще один важный момент. Разумеется, Византия не была раем на земле. Ее государственная и церковная жизнь показали, какими великими могут быть плоды

вековой верности Христу, имея в виду судьбы и труды лучших христиан всех эпох империи ромеев, – но одновременно развеяла иллюзии о том, что люди могут создать идеальное общество в мире, поврежденном грехом. Эти иллюзии достались человечеству в наследство от времен Древнего Рима. Вне Христа Древний Рим заходил в тупик. Во Христе он обрел новую жизнь, но она год за годом подтверждала евангельскую истину: Царство Христово – не от мира сего. Иными словами – построение христианской государственности не избавляет человека от необходимости внутрисердечной борьбы, от посылаемых Богом испытаний, которые препятствуют разрастанию в душе человека раковой опухоли эгоизма. Но готово ли большинство из нас понимать сегодня отношения Церкви и государства? Или многие ожидают, что наличие храмов уже само по себе гарантирует государству и его

гражданам внутреннее и внешнее благополучие? Храм – и в Ветхом, и в Новом Завете – дан человеку как место, где происходит таинственное преодоление каждым из нас своего нездорового «я» по отношению друг к другу и к Богу, преодоление времени по отношению к Вечности.

Годы 1150-й, 1151-й, 1169-й, 1203-й.

Как известно, человек склонен идеализировать прошлое. Одна из причин тому – забвение подлинной картины минувших событий или упрощение представлений о них. Нередко словосочетание «Святая Русь» используют для идеализации древнерусского государства. Невзирая на то, что историки и богословы ответственно предостерегают: Святая Русь – это идеал, к которому стремились наши предки, но который все же следует отличать от реальной жизни. Даже в былинах поэтизированный образ Руси не лишен проявлений негатива в отношениях между ее жителями (например, эпизодические несправедливые поступки князя по отношению к Илье Муромцу).

Чтобы не впасть в неоправданную идеализацию, следует давать себе труд вчитываться в исторические письмена (тем более, что с появлением Интернета для этого существует теперь гораздо больше возможностей, нежели прежде, лишь бы с пользой для сердца и ума использовалось великое изобретение).

То, что княжеские междоусобицы были главным бедствием для Руси Киевского периода, – не раз изреченная истина. Но, повторяя ее вновь и вновь, избавляемся ли мы – потомки («простые» и «знатные») – от склонности к междоусобицам? Глядя на нынешний день, многие из нас должны бы порадоваться, что мы – не князья и не иного уровня аристократы с оружием в собственных руках и верной дружиной «под рукой». Было бы это в наличии – удержались ли бы мы в час искушения от того, чтобы не воспользоваться и не ввергнуть «своих» и «чужих» в столкновение?..

Десятинная церковь неоднократно упоминается в контексте междоусобиц. И упоминается – двояко: летопись преподносит нам

*Усадьба Десятинной церкви на диораме Киева X–XIII вв.
в Музее Института археологии НАН Украины*

две «пары» диаметрально противоположных «развязок».

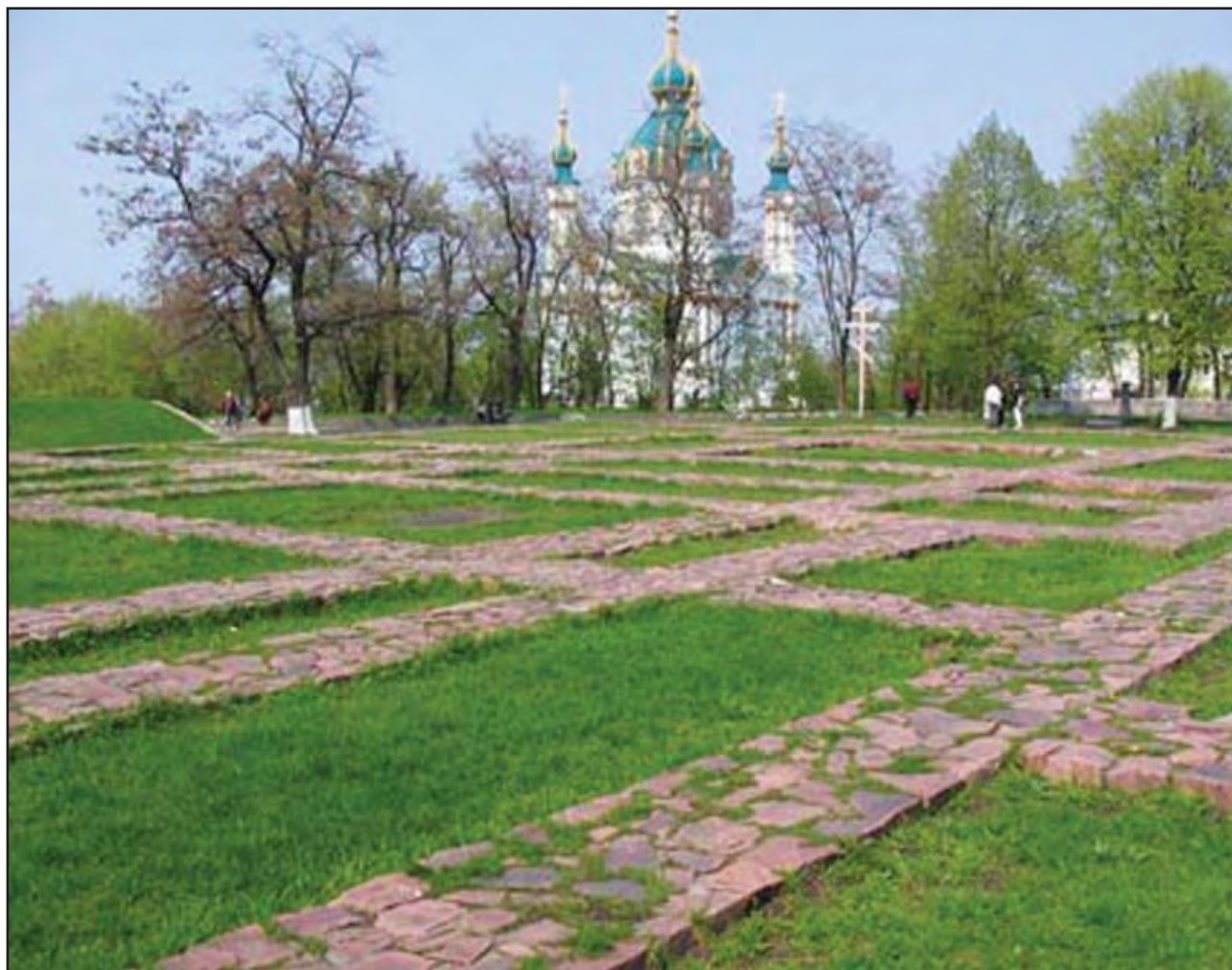
Вот первая «пара». Год 1150-й, 28 мая. Отыяв Киев у Изяслава Мстиславича, Галицкий князь Владимир посетил с молитвой вышгородский храм Святого Бориса и Глеба, Киево-Софийский собор, Десятинную церковь, Киево-Печерский монастырь. Однако, не желая правления Владимира, киевляне ввели в город его союзника Юрия Долгорукого. Встретившись в Печерской обители, князья решили ничего не менять: Юрий остался в Киеве. В апреле 1151-го Изяслав взял реванш; ввиду его приближения к Киеву, Юрий поспешно оставил город. 1 мая, готовясь к отражению очередной атаки Юрия, Изяслав и его союзники совершили молитву в Десятинной церкви и Софийском соборе. После победы, 6 мая они посетили те же храмы в обратном порядке. Итак, претендуя на самый престижный Киевский стол, представители двух соперничавших политических группировок почтили главные святыни города. Летопись подробно рассказывает о переговорах и попытках примирения между

двумя коалициями. Из этого повествования следует, что, одинаково преклоняясь перед алтарями храмов Пресвятой Богородицы, князья обоих «лагерей» не могли отступить от убежденности в своей правоте. В этом понимании правоты видно хрупкое балансирование между клановыми устремлениями и готовностью к уступкам ради мира на родной земле, верой в Евангелие, призывающее любить врагов, и желанием отстоять княжескую честь. Описываемые события следует вспомнить не для того, чтобы судить их участников, а для того, чтобы в очередной раз задуматься: благороднее ли мы повели бы себя на их месте?..

Вторая «пара» – намного трагичнее. Трагичнее тем, что, сравнительно немного времени спустя, при вступлении в Киев некоторые князья не боялись осуществлять разорение тех же святынь. До Батыя оставался еще не один десяток лет!.. Год 1169-й: *«И грабили они два дня весь город – Подол, и Гору, и монастыри, и Софию, и Богородицу Десятинную. И не было помилования никому и ниоткуда: церкви горели, христиан убива-*

Десятинная церковь в Киеве. Факсимильное издание центра возрождения при УПЦ КП из собрания киевского коллекционера В. Киркевича. XX в.

Трассировка фундаментов Десятинной церкви в 1980-х годах

ли, а других вязали, жен вели в плен, силой разлучая с мужьями их; дети рыдали, глядя на матерей своих. И взяли они без числа имущества, и церкви оставили без икон, и книг, и риз, и колокола снимали эти смоляне, и суздальцы, и черниговцы... Зажжен был даже погаными монастырь Печерский Пресвятой Богородицы, но Бог, молитвами Пресвятой Богородицы, оградил его от этой беды. И был в Киеве среди всех людей стон, и тоска, и скорбь безутешная, и слезы непрестанные»; год 1203-й: «Взят был Киев... И совершилось великое зло в Русской земле, и такого зла не бывало от Крещения над Киевом... Не только Подол взяли и со-

жгли, но и Гору взяли, и митрополичью Свя-тую Софию разграбили, и святую Богородицу Десятинную разграбили, и монастыри все, и иконы ободрали, а иные забрали, и кресты честные, и сосуды священные, и книги, и одежды блаженных первых князей, которые были повешены в святых церквах на память». Сильно ли отличается все это от событий, последовавших после 1917 года?.. А можно и ближе: разве в наши дни мы не видим новой волны разорения святынь: поджогов и погромов церквей, «крестоповалов»? Разумеется, масштабы несопоставимы, но есть над чем задуматься: уроки прошлого дают нам возможность избежать ошибок в будущем.

ЖИТИЕ ИОАННА БОСОГО (Ивана Ивановича Расторгуева)

Антон Коваль

методист I категории Научно-экскурсионного отдела и сектора методической работы МИДЦ

Круг научных интересов:

архивные документы о Десятинной церкви, история Десятинной церкви Рождества пресвятой Богородицы архитектора В. Стасова

Актуальність статті полягає в тому, що Іван Босий, київський юродивий, у народі шанований як святий XIX ст., безпосередньо пов'язаний з Десятинним собором, оскільки був прихожанином цього храму. До приходу радянської влади Івана Івановича Расторгуєва знали не тільки в Києві, але й далеко за його межами, оскільки він займався благодійністю, годував щодня більше 200 осіб. За порадою до нього йшли не тільки прості люди, а й високопоставлені чиновники. У статті викладено деякі невідомі раніше подробиці із життя відомого в XIX ст. подвижника благочестя Христа ради юродивого Іоанна Босого.

Матеріалом для дослідження стали дані Центрального державного історичного архіву України, Головного архівного управління Рязанської області, праця ієромонаха Євстратія (Голованського) «Старець Воніфатій і його повчання...», «Київські єпархіальні відомості» та інші джерела.

Ключові слова: Десятинний собор, Десятинна церква, Андріївська церква, Христа ради юродивий, Київ, Щекавицьке кладовище, благодійність.

Актуальность статьи заключается в том, что Иоанн Босой, киевский юродивый, в народе почитаемый как святой XIX в., имеет прямое отношение к Десятинному собору, так как являлся прихожанином этого храма. До прихода советской власти Ивана Ивановича Расторгуева знали не только в Киеве, но и далеко за его пределами, так как он занимался благотворительностью, кормил ежедневно более 200 человек. За советом к нему шли не только простые люди, но и высокопоставленные чины. В статье изложены некоторые неизвестные ранее подробности жизни известного в XIX в. подвижника благочестия Христа ради юродивого Иоанна Босого¹.

Материалом для исследования послужили данные Центрального государственного исторического архива Украины, Главного архивного управления Рязанской области, работа иеромонаха Евстратия (Голованского) «Старец Вонифатий и его поучения...», «Киевские епархиальные ведомости» и другие источники.

Ключевые слова: Десятинный собор, Десятинная церковь, Андреевская церковь, Христа ради юродивый, Киев, Щекавицкое кладбище, благотворительность.

¹ «Юродивые – люди, принимавшие на себя из любви к Богу и ближним один из подвигов христианского благочестия – юродство о Христе. Они не только добровольно отказывались от удобств и благ жизни земной, от выгод жизни общественной, от родства самого близкого и кровного, но принимали на себя вид безумного человека, не знающего ни приличия, ни чувства стыда, позволяющего себе иногда соблазнительные действия. Эти подвижники не стеснялись говорить правду в глаза сильным мира сего, обличали людей несправедливых и забывающих правду Божию, радовали и утешали людей благочестивых и богобоязненных» [7, с. 421].

Иван Иванович Расторгуев родился 29 августа 1800 года (по ст. ст.) в городе Зарайске Рязанской губернии Российской империи. В метрической книге Благовещенской церкви города Зарайска имеется о нем актовая запись № 9, согласно которой его отец – Иван Константинович Расторгуев, мать – не указана (см. ил. 1) [3].

Основные сведения о жизни Иоанна Босого были собраны и описаны иеромонахом Евстратием (Голованским) в труде «Старец Вонифатий и его поучения...», изданном в 1873 году [см. 4].

Иеромонах Евстратий лично общался с духовником Иоанна Босого – протоиереем Десятинной церкви Петром Гороновским, в приходе которого жил подвижник. Приводим его свидетельство:

«В сороковых годах, сказал отец протоиерей, в той местности, где теперь находятся присутственные места, находились ветхие домики моих прихожан. Один благочестивый мещанин той местности принял к себе бесприютного Иоанна Босого. Иоанн Босой увидел у этого мещанина развалившийся погреб, ископал в нем небольшую пещеру и в оной поселился для своих благочестивых подвигов.

Он был прихожанином Десятинной церкви. Однажды в самый лютый мороз пришел он в Десятинную церковь на всюнощную накануне праздника святителя Христова Николая – пришел босым, без шапки и в халате и простоял с благоговением на коленях всю всюнощную¹. После всюнощной был в моем доме. Он рассказывал, что он мещанин города Зарайска Рязанской губернии и неграмотный.

После сего благочестивый капитан Протасов в Лыбедской части города Киева принял к себе Иоанна Босого, отвел ему весь нижний довольно обширный этаж своего дома для его благочестивых подвигов. В новом помещении Иоанн Босой принимал и покоил странников и бедных. После сего Иоанн Босой нанял оба этажа прежде жилых комнат под Киево-Андреевскою церковью, – комнат, которые служат как бы основанием Андреевской церкви» [4, с. 140–141].

О благотворительной и духовной деятельности Иоанна Босого в период его жизни в цокольном этаже Андреевской церкви свидетельствует диакон этого храма:

«Иоанн Босой, наняв комнаты прежде жилия в двух этажах под Киево-Андреевскою церковью, пришел сюда от благочестиваго капитана г. Протасова, жившаго в Лыбедской части. Оба этажа служили и служат с западной стороны как бы основанием Киево-Андреевской церкви. В это время пришел к нему Дамиан, бывший свечепродавец в Троицкой церкви на старом Киеве, а теперь славный подвижник и строитель скита Феофании игумен о. Вонифатий (ныне прославлен Церковью в лике преподобных) – пришел, как слышно было, с деньгами и сделался учеником Иоанна Босого в христианских добродетелях. Нанятые ими комнаты разделены были на шесть отделов. В первом отделе жили калеки мужского пола, во втором отделе – калеки женского пола, в третьем отделе для них, для бедных и странников, – трапеза, таковых трапезовало каждый день более двухсот; в четвертом отделе были поварня и хлебная, в пятом отделе находились съестные припасы, в шестом отделе были келлии Иоанна Босого и ученика его Дамиана. Келлия Иоанна Босого была посредственная, не большая и не малая, вся от потолка до стола со всех сторон была улепествована иконами разных размеров и достоинств, пред некоторыми из них теплились неугасаемые лампады. В переднем углу сей келлии лежал на полу камень в два пуда, о который Иоанн Босой во время ночных своих молитв полагал земные поклоны, от чего на лбу его сделался нарост величиною с куриное яйцо. Иоанн Босой носил вериги почти в пуд, заклепанные на нем навсегда, а другия чугунныя полторапудовыя вериги висели у него на стене в келлии. По смерти Иоанна Босого последния вериги достались ученику его Дамиану, теперешнему игумену о. Вонифатию. Куда и на что он употреблял сии вериги, мне неизвестно, а то известно, что о. Вонифатий никогда не носил вериг.

В сем богоугодном заведении оба они принимали калек, бедных и странников; кормили их и покоили. Слава о их благочестивых по-

¹ Вероятно, подвижник молился о киевлянах, погибших под руинами Десятинного собора во время нашествия монголо-татар 19 декабря (по ст. ст. 6 декабря) 1240 года. «Тогда ни пол, ни возраст, ни достоинства не были варварами уважаемы, ... все было ниспровергаемо, сожигаяемо, опустошаемо, так что едва малая часть могла избегнуть смерти» [1, с. 34]. Так же в 2013 году накануне праздника святителя и чудотворца Николая был совершен поджог малого Десятинного храма в честь святых равноапостольных князя Владимира и княгини Ольги.

двигах распространилась далеко; вследствие чего боголюбцы почти со всех сторон России присылали им немалые деньги на богоугодные дела. Иоанн Босой употреблял их часть на странноприимность и благотворительность, а другую часть употреблял на нужды бедных церквей. Даже устроил два большие ящика, набитые разными церковными священными облачениями, один патриарху Александрийскому, а другой Антиохийскому; но за свою смерть не послал их, а послал по назначению ученик его Дамиан. При жизни Иоанн Босой сказывался неграмотным; но по смерти его оказались книги, по которым он ночью молился Богу, оказалась немалая тетрадь, в которую он вписывал имена жертвователей. Он жил под Киево-Андреевскою церковью не более года. Он умер в Рождественский пост. До смерти его была ненастная погода, а когда он умер, стояла погода благоприятная и таковая оставалась до погребения его тела. Тело его торжественно погребено на Щекавице; за телом его шли тысячи жителей Киева разных сословий. По смерти Иоанна Босого, по его завещанию, принял на себя странноприимницу ученик его Дамиан» [4, с. 441].

В метрической книге Десятинной церкви записан Акт его погребения под № 11:

«16 декабря 1849 года в возрасте 50 лет от простуды умер Рязанской губернии г. Зарайска мещанин Иван Иванович Расторгуев. Был погребен 18 декабря 1849 года. Исповедовал и причащал Старокиевской Рождества-Богородичной Десятинной церкви священник Петр Афанасьевич Гороновский. Погребен в Десятинной церкви священником Петром Афанасьевичем Гороновским с дьячком Григорием Барвинским и понамарем Мефодием Богославским на Щекавице» (см. ил. 1, 2) [2].

По свидетельству самого протоиерея Петра Гороновского, «Иоанн Босой заболел, меня призвали его напутствовать. Я его исповедовал, совершил над ним Елеосвящение и приобщил Христовых Тайн. Скоро после сего Иоанн Босой умер смертью праведника. До смерти его были сильные морозы с заметелью, а когда он умер, то сделалась оттепель и стояла хорошая погода. На погребение его стеклось великое множество народа разных сословий тысячами, его погребли на Щекавице в веригах, залитых

на нем навсегда, положив в возглавие его тот камень, о который он полагал поклоны, от сего сделался нарост на лбе его величиною с куриное яйцо. Его погребал ректор семинарии (архиепископ Антоний (Амфитеатров))² со многими священниками г. Киева, в числе коих находился и я. Акт погребения его записан в метрической книге Десятинной церкви.

После того, когда я погребал мертвецов моего прихода, то видел, что жители г. Киева и дальние богомольцы, помолвившись над могилой Иоанна Босого о упокоении души его, брали по горсти земли из его могилы и отправлялись в свои дома.

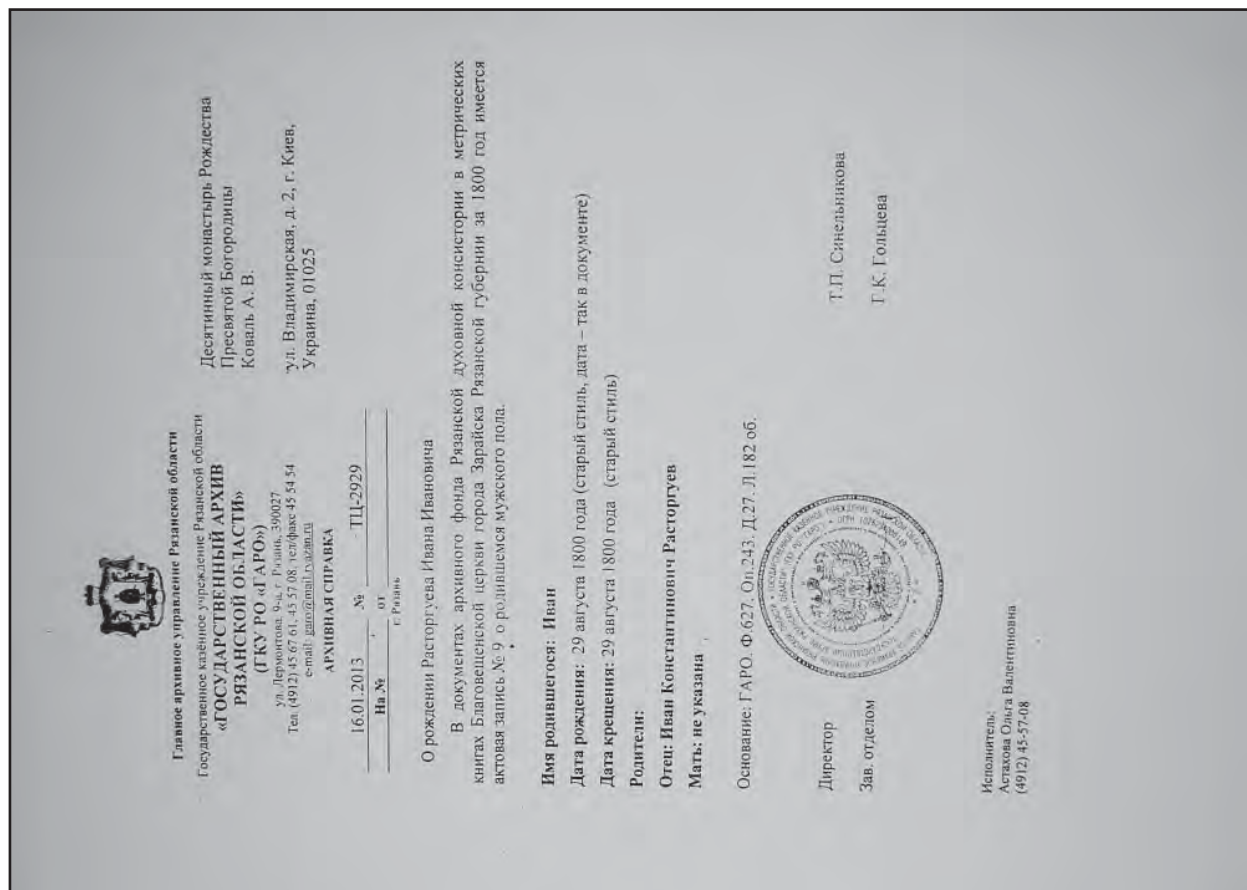
Через несколько времени приходила ко мне жена Иоанна Босого с дочерью девицею, и не скорбели, что он их оставил, возлюбив Господа Бога паче всего. Он был не то что юродивый, а был подвижником Христовым в собственном смысле этого слова: возлюбив Бога паче всего, а ближних как сам себя. Если угодно будет Господу Богу прославить своего праведника, то он прославит его видимо» [4, с. 141].

Приводим случаи благодатной помощи по молитвам Иоанна Босого при его жизни и по упокоении.

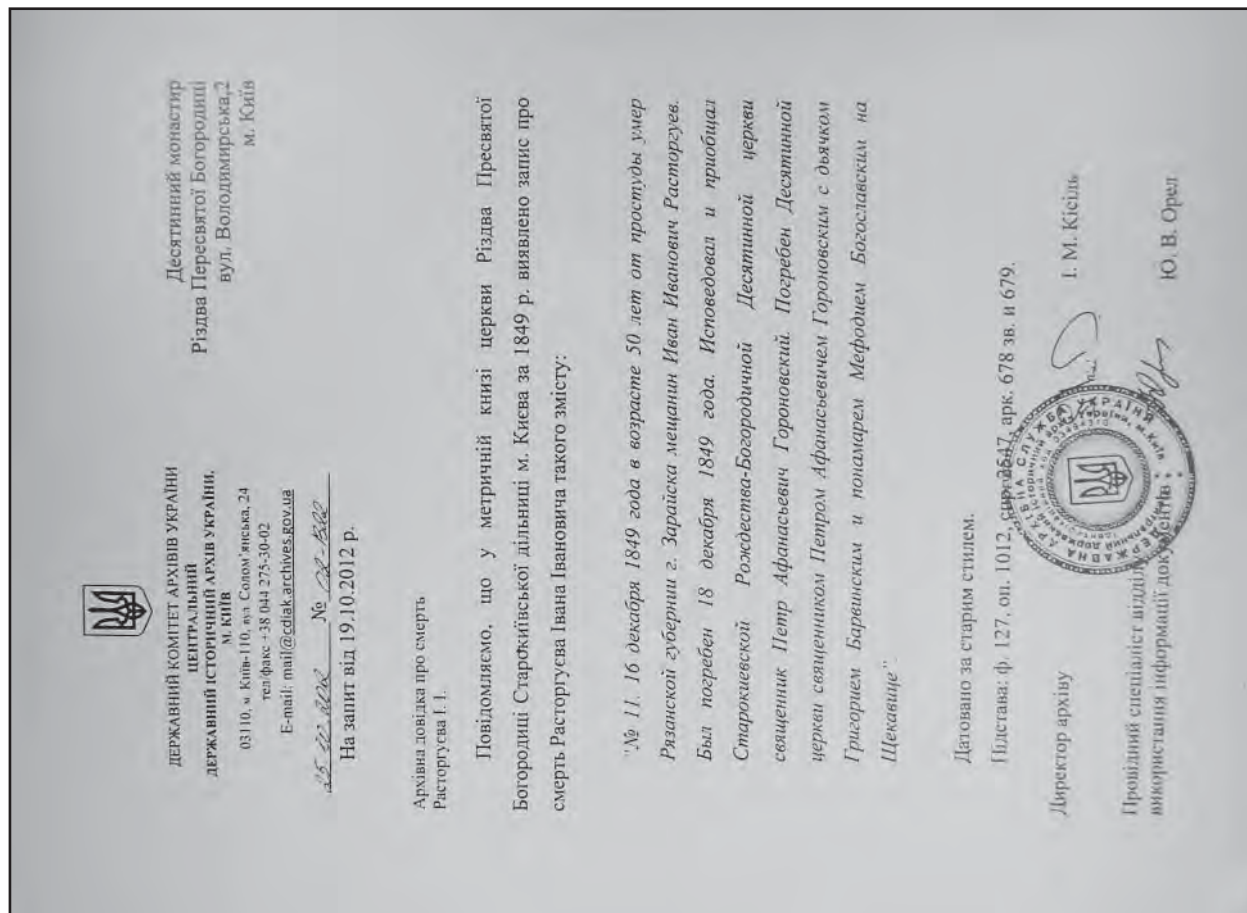
Пономарь Киево-Андреевской церкви рассказал об Иоанне Босом следующее:

«Когда я был в Голосеевской пустыни псаломщиком, тогда меня послали в Киев купить некоторые вещи, которые употребляются при богослужении. Купив нужные вещи на Подоле, думал возвратиться в свою пустынь через старый город и, подъезжая к подъему Андреевской дороги, вижу, против меня идет человек без шапки, в халате и босой и тут же на моих глазах пал о ледяную дорогу, отчего на лбе его сделалась рана, и из раны струилась кровь ручьем. Я в то же мгновение соскочил с саней и, имея на себе под верхнюю одежду утыральник, начал унимать струившуюся кровь и обвязал голову упавшего человека утыральником. Человек, пришедши в чувство, обратился ко мне и сказал: “Спасибо тебе за помощь, Иулианушка! Будешь и ты в Киево-Андреевской церкви и – будет тебе хорошо”. Я удивился, как этот человек, видящий меня в первый раз и я его тоже, назвал меня моим собственным именем Иулианом? Приехавши в пустынь, я рассказал своим

² Тогда еще в сане архимандрита.

Ил. 1

Ил. 2

товарищам о сем происшествии. Товарищи все единогласно сказали, что это никто иной, как удивительный юродивый Иоанн Босой. Скоро сбылись на мне слова Иоанна Босого. Проживши еще некоторое время в Голосеевской пустыни, я женился, и действительно определен был пономарем к Киево-Андреевской церкви, при которой служу уже несколько лет, имею четырех сынов, из коих два в придворном хоре, и живет мне хорошо... Даже я живу в том отделении, где жил Иван Босой. Да, я еще забыл одно сказать: я Иоанна Босого особенно благодарю за то, что он лечил моих детей. Бывало, двое, трое детей моих заболеют от лихорадки, я, не употребляя никаких медицинских средств, прямо иду к могиле Иоанна Босого и, взявши землицы из его могилы, приношу домой; жена, поделавши из оной узелки, привязывает их на шеях больных детей. После сего мы молимся: Господи Иисусе Христе, молитвами труженника Твоего Иоанна Босого свободи детей наших от болезни. На другой день дети наши освобождены от болезни» [4, с. 142].

В «Киевских епархиальных ведомостях» помещена статья господина И. Максимовича об Иоанне Босом:

«Если желаете знать, кто такой Иоанн Босый, зайдите на Щекавицкое кладбище в какой-нибудь из праздничных дней или воскресных, когда на кладбище бывает довольно народа, или в поминальный. Вы составите себе не особенно полное и ясное, но зато надлежащее понятие о нем – об этом человеке, о среде, которая находится с ним в известных отношениях, о характере последних в самом процессе их образования, и, владея таким понятием, будете иметь возможность указать явление, которое предстанет пред вашим религиозно-проницательным взглядом, то место в ряду явлений подобного рода, какое ему принадлежит по его праву, т. е. по его внутреннему значению и достоинству, а не другое какое-нибудь. Войдите на наше кладбище через каменные ворота, что с архангельской трубой наверху, и тотчас же поверните налево по дороге, прилегающей около самого забора. Вам придется пройти по этой дороге шагов двести, потом взять вправо шагов тридцать по небольшой извивающейся тропинке. В той местности, куда вы прибыли, нет богатых надгробных памятников, мраморных или чугунных с золотыми надписями, а есть

только кресты деревянные и возле крестов деревянных могильные земляные насыпи.

Между могильными земляными насыпями ваше внимание остановится на одной – не похожей на другие. Эта могильная насыпь не обложена дерном и земли на ней так мало, что если бы вы пожелали выровнять ее, то, прежде всего должны были бы наносить откуда-нибудь земли. О ней как будто некому заботиться... Но отчего же возле этой могильной насыпи так утоптанно? И что это за узелки на ней и около и что в них? – И крест могильный, стоящий у этой особенной насыпи, обратит на себя ваше внимание, потому что и он имеет в себе некоторыя особенности. На той стороне его, что обращена к могильной насыпи, в центре соединения продольного дерева с поперечным устроено из жести небольшое углубление, в котором стоит и теплится лампада. Лампадное масло нередко проливалось из лампады и оставило заметные следы на кресте до самого его подножия. На оборотной стороне креста – икона Усекновения главы Иоанна Предтечи на жестяной доске, а на другой жестяной же доске, установленной над первою, надпись. Прочитайте ее и узнаете, кто покоится под этим крестом с лампадой и под этой могильной земляной насыпью с узелками.

Немая земляная насыпь и безмолвный крест не скажут вам об Иоанне Босом ничего более, но больше скажут вам о нем те живыя личности, которыя не замедлят прийти к могиле, у которой вы стоите. Вот идет какая-то женщина-старушка. Подошла к могиле, перекрестилась несколько раз, набожно поцеловала крест с одной и с другой стороны и икону Усекновения. За нею подошли другая, потом третья, еще несколько, все из мещанскаго сословия, в возрасте от 30 до 60 лет. Некоторые из подошедших женщин только крестятся, а некоторые бьют земные поклоны и целуют могильную насыпь. Вы снова смотрите по направлению к могильной насыпи, и вам покажется, что она сделалась такою приглаженною от того, что набожные женщины, часто опираясь на нее своими руками, целуют ее землю.

– Кто такой был Иоанн Босый? – спрашиваете вы у набожных женщин.

Это был юродивый и прозорливый странник, – отвечают вам женщины. – Странствовал он всегда босыми ногами и летом, и зимой. Принимая милостыню, он сберегал ее только до

ближайшей субботы, чтобы можно было устроить обед для любимых им странников и нищих, а не то и прямо раздавал ее тем же самым нищим. Больше он молчал, чем говорил; но если обращался кто к нему за наставлением, он наставлял обращающегося покаянию и жизни благочестивой. Придет, бывало, к нему кто-нибудь, Иоанн Босый тотчас назовет его по имени, хотя бы в первый раз его видел, узнает, что побудило его прийти к нему, и предложит наставления и советы. Помогал угодник Божий и в болезнях, и будущую судьбу человека предсказывал. Отпускающая приходящих, он давал им на благословение маленькие кипарисные крестики или другое что, смотря по тому, какая судьба ждала отпускаемого. А иногда и ничего не давал. Это в том случае, если приходивший к нему был человек злой, лукавый и приходил не за наставлением, но чтобы искушить подвижника. Зная душу человека, он узнавал подобных людей и вместо наставления и кипарисного крестика, бывало, накричит на них и выгонит поленом или палкою из своей кельи. <...>

Киевские священные места, и в особенности Киево-Печерская Лавра с ее многочисленными святыми подвижниками, влияя в продолжение целых столетий на православных киевлян, образовали, воспитали и упрочили в их уме ту общую идею, которая служила им всегда руководящим светочем в сфере явлений религиозно-нравственной жизни. И в настоящее время эта идея поддерживается, уясняется и оживляется теми же самыми средствами, которые ее образовали, воспитали, и не иначе как с самым живым интересом относятся ко всем явлениям, имеющим на себе оттенок христианского подвижничества. Пред глазами набожных киевлян встал человек, непохожий на обыкновенных людей; он носит вериги, ходит всегда босый, исцеляет болезни, нестяжателен, прозорлив – что это за явление? Отвечая на этот вопрос, набожный народ производит сближение между общим исторически выработанным взглядом на христианское подвижничество и частным, современным ему явлением.

– Что это за узелки здесь? – продолжаете вы спрашивать набожных женщин.

– Иоанн Босый, – ответят вам, – помогает от лихорадки. На кого нападает эта болезнь, тому нужно прийти сюда, взять в узелок земли и повесить его на шее, а оставит болезнь,

снова нужно прийти сюда и бросить узелок на могилу. Вместе с узелком надо принести лампадного масла по состоянию или денег на масло пожертвовать что-нибудь.

– Сколько дней нужно носить узелок?

– Три дня.

Спустя недолго, вдали покажется какая-то женщина, которая как будто пробирается к Иоанну Босому и как будто уклоняется в сторону. Она уклоняется в сторону и остановилась пред какою-то могилу, потом другою, третью и стала креститься. Миновав затем много других могил и крестов, она уже прямо идет к Иоанну Босому. Для нее нет более знакомых на кладбище, кроме отца и матери, брата и сестры (это она пред их могилами только что молилась) и Иоанна Босого.

– Зачем это, бабушка, вы молитесь над могилой Иоанна Босого?

– Надо молиться, мой друг, потому что он за нас молится.

– И от лихорадки он помогает?

Посмотрела бабушка с минуту и сказала протяжным голосом:

– Вы бы потрудились прийти сюда весной, когда богомольцы приходят в Киев из далеких сторон, и увидели бы тогда, сколько народу здесь бывает и сколько земли разбирают, так что сторожу раза два и три на лето приходится оправлять могилу. Многим, многим помогает Иоанн Босый...

– Сколько же времени нужно носить узелок?

– Двенадцать дней. Но прежде чем повесить его, нужно “смерять” (обвить) ниткой икону Усекновения, вот эту, что здесь на кресте (день Усекновения, заметила при этом бабушка, – день Ангела Иоанна Босого), и на той самой нитке, сколько ей придется, носить узелок.

Снова перекрестилась бабушка, поцеловала крест и пошла своей дорогой. За нею подошла к могиле Иоанна Босого еще одна женщина.

– Скажите, пожалуйста, долго ли нужно держать на шее узелок с землею, чтобы бросила лихорадка?

– До тех пор нужно держать, пока не бросит.

– От лихорадки ли одной он помогает или и от другого чего-нибудь?

– И от лихорадки помогает, и от “всякой болезни и напасти”. И опять увязывается на то, что много народу сюда приходит.

Узелок с землею нужно носить “три дня” – по одному источнику, по другому – “двенадцать дней”, по третьему – “до тех пор, пока не бросит”. Нужно повесить узелок на нитке какой бы то ни было, говорят одни, другия же присовокупляют к этому следующее условие: “нужно повесить узелок на той самой нитке, которою обведена была икона Усекновения”. Узелок с землею “помогает от лихорадки”, слышится с одной стороны, и “от лихорадки и от всякой болезни и напасти”, слышится с другой. Такова сила авторитета, произшедшаго через сближение исторически выработанной идеи о высоком значении христианского подвижничества с явлением человека особенного по своей жизни и деятельности. Общественное мнение данной среды обращается в пользу этого особенного явления и затем сообщает тон и направление и всем частным явлениям, соприкасающимся в том, которое послужило основанием для первоначального образования авторитета.

Вот кучка мальчиков-мещан направляется к могиле Иоанна Босого. Дети перегоняют друг друга, подняли крик, и в крике слышится имя Иоанна Босого. От кого они узнали об этом человеке? От кого же, если не от бабушек своих, но бабушки заявляют о своих внуках, что они нередко с могилы Иоанна Босого таскают деньги и обращают их на свои потребности (некоторые из выздоравливающих бросают деньги на могилу или кладут в то помещение, где стоит лампада, некоторые же отдают свои пожертвования в руки кладбищенского сторожа).

За детьми подошли к Иоанну Босому какие-то два великороса средних лет. Они, почти что не перекрестившись на могиле, начали читать известную уже нам надпись. Не спрашивайте их ни о чем, касающемся обстоятельств жизни Иоанна Босого, они не знают ничего больше, кроме того, что содержится в надписи... Впрочем, и им известно, что Иоанн Босый помогает от лихорадки.

За двумя великоросами пришел еще один великорос лет 29, из рабочих, на лице желтобледный, с тусклыми глазами и до такой степени обессиленный лихорадкою, что едва волочит ноги. Он подошел к могиле Иоанна Босого, бросил узелок с землею и одну копейку (именно одну), стал креститься и шептать какую-то молитву.

– А что, парень, помогло тебе?

– Да, раз бросила, недели две тому назад, потом дня через два опять напала, теперь снова бросила...

– Сколько раз приходилось тебе брать здесь землю? Два раза?

– Нет, один раз всего.

– Где же ты держал узелок в те два дня, когда не было лихорадки? По-прежнему носил его или нет?

– Носил все время.

– А что будешь делать, если лихорадка снова возвратится к тебе? Опять придешь сюда за землею?

– Приду.

Неверующий в этих знаках уважения к памяти благочестивого подвижника признает только суеверие. Человек верующий видит здесь проявление народной веры и благодатную помощь Божию, по молитвам Его снятых угодников, подаваемую чрез некоторые видимые посредства и исполнение обещания Спасителя: по вере нашей будет нам (Мф. 9, 29). И. Максимович» [6].

Эта статья слово в слово перепечатана в газете «Киевлянин», только после слова «приду» добавлено следующее:

«Прочитав в “Епархиальных ведомостях” статью, извлечение из которой приведено нами, мы невольно подумали:

Суеверие ли это или вера – во всяком случае, эти простодушные поклонники Иоанна Босого гораздо более понятны и заслуживают уважения, чем настоящие правители Франции, руководящие Лурдскими пилигримистами: первые добросовестны, а последние – просто эксплуатируют религию народа.

Пишущий сии строки, по случаю погребения на Щекавице некоторых мертвецов, умиравших в странноприимнице Киево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря, не раз бывал и у могилы Иоанна Босого, и каждый раз замечал, что над могилой Иоанна Босого насыпи или совершенно не было, или же была некоторая часть оной – приходившие почитатели Иоанна Босого к могиле по горсти землицы из его могилы уносили в свои дома.

Замечал один и тот же деревянный четырехаршинный крест, окрашенный зеленой краской. На восточной стороне сего креста изображено не в малом виде распятие Господа Ии-

суса Христа. В конце правой руки Его, распостертой на кресте, изображен лик Матери Божией в круге, у левой руки Спасителя изображен лик святого Апостола Евангелиста Иоанна Богослова. С западной стороны на сем кресте пригвождена на перекрестья жестяная доска длины в 3/4 аршина, ширины в 2/4 аршина, на которой изображено усекновения честныя главы святого Иоанна Крестителя Господня.

В таком виде, когда я только ни был на Щекавице, всегда заставал могилу Иоанна Босого и крест, над ней стоящий.

Когда я кончал статью об Иоанне Босом, пришла мысль посетить теперь могилу Иоанна Босого и узнать, в каком она теперь находится положении и крест.

С этой целью отправился я к могиле Иоанна Босого 16 марта 1872 г. И только что вступил в Щекавицкое кладбище через большия ворота кладбища, как встретился со мной причетник Щекавицкой церкви, при которой он уже служит 16 лет. Сего причетника я пригласил с собой идти к могиле Иоанна Босого. Мы поворотили от кладбищенских ворот к западной части Щекавицкаго кладбища и шли почти под самой оградой кладбища по дороге, не шире сажени, – шли между могилами по обеим сторонам дороги. Прошедши по сей дороге в одном направлении около 40 сажень, вдруг заметил я проторную дорожку на правую сторону между могилами же. Видя сию дорожку, спросил я провожающаго меня причетника: куда ведет эта дорожка? – Причетник ответил: “К могиле Иоанна Босого, она сделалась протоптанною от приходящих к могиле Иоанна Босого его почитателей. В весеннее и летнее время таковых почитателей иногда приходят сотни. Они, помолвившись над могилой Иоанна Босого о упокоении души его, каждый берет с могилы его по горсти землицы и уходят восвояси. Жители г. Киева берут ее от лихорадок, а в прошлом 1871 году, когда в Киеве свирепствовала холера, брали землицу с могилы Иоанна Босого, как предохранительное средство от ней. В весеннее и летнее время я с могильщиками делаем над могилой Иоанна Босого немалые земляные насыпи и окладываем оную дернами, смотри – через несколько времени их и не станет – посетители могилы уносят землицу”.

Через три минуты после сего рассказа мы уже стояли у могилы Иоанна Босого. Когда я

посмотрел на могилу, на ней не было никакой насыпи. Около могилы Иоанна Босого во все четыре стороны сплошь да рядом было видно бесчисленное множество могил, обложенных дерном; могилы сии уже покрывала весенняя зеленая травка и весенние молодые цветочки, а на могиле Иоанна Босого ничего не росло от ежедневнаго уменьшения земли от ея посетителей.

Когда я посмотрел на крест, стоящий над могилой Иоанна Босого, то заметил некоторое добавление на оном против прежняго, именно, с восточной стороны пред ликом распятаго Господа Иисуса пригвожден ко кресту жестяный фонарь в стеклах, в нем утверждена лампада, которая теплится во все субботы, воскресные, Господские и Богородичные дни, по словам причетника, около меня стоявшаго. Когда я спросил сего причетника, на чей счет покупается масло для лампады, он отвечал, что жители г. Киева приносят масло и отдают мне для оной лампады, и столько приносят, что не только достаточно онаго для лампады над могилой Иоанна Босого и для лампады Щекавицкой церкви, но еще каждого остается его около двух пудов» [5].

По поводу статьи об Иоанне Босом, помещенной в «Киевлянине», Аскоченский, редактор журнала «Домашняя беседа», об Иоанне Босом отзывается так:

«Несколько слов пробудили во мне воспоминания об этом удивительном человеке, истинном подвижнике и теперь уже неземном молитвеннике за нас грешных. В первый раз мне удалось увидеть его в начале 1843 года зимой. Я тогда был еще студентом. Не помню хорошо, в какой именно день отправился я в Лавру к обедне; холод был нестерпимый; я шел, закутавшись как можно плотнее в шинель, и учащал мои шаги, чтобы согреться. Гляжу, на подъеме Александровской горы, находящейся тогда в первобытном состоянии и крепко наминавшей собою Кавказ с его стремнинами и провалами, бежит какой-то господин, довольно плотнаго сложения, лет так сорока. Он был без шапки, в легком халате, простирившимся до пят; на ногах его не было ни сапог, ни даже каких-либо чулков. Господин этот гнал пред собой деревянный шар величиною в небольшой арбуз, который скатывался вниз и доставлял немало хлопот тому, кто подгонял его. Удивленный таким явлением, я невольно остановился. “Чего ты стал?” – сказал Босой, взял в

руки непослушный шар. “Иди вперед, вперед, вперед! Видишь, шар то твой валится назад, как не стараешься; а ты все-таки толкай его вперед!”.

Недовольный такою фамильярностью, я, плотнее завернувшись в шинель, пошел быстро от моего нежданного собеседника.

– Ты не спеши, раб Божий! Шар то возьми с собой, ведь тебе приказано гонять его. Куда ты идешь? – сказал Босой, поравнявшись со мной.

– В Лавру, – отвечал я.

– Вот и хорошо – ты в Лавру, и я в Лавру. Давай же вместе подгонять шар. И, бросив свою игрушку, он принялся подталкивать ее. С Крещатика подъем сделался круче, и я опередил своего спутника, который гонялся за своим шаром, скатывавшимся вниз. Возвратившись в академию, я рассказал о встрече моей товарищам и узнал от них, что спутник мой был известный всему Киеву юродивый Иоанн Босой.

Недели чрез две случилось мне быть в Михайловском монастыре. Отслушав обедню в домово́й архиерейской церкви, я проходил мимо подъезда келий, занимаемых владыками. Гляжу, стоит Босой и с комически-гордым видом оделяет нищих деньгами, кусками хлеба, а иным показывает шиш. Заметив меня, он подскочил ко мне и, подавая какую-то монету, сказал: “Вот и тебе, раб Божий! Возьми, дружок, возьми, тебе деньги надобны”.

– На табак что ли? – сказал я с насмешкой (Никогда не прошу себе этой глупой студентской выходки!).

Иоанн Босой сплюнул.

– И без табаку будет у тебя горько во рте, – сказал он, отдавая монету какой-то подошедшей женщине. – Возьми, старица, – прибавил он, – и помолись за него дурака!

Оскорбленный таким названием, я чуть не выругал навязчивого моего благодетеля, а он, захохотав мне вслед, закричал: “Пожалуйста, брат, о моей копеечке!”.

Прости меня, подвижник Христов, отринутая мной копеечка твоя стоила мне тысячи скорбей в малой и злой моей жизни!..

Потом, не помню уже когда именно, но только летом встретил я Иоанна Босого на Плоском.

Это была пора самых пламенных юношеских моих мечтаний и надежд.

Пользуясь вниманием одной достойнейшей девицы, которая, по неисповедимым судьбам Промысла Божия, стала потом моей женой, счастливый и беззаботный, шел по улице, чуть ли даже не напевая что-то. Вдруг на самом повороте улицы к Щекавице саженною палкою, на которой привязан был огромный букет простых полевых цветов, перемешанных с бурьяном и крапивой, очутился предо мною Иоанн Босой. – “Здравствуй, приятель, – сказал он, подходя ко мне. А я был... (тут он назвал имя девицы, о которой я мечтал)”. “Как же ты ее знаешь?” – спросил я с неприятным изумлением.

– Она! Кого я не знаю! Бедненькая! Повянет все, все у ней повянет. (Жена моя умерла чрез два года потом в лютой чахотке). Нака вот и тебе цветочек!

– На что они мне?

– Я сам знаю, что не нужны, да возьмешь, возьмешь! За третьим сам пойдешь

– Сумасшедший! – сказал я, отходя от него с досадой. Невеселое настроение моего духа исчезло, я пошел тихо и скромно, за мной гнался раздражающий смех юродивого.

После этого я уже не видел Иоанна Босого. Прошло несколько лет, пошатавшись по свету и убоявшись бездны канцелярской премудрости, я возвратился вспять к моим пенатам, моим ученым занятиям, моей любимице литературе.

В 1852 г. я был уже в Киеве. Как-то между разговорами я узнал от моего доброго хозяина, когда-то евшего со мною одну академическую кашу, что Иоанн Босой умер. Подробности подвижнической жизни этого необыкновенного человека сильно заинтересовали меня. Не оставляя трудного подвига юродствования, Иоанн Босой приютился под церковью святого Андрея Первозванного в огромной нежилой зале, служившей как бы фундаментом дивному зданию знаменитого архитектора Растрелли. Зала эта замечательна, между прочим, тем, что в ней содержался некоторое время пленный Фрезером Костюшко – предводитель польских конфедератов. Теперь эта зала, старанием известного нашего писателя Андрея Николаевича Муравьева и по благословию Высокопреосвященнейшего Арсения, Митрополита Киевского, обращена в церковь во имя преподобного Сергия Радонежского чудотворца. В этой-то зале Иоанн Босой открыл странноприимницу. Сам, без всяких

средств, живущий только о имени Христовом, вменивший в улики все сокровища мира, подвижник собирал целые толпы странников, так что в иную пору число их простиралось у него до 200 человек. Он предлагал им трапезу, беднейших оделял деньгами и сам вызывался быть их путеводителем по святым местам Русского Иерусалима. В приобретении средств для содержания своей странноприимницы Иоанн Босой употреблял очень простой способ: он прямо являлся к более зажиточным из киевлян и настоятельно требовал того или другого для своих дорогих гостей, – и никто не отказывал ему в этом. Главным помощником его в этом святом богоугодном деле был тогдашний гражданский губернатор И.И. Фундуклей, к которому Иоанн Босой имел беспрепятственный доступ и называл казначеем своей странноприимницы. Молва о благотворительности Босого разнеслась по России, и он стал отовсюду получать приношения, давшие ему полную возможность поддерживать богоугодное заведение. Между тем Иоанн Босой оставался тем же босовиком; на него, казалось, не действовали ни лютые морозы, ни удрушающий жар; всегда веселый и, по-видимому, беззаботный, он ходил днем по святым местам Киева, а ночью предавался молитвам и богомыслию. Мне рассказывали, что в комнате было постоянно душно от прилива посетителей, желавших поклониться усопшему, не слышно было от него ни малейшего запаха. “За гробом его, – пишут в “Киевлянине”, – шли тысячи народа, и слышен был плачь беспомощных, лишившихся в нем своей опоры”.

Вследствие прошения Аскоченского к тем, “кто ближе знал Иоанна Босого, сообщить о нем подробнейшие сведения”, один г. С. Ж-н писал к Аскоченскому письмо, в котором, между прочим, пишет об Иоанне Босом следующее: “Обошедши все святые и достопримечательные места Киева, я припомнил ваши слова, обращенные ко всем киевлянам и гостям киевским касательно недавно скончавшагося подвижника Иоанна Босого, и пожелал поклониться хоть могиле его. Многих расспрашивал и о жизни этого неразгаданного человека, и все единословно отвечали мне, что он был именно святой жизни, что молитвами его многие получают исцеление от разных болезней, и что презревший при жизни своей все обольщения мира, видимо прославляется ныне пред Богом и людьми. Мне

сказали, что могила Иоанна Босого находится на Щекавице и я, улучив свободное время, отправился туда. Неизъяснимое чувство объяло мою душу при взгляде на эту необозримую Иосафатову долину вековечного Киева: это не была скорбь, не был ужас, а какое-то сладостное томление, выжимавшее из груди слезы и выражавшееся тихою безмолвною молитвою. ...Пересмотрев множество памятников, перечитав сотни надписей, я не находил того, чего искал. С грустью оставил я кладбище, жалея о безуспешности моих поисков. Вдруг в сторонке увидел я старушку, сидевшую на зеленеющей могиле. Согретая лучами летнего солнца, она спокойно дремала. Я не хотел тревожить ее, и в ожидании ее пробуждения я уселся напротив ее на могильном камне. Вокруг меня все дышало таким миром и тишиною, таким невозмутимым безмолвием, и при всем том так внятно говорившим сердцу, что я забыл и про цель моих исканий, и про старушку, и даже о себе самом. Лишь одна мысль объяла все чувство мое: перст есмь, перст есмь, повторяло какое-то смиряющее чувство внутри меня, и слезы неслышно лились по щекам моим. Старушка чрез несколько времени проснулась.

– Бабушка! – сказал я, – не знаешь ли ты могилы Иоанна Босого?

– Босенького-то! – отвечала она, поднимаясь с могилы. – Как не знать, родимый! Пойдем со мной. Да ты зачем к нему – по болезни что-ли какой или так, по-родственному?

– Нет, бабушка, по усердию.

– Спаси тебя, Господи.

– А не знаешь ли ты, старушка, про Иоанна Босого? – спросил я, идя с нею рядом. – Или, по крайней мере, не слыхала ли чего?

– Как не слыхала, батюшка. Я и сама близко его знала. Да и кто его не знал из нашей бедной братии? Это был, родимый ты мой, человек блаженный. Все летушко и зимушко ходил он босенький. Кормилец наш был, царство ему небесное! – говорила она, набожно крестясь.

– Кормилец? – Кормилец, батюшка! Бывало, наберет нашей братии, бедненьких-то, – он жил тогда в церкви Андрея Первозванного, – много наберет нас, да и любил же он нас, сердечный, Царствие ему Небесное! Наберет, говорю, да и станет кормить нас. Отрежет тебе вот такую скибушку хлеба (старушка показала

размер руками) и ложечки четыре борщику нальет да и скажет: “Ешьте во славу Божию, дорогие гостеньки! Чем богат, тем и рад”. А вот денег не любил давать. Попросишь, бывало: “Босенький! Дай ты мне копеечку!”. А он тебе кукиш покажет: “На что, скажет, тебе нужны деньги. Ты милости проси у Бога вот так: хлеб наш насущный даждь нам днесь. Тут о деньгах нет ни слова. Ну, так ты и не проси их”. А умирал-то, сердечный, как чисто праведник! Сам митрополит был при его смерти. “Где тебя похоронить, Босой? – спросил он его. – Я тебя, говорит, в Лавре схороню”. “И, нет, не надо! Похорони меня на Щекавице, там между братией моей, между друзьями моими, поближе к бедненьким-то”. Вот тут его и похоронили, вот тут он и спит, родимый наш.

Я взглянул на показанную мне старушкой могилу. Она вся была взрыта и, как заметно, руками. На могиле водружен большой деревянный крест с изображением на одной стороне Распятия, а на другой – Усекновения главы святого Иоанна Предтечи. Крест этот, по словам старушки, сооружен усердием киевлян, чтущих доныне память праведника, но жаль, что нет на могиле хоть какой-нибудь самой скромной надписи, тем более, что, как говорила старушка, не проходит того дня, чтобы не было кого здесь или так, по усердию, или по поводу какой-нибудь болезни. “Видишь ли, батюшка, могила-то вся взрыта. Уберут ее голубушку, обложат и травушкой, и цветочками, а на другой день – гляди, опять взрыта. Это, родимый ты мой, значит, что народу-то много приходит к Босенькому: землю берут и с верою в молитвы его у Господа исцеление получают, больше все от лихорадки”.

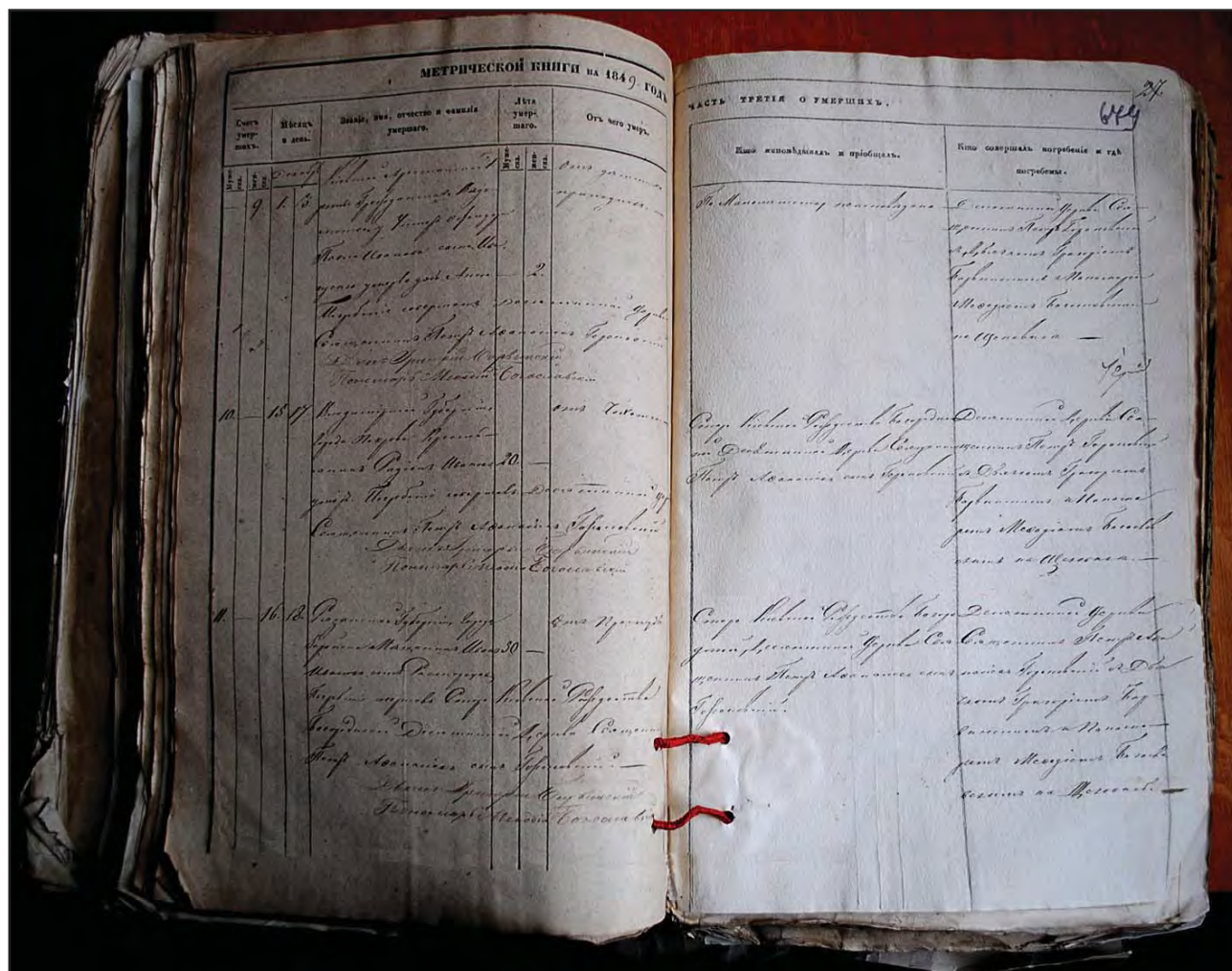
Взял и я себе землицы с могилы праведника, прося его молитв и заступления пред Богом, которому предстоит он ныне в лике праведных» [4, с. 144–149].

В годы безбожной советской власти массовое почитание Иоанна Босого прекратилось. В 1935 году в генеральный план застройки Киева был внесен пункт о преобразовании многих киевских холмов, в том числе и горы Щекавицы. Церковь на честь Всех Святых и большую часть кладбища, кроме старообрядческого и мусульманского участков, снесли.

Честные останки Иоанна Босого перенесли на старообрядческий участок Щекавицкого кладбища. Несмотря на богоборческую власть, благочестивые киевляне чтили и чтят память этого великого и дивного подвижника. По свидетельству работника Щекавицкого кладбища Евгения Федоровича Кушнирова, к могиле Иоанна Босого и ныне приезжают не только киевляне, но и люди из других городов, чтобы помолиться великому праведнику и получить исцеление по его молитвам и предстательству у Престола Божьего.

В 2005 году на месте фундамента Десятинной церкви был образован малый Десятинный храм в честь святых равноапостольных князя Владимира и княгини Ольги. В 2009 году решением Священного Синода Украинской Православной Церкви было принято решение открыть на этом месте монастырь в честь Рождества Пресвятой Богородицы. После прославления преподобного Вонифатия (о котором идет речь в труде иеромонаха Евстратия (Голованского)), братия монастыря узнала о том, что учителем святого Вонифатия был прихожанин Десятинной церкви Христа ради юродивый Иоанн Босой. Особое почитание и дальнейшие исследования жизни подвижника были предприняты после такого случая. Иоанн Босой явился во сне наместнику Десятинного монастыря архимандриту Гедееону (Харону) ранним утром в день празднования Похвалы Божией Матери. По свидетельству наместника, подвижник стоял возле панихидного стола и был в окружении множества народа. На слова наместника «Здесь у нас Иоанн Босой!», подвижник ответил^ «Да, да, батюшка, я тут! Я всегда здесь!». Наместник проснулся в восхищении и оповестил об этом братии и прихожанам монастыря. По окончании Божественной Литургии все поехали на Щекавицкое кладбище, где была отслужена панихида на могиле праведника, дивным образом напомнившего о себе. Особо ценен тот факт, что явление во сне было явным, и архимандрит Гедееон очень хорошо запомнил, как выглядел подвижник. «Я бы узнал его из тысячи: довольно высокого роста, мощного телосложения, возрастом около 50 лет, седой, внешне похож на преподобного Серафима Саровского, но не

³ Из слов наместника Рождества Пресвятой Богородицы Десятинного мужского монастыря г. Киева Украинской Православной Церкви архимандрита Гедееона (Харона).

Ил. 3

сгорбленный; одет в длинную простую рубашу, на шее из-под одежды были видны цепи»³. Удивительно, что на тот момент архимандрит Гедеон не был широко ознакомлен с житием Иоанна Босого, и ему не было известно о том, что подвижник носил вериги. По благословению Блаженнейшего Владимира, Митрополи-

та Киевского и всея Украины, Предстоятеля Украинской Православной Церкви в Рождества Пресвятой Богородицы Десятинном мужском монастыре была создана комиссия, во главе с архимандритом Гедеоном, по подготовке к канонизации Ивана Ивановича Расторгуева – Иоанна Босого.

ЛИТЕРАТУРА И АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. Берлинский М.Ф. История города Киева. – К., 1991.
2. Главное архивное управление Рязанской области. «Государственный архив Рязанской области» (ГКУ РО «ГАРО»). – Архивная справка № ТЦ-2929 от 16.01.2013 г.
3. Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України. м. Київ. – Архівна довідка про смерть Расторгуева І. І. – № 02-1322 від 25.10.2012 р.
4. Евстратий (Голованский), иеромонах. Старец Вонифатий и его поучения. Духовные наставления основателя и строителя монастыря в Феофании города Киева игумена Вонифатия и его наставника юродивого Ивана Босого. – К. : Свято-Пантелеймоновский монастырь, 2010.
5. Киевлянин. – 1873. – 29 ноября. – № 142.
6. Киевские епархиальные ведомости. – 1878. – 16 ноября. – № 22.
7. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1904. – Т. XLI.

ЦЕРКОВЬ НИКОЛАЯ ПРИТИСКА: ИСТОРИЯ И ИМЕННЫЕ ПРИХОЖАНЫ

Владислава Крапивка

старший научный сотрудник Научно-экскурсионного
отдела и сектора методической работы МИДЦ

Круг научных интересов:

киевоведение, религиоведение, информационные
технологии

Церква Миколи Притиска – найдавніший серед кам'яних храмів Подолу Києва. Довгий час він вважався головним на Подолі і був центром однієї з найбагатших парафій. До її складу входило чимало відомих киян, імена яких, наприклад, Сави Туптало та архітектора Андрія Меленського, викликають особливу цікавість. Оскільки картина міста стрімко змінюється в наш час, то необхідно фіксувати зміни та знання про цінні з погляду архітектури та історії об'єкти. Подана стаття пропонує підсумувати інформацію про церкву Миколи Притиска та її парафіян.

Ключові слова: Поділ, історія Подолу, історія храмів, церкви Подолу, храм Миколи Притиска, церковна архітектура, святий Миколай, Андрій Меленський, Савва Туптало, Дмитро Ростовський, Володимир Ніколаєв.

Церковь Николая Притиска – самый древний из каменных храмов на Подоле в Киеве. Долгое время он считался главным на Подоле и был центром одного из самых богатых приходов. В его парафии состояло много известных киевлян, имена которых, например Саввы Туптало и архитектора Андрея Меленского, вызывают особенный интерес. Поскольку картина города стремительно меняется в наши дни, то необходимо фиксировать изменения и знания о ценных с точки зрения архитектуры и истории объектах. Данная статья предлагает подытожить информацию о церкви Николая Притиска и ее прихожанах.

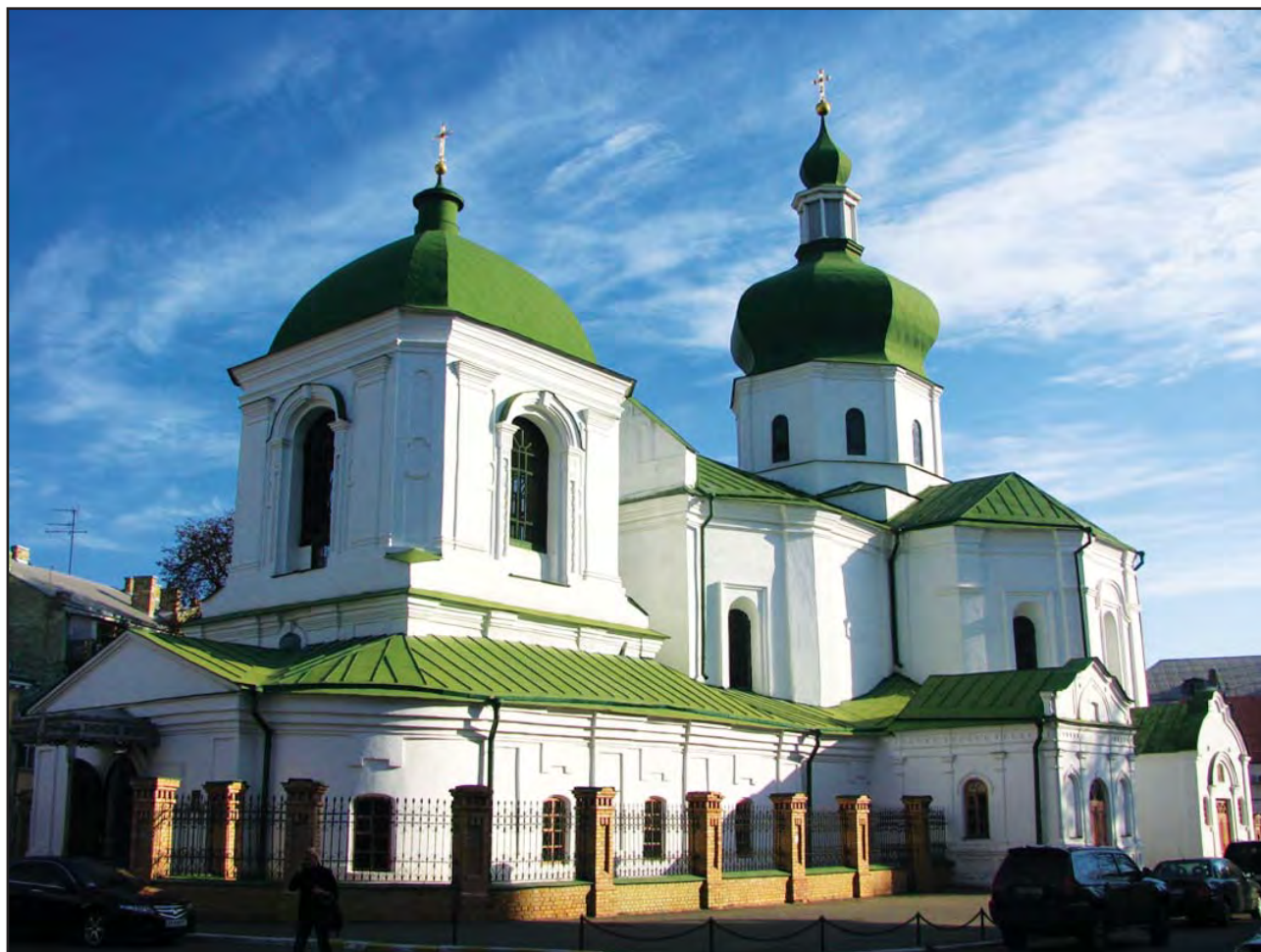
Ключевые слова: Подол, история Подола, история храмов, церкви Подола, храм Николая Притиска, церковная архитектура, святой Николай, Андрей Меленский, Савва Туптало, Дмитрий Ростовский, Владимир Николаев.

St. Nicholas Prytysk church is the oldest stone churches in Kiev`s Podil. For a long time it was considered as the main church in the Podil and was the center of one of the richest parishes. Its parish consisted a lot of famous people of Kiev, whose names, such as Sava Tuptalo and architect Andrew Melensky cause of particular interest. Since the pattern of the city is changing rapidly these days, we need to commit changes and knowledge about valuable architecture and historical objects. This article has summarized information about the Nicholas Prytysk church and its parishioners.

Keywords: Podil, history of Podil, the history of the temples, Podil`s churches, Nicholas Prytysk temple, church architecture, St. Nicholas, Andrew Melensky, Sawa Tuptalo, Dimitri of Rostov, Vladimir Nikolayev.

Интерес вызывает уже само название церкви. «Притыкой», или «притиской», называли причал, место, где приставали к берегу лодки. Еще во времена Киевской Руси в гавани в устье Почайны стояла церковь, по-

священная святителю Николаю Мирликийскому – покровителю купцов и моряков. Это название унаследовал и позднейший храм. Существует также легенда, согласно которой в церковь пробрался вор, а когда уходил

*Церковь Николая Притиска. Киев. Современный вид. Электронный ресурс
(режим доступа: http://mitropolia.kiev.ua/wp-content/uploads/2013/07/24_full.jpg)*

с нагробленным, то тяжелая икона святого Николая упала на него и придавила («притисла»), так что он не мог убежать. Вот, что писал об этом историк Николай Закревский: «В детстве я слышал такое. Над окошком, внутри церкви стоял большого размера образ святителя Николая; гвозди, которые поддерживали этот образ, от долгого времени и от влажности проржавели, стоит только прикоснуться к образу, и он немедленно упал бы; так и случилось. Ограбив церковь, вор вылезал через окно, но мешком, в котором он тянул украденные вещи, задел за икону. Всея тяжестью своей она рухнула на него и произвела неожиданное и столь сильное впечатление на святотатца, что он сразу умер от страха».

Нынешней каменной церкви, как уже упоминалось, предшествовала деревянная, и еще совсем недавно считалось, что каменный храм Николая Притиска был заложен в 1631 году, что делало эту церковь самым древним монументальным сооруже-

нием Подола. Эта информация была почерпнута исследователями из архивных документов: «На месте деревянной церкви построена каменная в 1631 году о трех приделах... издивением прихожанина Петра, по прозвищу Железного Гроша». Некоторые исследователи относились с недоверием к такой информации, например, известный киевовед начала XX века Федор Эрнст считал, что церковь Николая Притиска лишь построена в традициях 1631 года, на самом же деле она была возведена в конце XVII века.

Другой исследователь – Николай Петров – так прокомментировал изображение храма по рисунку А. ван Вестерфельда: «Эта церковь изображена в виде дома с двухскатною крышею, над которою возвышается одна глава». Относительно церкви Николая Притиска, изображенной на плане Киева 1695 года, тот же автор отмечает: «Притиско-Николаевская церковь изображена убогою, деревянною, об одном куполе, с такую же

колокольнею». Другими словами, это не мог быть каменный храм.

Окончательно доказали более позднее происхождение этого храма специалисты института «Укрпроектреставрация», архитекторы З. Нестеровская и Н. Селиванова. В 80-х годах прошлого века зондированием был установлен состав строительного раствора и размер кирпичей – они соответствуют рубежу XVII–XVIII веков. Таким образом, церковь святого Николая Притиска, очевидно, была построена в между 1695 и 1707 годами.

Стоит обратить внимание и на личность прихожанина Петра по прозвищу Железный Грош, на деньги которого якобы была выстроена эта церковь. Дело в том, что железных «грошей» в обороте не было, деньги делались из меди и серебра. В тоже время в летописи Величка под 1704 годом упоминается киевский бургомистр Тарас Железняк-Груша, который продавал известь для строительства каменного Николаевского храма в Белой Церкви. Планировка белоцерковского храма полностью соответствовала планировке церкви Николая Притиска в Киеве. Можно сделать смелое предположение, что Железный Грош – это видоизмененная фамилия Железняк-Груша, и вполне возможно, что Петр был родственником Тараса. Вероятно, он жил в Киеве на стыке XVI–XVII веков и действительно являлся фундатом Притиско-Никольской каменной церкви. И, как это часто бывает, письменные документы с правильным написанием фамилии основателя церкви не сохранились.

Существует еще одна интересная легенда, описанная исследователем К. Шероцким, якобы ветхая деревянная церковь Николая Притиска не исчезла бесследно, а была перенесена в старый город и переименована в Златоустовскую. К сожалению, каких-либо доказательств этому факту не обнаружено.

Обратимся теперь к архитектуре церкви Николая Притиска. Это сооружение – прекрасный образец вполне типичной украинской церковной архитектуры с двумя ярусами и одним куполом, который в плане схематически образует латинский крест. Фронтон оформлен в стиле барокко. Подобные образцы архитектуры были распространены в период Гетьманщины, когда каменный храм

повторял очертания деревянного.

Естественно, что за более чем триста лет эта церковь претерпела большое количество перестроек. Первая из них произошла в первой половине XVIII века, когда в 1718 году церковь сильно пострадала от пожара, охватившего весь Подол. После пожара храм долгое время стоял без капитального ремонта. По словам историка Николая Закревского, который в детстве проживал рядом, на улице Черная грязь, кое-как отремонтированная церковь к 1748 году пришла в полное запустение. Притвор треснул, стены разваливались, с купола падал кирпич, крыша протекала, а сквозь трещины в стенах прорывались снег и ветер. Одна из возможных причин такого плачевного состояния церкви – отсутствие церковного старосты, который мог организовать сбор средств и собственно сам ремонт сооружения. Все это тем более странно, что приход Николая Притиска был богатым, к нему принадлежали зажиточные и именитые мещане, а сам храм считался одним из главных в городе и основным на Подоле.

Необходимую сумму смогли собрать лишь к 1752 году. Согласно договору, подписанному причтом церкви с мастером Степаном Стобенским, храм возобновили: разобрали и перестроили стены на некоторых участках, купола укрепили тремя рядами железных вязок, выложили карнизы и так далее. После ремонта северный Покровский придел храма был переименован в Дмитриевский, в честь святителя Дмитрия Ростовского, отец которого – киевский сотник Савва Туптало – был прихожанином церкви и подарил ей каменный дом. Об этом подаренном церкви доме тоже стоит рассказать. Все, что о нем до недавнего времени было известно, это то, что он находился на Подоле южнее церкви Николая Притиска вблизи усадьбы Флоровского монастыря, рядом с домом Артемихи. Длительные поиски исследователей разных времен (Н. Закревского, Л. Похилевича, Л. Пономаренко и др.) подытожила наша современница Н. Рогожина. По ее мнению, дом Саввы Туптала находился за юго-восточным углом церковной площади (его теперь образуют дома № 2 и № 4 на ул. Хорива). Разобрано это сооружение было не позднее весны 1836 года. Автор исследования в своей

статье «Дом Саввы Туптало» вносит также следующее предложение: «Считаем, что на четырехэтажном доме на ул. Хорива, 4, ныне реконструируется, следует установить таблицу, чтобы увековечить историческую память о выдающихся людях 17 века с украинского казацкого рода: Савву Туптало, сотника Киевского полка, защищал город от врагов, и его славного сына святителя Божия Димитрия Ростовского (в миру Даниила Тупталенко)».

В середине XVIII века, а именно в 1758 году, на Подоле были проведены противопожарные мероприятия. Решением магистрата площадь вокруг церкви Николая Притиска была расчищена, а убогие хаты развалены. Но все эти усилия не уберегли церковь от пожара 1811 года. Огонь был настолько сильным, что от церкви остались лишь оголенные стены. Вместе с церковной утварью сгорели и все архивные документы.

Вскоре после пожара, в 1819 году, городской архитектор Андрей Меленский – один из прихожан этой церкви – составил проект ее реставрации. В течение 1819–1820 годов были сделаны новые киоты, жертвенник, каменный иконостас в стиле классицизма, который был покрашен под бирюзовый мрамор. Некоторые отделочные работы продолжались в 30-х годы XIX века, в частности, в 1934 году были позолочены фрагменты иконостаса.

В 1833 году художник Александр Суховец, согласно составленному договору, расписал церковь Николая Притиска. Некоторые из его росписей сохранились до нашего времени. Во второй половине XIX века был возведен верхний ярус колокольни, поврежденный при пожаре 1811 года. По свидетельству Н. Закревского, еще в 1868 году она оставалась недостроенной. Второй ярус колокольни, как и первый, выполнен в стиле классицизма.

В 1886 году вокруг церкви построили каменную ограду. Ее автором был киевский городской архитектор Владимир Николаев, ее можно увидеть и сейчас. Работу выполняли каменщик Илларион Кушников и кузнец Яков Напой.

Еще одна любопытная деталь, все мы привыкли к тому, что каменные церкви имеют металлические крыши, но такой вид они приобрели уже ближе к нашему времени. К примеру, крыша церкви Николая Притиска перво-

начально была покрыта гонтом – деревянной черепицей (традиционный для Украины вид покрытия крыш). К 1929 году крыша пришла в негодность и прихожане решили покрыть храм железной бляхой.

Что касается живописи церкви Николая Притиска, то, к сожалению, до наших дней дошли только отдельные фрагменты старинных росписей. В частности, на сводах северной части сохранилась фреска «Вознесение Христово» 1830 года, а в западной части центрального нефа «Нагорная проповедь» рубежа XIX–XX веков. Уже в наши дни для приведения храма в порядок по инициативе духовенства, под руководством художника Николая Стороженко, были начаты работы по оформлению интерьера церкви живописными тематическими и орнаментальными композициями. К сожалению, работы проводились без согласования с Управлением охраны памятников, поэтому композиции носят очевидный новаторский характер. Они диссонируют с аутентичными образами настенных росписей храма. Более того, в ходе проведения работ был уничтожен орнаментальный декор стен и сводов Сретенской церкви (под колокольной), а в оконных прорезах появилось изображение святителя Николая в технике цветного витража, который больше соответствует готическому искусству Запада. Такие работы являются грубым нарушением как законодательства, так и художественных традиций. В тоже время резной позолоченный иконостас, в стиле барокко, гармонично вписался в интерьер церкви.

Также в первые годы XX века в интерьере храма – на гранях центральных опорных столбов, ниже живописных композиций 1830 года, – были написаны фрески, которые по своей сути образуют единую группу и отличаются от первых. Это образы киевских князей святых Бориса и Глеба, князя Владимира, княгини Ольги и др. По манере исполнения они близки к росписям В. Васнецова, что не удивительно, поскольку под влиянием Владимирского собора, который расписывал этот художник, находилась вся церковная живопись конца XIX – начала XX века.

После Октябрьской революции 1917 года и установления советской власти храм еще некоторое время жил обычной жизнью.

В 1935 году в нем служил и жил предстоятель Украинской автокефальной православной церкви. Но через некоторое время церковь была закрыта и использовалась под ткацко-прядильную фабрику. Само здание на тот момент еще не было разрушено. Во время Второй мировой войны серьезно пострадала кровля храма, был разрушен верх купола, на стенах появились трещины. Тем не менее, богослужения были возобновлены и даже были собраны средства на ремонт храма в 1947 году. Несмотря на это, состояние постройки постепенно ухудшалось.

Во второй раз церковь была закрыта для богослужений 1 января 1960 года. Решение было принято исполкомом города, под тем предлогом, что количество прихожан значительно уменьшилось. Так, до середины 1970-х годов тут располагался склад Укркниготорга.

В начале 1980-х годов, в связи с проведением Олимпиады-80, Киев стали восстанавливать. Реставрировали и церковь Николая Притиска, правда, реставрация проводилась не с целью возобновления богослужений, тут планировалось устроить театр поэзии. Тем не менее, этим планам не суждено было осуществиться, в 1983 году произошла авария, грунтовые воды повредили фундаменты постройки. Как следствие, была разрушена юго-восточная часть здания, и церковь надолго встала на ремонт. Было непонятно – будут ли ее восстанавливать или снесут. Купол храма стоял на земле, рядом с постройкой. Реставрационные работы длились до 1990 года, их осуществляли по проекту специалистов института «Укрпроектреставрация». Через некоторое время после окончания реставрации церковь была передана верующим.

В целом церковь Николая Притиска – это прекрасный памятник эпохи Ренессанса в Киеве, которому посчастливилось прекрасно сохраниться, несмотря на многочисленные стихийные бедствия.

Говоря о церкви Николая Притиска, невозможно не упомянуть и о выдающихся людях, прихожанах этого храма. Один из них – Иван Равич (1677–1762), известный киевский ювелир, автор горельефа архангела Михаила на одноименном соборе в Михайловском монастыре. Он жил в парафии церкви. Где

именно была его усадьба – неизвестно, все архивные документы сгорели во время пожара 1811 года. В течение 30 лет И. Равич избирался райцей и лавником Киевского магистрата, ездил в Германию по поручению Киево-Печерской лавры за покупкой книг для монастырской библиотеки. В качестве ювелира И. Равич начал работать с начала XVIII века. Существует мнение, что работая над горельефом архангела Михаила, ювелир создал и автопортрет (это маскарон на правом плече архангела).

Еще одним известным прихожанином был Даниил Саввич Туптало, впоследствии – митрополит Дмитрий Ростовский. Димитрий Ростовский прославился как талантливый церковный автор – он составил сборник житий святых, известный под названием Четьи mineи. Образование получил в Киево-Братской коллегии. В 1668 году принял постриг и прожил семь лет в киевском Кирилловском монастыре. В 1675 году стал священником и получил назначение в Чернигов, где прославился как проповедник. После 1677 года провел несколько лет в путешествиях по монастырям.

10 августа 1681 года был поставлен игуменом Свято-Спасского монастыря в Чернигове.

В 1701 году Дмитрий Ростовский стал митрополитом Тобольским и всей Сибири, но из-за болезни уже в 1702 году был переведен в Ростов. Здесь он прославился трудами по развитию образования, а так же полемикой со старообрядцами. Умер в ночь на 28 октября 1709 года.

И, конечно же, еще одним известным прихожанином церкви Николая Притиска был киевский городской архитектор Андрей Меленский. Родился он в Москве, работал на Волыни, а уже после этого переехал в Киев. Сейчас Киев невозможно себе представить без колонны Магдебургского права, церкви-ротонды на Аскольдовой могиле – все это проекты архитектора Меленского. Также по его проекту была построена Крестовоздвиженская церковь, в которой был крещен Михаил Булгаков и которую расписывал художник Григорий Светлицкий.

Помимо того, что Андрей Меленский жил в приходе церкви Николая Притиска

(усадьба находилась по адресу ул. Хорива, 13/11), участвовал в ее реконструкциях, тут же он венчался. Насколько известно, это был второй брак архитектора. Из архивных документов известно, что 1 мая 1810 года «...46-летний вдовец Андрей Иванович Меленский и 27-летняя Пелагея Ивановна Лешкевич обвенчались в церкви Николая Притиска». От первого брака у А. Меленского было трое детей: Елизавета, Дмитрий и Марьяна. От брака с П. Лешкевич – Иван и Феодосия.

Каждый человек, причастный к памятному месту, в данном случае к церкви Николая Притиска, дополняет и обогащает информацию о памятнике. Неживой объект архитектуры как бы оживает и обретает душу. Чем больше мы узнаем о людях, имевших отношение, в данном случае, к церкви Николая Притиска, тем более живой и интересной становится ее история. Обнаружение самых мелких и на первый взгляд даже незначительных деталей дополняет историческую картину, делает ее более ценной и важной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрієнко Л. Дмитро Туптало: автопортрет на тлі епохи// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових статей. – 2012. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 279–284.
2. Виноградова М. Садиба Андрія Меленського у Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.interesniy.kiev.ua/dost/doma-i-sooruzheniya-kieva/sadiba-andriya-melenskogo-u-kiyevi/>.
3. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868.
4. Звід пам'яток історії та культури України. – К., 2003. – Кн. I. – Ч. II.
5. Попельницька О. Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX століття. – К., 2003.
6. Путеводитель «Киев» / К. Шероцкий. – К., 1917.
7. Рогожина Н. Дом Саввы Туптало [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.podol.ho.ua/horiva/tuptalo/tuptalo.html>.
8. Рогожина Н.В. К истории родительского дома святителя Дмитрия Ростовского // Святитель Дмитрий митрополит Ростовский. Исследования и материалы (материалы конференции). – Ростов Великий, 2008.
9. Титов Ф. Киево-Подольские монастырские и приходские храмы сто лет тому назад (К истории великого пожара на Подоле 9 июля 1811 г.). – К., 1912.
10. Толочко Л.І. Подільські храми Києва / Л.І. Толочко, М.Г. Дегтярьов. – К., 2003.

ТЫ ПРИВЕДИ МЕНЯ, ДОРОГА, К ХРАМУ

Владимир Мещеряков
заведующий Научно-экскурсионным отделом и
сектором методической работы МИДЦ

Круг научных интересов:

туризм и история развития паломнического движения, историческая и научно-популярная литература об истории государственного строительства, роли и месте церкви в этом процессе, педагогика и психология

Быть христианином сегодня – ...значит заботиться о религиозном воспитании своих детей, значит с любовью относиться к своему Отечеству, молиться за него, беречь его.

Святейший Патриарх Московский и всея Руси Кирилл

Поспешим – и Церковь поднимет тяжесть нашей ноши, подарит нам дерзновение к Богу, наполнит сердце наше счастьем и блаженством.

Свт. Нектарий Эгинский

...Есть люди, которые говорят, что Бога нет. Ясно, что они не познали Бога, но это совсем не значит, что Его нет...

Прп. Силуан Афонский

Актуальність даної теми полягає в тому, що за роки незалежності, із завершенням періоду духовного «забуття», зі зміною практично всіх аспектів життя народу настав час прилучення до духовних цінностей. І хоча найпоширенішими вважаються паломницькі поїздки по святих місцях, утім, екскурсії по православним храмам займають лідируюче положення в усьому сегменті релігійного туризму. Київ володіє величезним культурно-історичним потенціалом, а церковні споруди столиці займають у ньому провідне місце і мають світову популярність, тому й екскурсії на релігійну тематику набувають дедалі більшої популярності серед усіх верств населення і вікових категорій. Вони, екскурсії, при правильній організації та повноті висвітлення теми, допомагають відповісти на багато питань, що хвилюють кожну людину, знайти гармонію із собою та світом, долучитися до високої духовної спадщини, залишеної нам предками.

Ключові слова: релігійний туризм, екскурсія, православний храм.

Актуальность данной темы заключается в том, что за годы независимости, с завершением периода духовного «забвения», с изменением практически всех сторон жизни народа наступило время приобщения к духовным ценностям. И хотя наиболее распространенными считаются паломнические поездки по святым местам, тем не менее, экскурсии по православным храмам занимают лидирующее положение во всем сегменте религиозного туризма. Киев обладает огромным культурно-историческим потенциалом, а церковные сооружения столицы занимают в нем ведущее место и имеют мировую известность, поэтому и экскурсии религиозной тематики приобретают все большую популярность среди всех слоев населения и возрастных категорий. Они, экскурсии, при правильной организации и полноте освещения темы, помогают ответить на многие, волнующие каждого человека, вопросы, обрести гармонию с собой и с миром, приобщиться к высокому духовному наследию, оставленному нам предками.

Ключевые слова: религиозный туризм, экскурсия, православный храм.

Первый класс, городской сад, осень, и пожелтевшие листья для гербария... Первое посещение музея или выставки... Первая экскурсия с классом, родительские бутерброды и термосы с чаем... Первая поездка на экскурсию в другой город или поход с друзьями... Сколько наших воспоминаний связано с этими словами, сколько эмоциональных переживаний и впечатлений.

Наверное, трудно представить себе человека, ни разу не участвовавшего в какой-либо экскурсии или походе на природу. С зоопарком у нас связаны воспоминания о детстве; походы с классом в лес или горы, да еще с ночевкой, – о юношеских годах, когда листья, как золото увядающей природы, вызывали у нас восхищение. Музеи, галереи, предприятия, выставки..., да всего и не перечислишь.

Повзрослев, человек начинает сам выбирать: куда, когда и с кем. Но всегда мы стремимся к встрече с малоизвестным, но любопытным. Порою, наоборот, еще и еще стремимся увидеть знакомые места, но при этом, открыть что-то новое для себя. Для многих жизнь без этого скучна, однообразна, монотонна и неинтересна. И потому наш прекрасный, милый и внимательный учитель – экскурсия – сопровождает нас всю жизнь, каждый раз преподавая нам свое правило: лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать. Для сотрудников экскурсионных отделов и бюро экскурсия – это сложный, многогранный, творческий процесс, успех которого зависит от глубины знаний экскурсовода, его артистизма, филигранно отточенной техники в сочетании с талантом педагога. Добьется этого экскурсовод, тогда и для него экскурсия будет интеллектуальным удовольствием, тогда и он сам будет на экскурсии отдыхать и любоваться открывающимися видами, а не влачить рабочее бремя.

В само понятие «туризм», как в живой организм, заложена сердцевина, и это – экскурсия.

Так или иначе, но вся экскурсионная программа нашего Музея истории Десятинной церкви, вся тематика, да и само название, связаны с христианской религией – с Православием.

Сегодня мы мысленно совершим небольшое путешествие в прекрасный мир тишины, мира, добра и красоты, на какое-то время

забыв, что кругом кипит жизнь многомиллионного города, откроем кованные двери и... войдем в храм.

Современный человек, а это касается не только и не столько молодежи, имеет, если не скудные, то, скажем, незначительные знания о зарождении православной религии, о истории ее становления, о подвигах, жизни и Богоугодном труде святых, о роли Православной Церкви в истории государства. Еще меньше мы знаем о смысле обрядов, а многим из них не можем дать объяснения.

После изменения политического устройства нашей страны, некоторого изменения нравственно-этических ориентиров религия прочно вошла в нашу жизнь и заняла у многих людей одно из самых важных мест в мировоззрении и миропонимании.

Если рассматривать любую религию или вероисповедание в современном обществе, их составляющие части, то с уверенностью можно сказать, что цель религии состоит в том, чтобы научить нас (или определенную группу людей, или все человечество в целом) жить в гармонии с Творцом, с природой, с другими людьми и, в конце концов, с самим собой. Что помогает преодолевать христианская религия, перенося нас в мир красоты, добра и братолюбия? – жесткую реальность нашего мира, обиды и огорчения.

Прогресс, суматоха, быстротечность жизни с ее компьютерными технологиями в какой-то момент в жизни многих отодвигают религию на авансцену, на второй, а то даже и на третий план.

Подмена, или попытка подмены, в прошлом веке религии на коммунистическую идеологию, возвращение новых идеалов и героев, разрушение прекрасных по своей архитектуре церковных памятников, гонение за так называемое «инакомыслие» да и многие другие негативные факторы в общественной жизни того времени не способствовали духовному и нравственному росту нашего народа.

Крещение, исповедь, венчание, отпевание да и, будем откровенны сами перед собой, даже Причащение Святых Христовых Таин, для многих по-прежнему малопонятны, а порою и неосознанные таинства и обряды. И хотя сама Церковь, ее приходы и общины для современного человека стали или становятся

прибежищем, в духовном смысле этого слова, еще рано говорить о возрождении духовности, а соблюдение постов еще не показатель того, что прихожанин, а то и «забеганин», изменил свою сущность, свое «Я».

В чем же состоит задача экскурсионных отделов и экскурсоводов, какое содержание одного из аспектов их работы? На этапе постсоветского формирования новых тематик экскурсионной деятельности задача должна иметь следующее определение: внести и начать формировать, если не полномочное, то самостоятельное направление в экскурсионной программе, а именно проведение экскурсий с религиозным содержанием.

Коллектив экскурсионного отдела или бюро прекрасно понимает и осознает, что само создание экскурсии – очень трудоемкий и сложный процесс. От экскурсоводов требуется хорошее знание основ методологии экскурсионного дела и приложение творческих усилий. Любой коллектив в своей работе должен ориентироваться на предполагаемые запросы предполагаемой аудитории, потенциальных клиентов. Но основные требования при организации экскурсии с целью посещения православного храма и вообще любого церковного сооружения остаются неизменными. Если экскурсионный материал будет доступен и ясен в изложении, соблюдена последовательность и системность построения текста, будет присутствовать наглядность при изложении, а речь экскурсовода – правильная, высококультурная, выразительная и эмоциональная, если будет учтен возрастной состав группы и уровень ее подготовки к восприятию материала, то с уверенностью можно сказать, что такой коллектив и экскурсовод достигнут поставленной цели. А поэтому и вытекает важный пункт подготовки – определение цели, определение того, к чему стремятся и чего хотят достичь.

Если четко обозначим цель, правильно соединим показ с рассказом, грамотно подберем объекты, используем множество приемов, а затем все эти разрозненные части соединим в единое целое, возьмем собранный «портфель экскурсовода», добавим эмоционального настроения в рассказ, то в итоге получим хорошее настроение группы, личную удовлетворенность экскурсовода в работе и желание творить дальше.

Быстротечность политической жизни страны, диаметрально смена ориентиров и идеалов вызвали голод и жажду знаний по истории страны, по истории религии, и, как следствие, развитие такой формы туризма, как религиозный туризм.

В советское время в теории экскурсоведения, в экскурсионном деле были определены только восемь видов экскурсий. Экскурсии на религиозную тематику, по определению, быть не могло. Сейчас такие экскурсии рассматриваются уже как самостоятельный вид, с ярко выраженными отличиями от экскурсий на другую тематику.

Подготовка к экскурсии с целью посещения храма должна иметь строго определенную цель. При определении цели и творческая группа, и методисты, и экскурсовод рассматривают ее, как идеальный вариант итоговой работы, как апогей просветительской деятельности всего коллектива и индивидуума.

Хотя мы и рассматриваем экскурсию в храм, тем не менее, даже в этом случае теоретическое обоснование и определение цели должны быть четко сформулированы. Достаточно привести такой пример: какие цели формулировали ранее? Любовь к Родине, уважение к старшим, к другим народам, трудовое воспитание, нравственно-эстетическое воспитание. И мы можем, даже не перефразируя, использовать их, но необходимо добавить сугубо тематические цели, такие, как роль Православной Церкви в истории страны на всех этапах становления, нравственно-этические основы Православия, и, конечно, доходчиво, грамотно, согласно канонам Церкви, объяснить смысл обрядов и традиций Православной Церкви.

Маршрут экскурсии – это цель, связанная с последовательностью показа объектов, отобранных для данной экскурсии или ее части. Идеальный маршрут при посещении храма – это линия сохранения библейской очередности событий. Но не в каждом храме можно проследить эту, без сомнения, великую цепь мирообразующих событий.

Остановимся подробнее на объектах показа при посещении храма. И в контрольном тексте, и в технологической карте, и в методической разработке все объекты уже подобраны и определена последовательность их показа. Но ни вся полнота контрольного тек-

ста, ни методически правильно разработанные технологическая карта и разработка, ни хорошо подобранные объекты и последовательность их при показе не дает экскурсоводу права считать, что всего этого достаточно. Именно индивидуальная подготовка экскурсовода обеспечит успех запланированного.

Все мы в равной, или менее равной, степени знаем и устройство храма, и его составляющие части, и многое другое, что необходимо нам при проведении подобных экс-

курсий или просто при посещении храма. Но конкретика в этом деле не помешает.

Важно понимать и уметь передать слушателям, что символика храма – есть выражение литургической жизни Церкви, важнейшей стороны церковного предания. Общение с Богом, возрождение для новой жизни «нового неба» и «новой земли» осуществляется прежде всего в таинстве Евхаристии, происходящем в храме. Именно поэтому храм – «дом Господень» – отличен от всякого другого здания.

Итак, рассмотрим, что нам нужно знать и что хотим узнать.

Храм в Православии – православное богослужбное религиозное сооружение, имеющее алтарь, престол, купол. Вот так коротко дается определение храма в энциклопедии.

Но ведь можно и так:

1. Храм – плод домостроительства Божия на основании предания, бережно хранимого Церковью.

2. Православный храм – зримое воплощение церковного символизма – представляет собой наиболее «открытую», осознанную, про-

думанную систему смыслов. Православный храм включает в себе сложный, неисчерпаемый в своей обозримости символ.

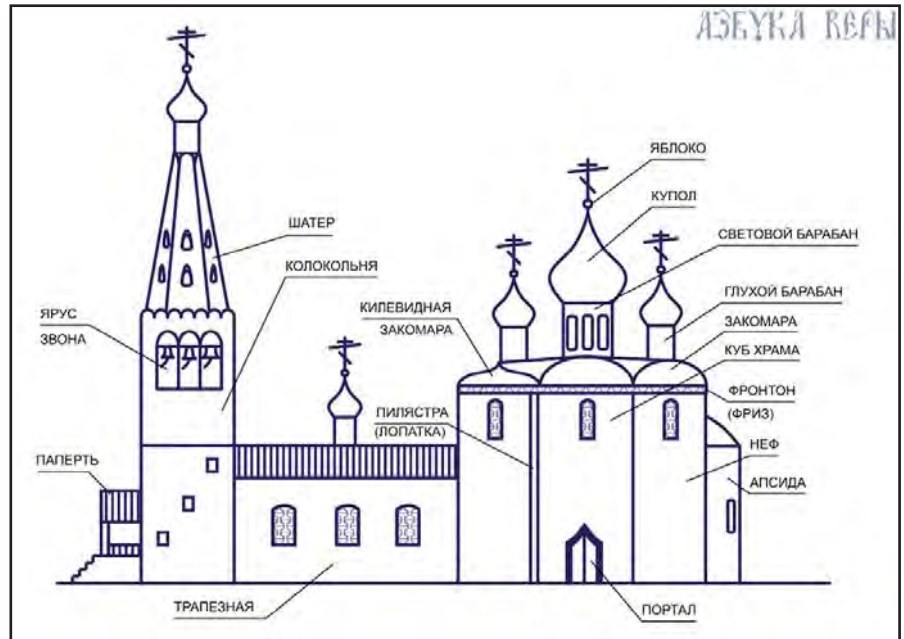
3. Христианский храм – сложный символ, под видом земного приоткрывающий нам неизвестное Горнее. Расположение храма, его архитектура, убранство, система росписи символически выражают то, что непосредственно изобразить невозможно.

4. Сближая Церковь, живой храм Божий, с самим зданием храма, свт. Иоанн Златоуст учит, что каждый из верующих и все вместе – есть храм, и все народы суть четыре стены, из которых Христос создал единый храм. Сходные воззрения на храм можно найти и у западных богословов. Так, Петр Карнатский (XII в.) рассматривает храм как образ мира. «В основании, – писал он, – полагается камень с изображением храма и 12 других камней, в ознаменование того, что Церковь покоится на Христе и 12 апостолах. Стены означают народы; их четыре, потому что они принимают сходящихся с четырех сторон».

5. Храм – это священное место, где члены Церкви приобщаются к Божественной жизни в таинствах. Поэтому храм – частица грядущего Царствия Божия, предвосхищающая Его пришествие. Одновременно храм – это образ всего Божественного Царства, к которому Церковь ведет весь мир. И, наконец, храм – это мир, вселенная, смысл которой придает соучастие в деле спасения человечества.

Выбор определения, его длительность, простота или сложность напрямую будут за-

висеть от конкретной группы и степени восприятия.

Необходимо рассказать слушателям о разнообразии архитектурных форм при построении храмов, при этом помня о доступности получаемой информации. Полагаю, что группам будет интересно знать, что такое многоглавие храмов, и понимать значение этого слова. Количество глав храма раскрывает в числовой символике иерархию устройства Небесной Церкви.

Одна глава знаменует единство Бога. Две главы соответствуют двум естествам Богочеловека Иисуса Христа. Три главы знаменуют Святую Троицу. Четыре главы обозначают Четвероевангелие и его распространение на четыре стороны света. Пять глав обозначают Господа Иисуса Христа и четырех евангелистов. Семь глав знаменуют семь таинств Церкви, семь даров Святого Духа, семь Вселенских соборов.

Девять глав связаны с образом Небесной Церкви, состоящей из девяти чинов ангелов и девяти чинов праведников. Тринадцать глав – Господа Иисуса Христа и двенадцать апостолов. Двадцать пять глав могут быть знамением апокалиптического видения престола Святой Троицы и двадцати четырех старцев [Откр. 11, 15–18] или обозначать похвалу Пресвятой Богородице (25 икосов и кондаков древнейшего акафиста Богородице). Тридцать три главы – число земных лет Спасителя.

Количество глав связано с посвящением главного престола храма, а часто и с количеством престолов, соединенных в одном объеме.

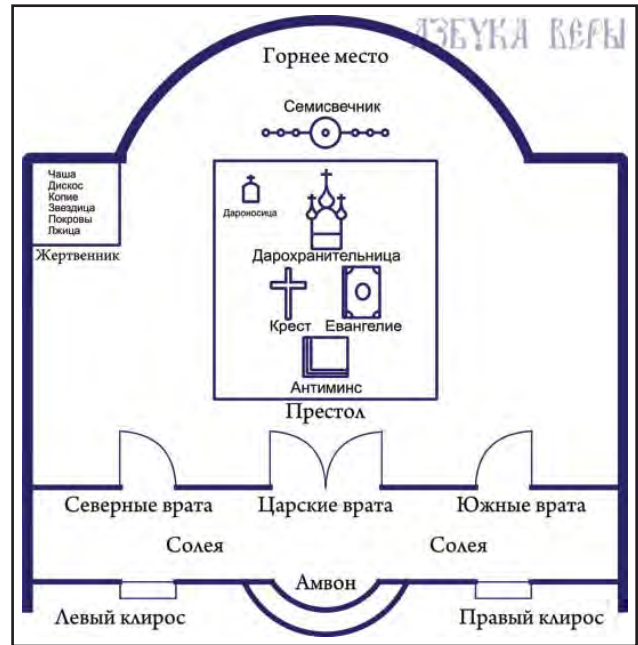
Хотелось бы особо остановиться на таком моменте, как внешний вид храмов. Информационно можно довести до группы классификацию, но интереснее и познавательнее будет другая информация.

Что имеется в виду? В современных условиях при острой нехватке не только храмов, но даже помещений, приспособленных или могущих быть приспособленными под храм, стали появляться храмы, внешний вид которых не укладывается в понятие «величественное здание». Это приспособленные для религиозных целей помещения хозяйственного назначения, бывшие дома культуры с актовыми залами, служебные помещения больниц и административных зданий, машины и даже самолеты.

Но подобные храмы – скорее исключение, хотя таких сооружений не единицы в епархиях. Наша же цель – рассказать экскурсантам более подробно о многообразии архитектурных форм храмового зодчества в православном мире, об основных элементах храма, при этом обязательно популярно, ведь это экскурсия, а не лекция или семинар.

Используя подобные схемы и фото, можно на примере любого храма составить у экскурсантов определенное представление о внешнем и внутреннем устройстве храма. При рассказе о внешнем убранстве и устройстве храма акцентируйте на самом входе в храм, на колокольне или благовесте. Эти элементы

можно использовать при объяснении правил входа в храм и в повествовании о звонах.

Прекрасен не только внешний вид наших храмов. Вчитайтесь, как красиво сказано о символике самих материалов, из которых созидались храмы Божии, – о камне и о дереве. Камень – символ прежде всего Самого Христа. Об этом сказано еще у пророков. Четвертое царство, которое видел во сне царь Навуходоносор в образе истукана из глины и железа, представляло Римское царство. Камень, оторвавшийся от горы, ударивший этого идола и рассыпавший его в прах, – прообраз Христа, основателя нового царства над царствами, «которое вовеки не разрушится», по пророчеству пророка Даниила [Дан. 2, 44].

Пророк Исаия называет Христа «камнем преткновения и скалою соблазна», о который споткнутся многие «и упадут и разобьются... Камень испытанный, краеугольный, драгоценный, крепко утвержденный, верующий в него не постыдится» [Ис. 8, 14; 28, 16; Рим. 9, 33].

Символизируя Христа, камень символизирует одновременно и твердую веру во Христа. Так, выражая свою веру, апостол Петр сказал Господу: «Ты Христос, Сын Бога Живого» [Мф. 16, 16], Господь ему ответил: «Ты Петр (значит камень), и на сем камне Я созижду Церковь Свою» [Мф. 16, 18]. Апостол Петр в своем послании называет верных «живыми камнями», говоря: «Приступая к Нему (Иисусу), камню живому... и сами, как живые камни, устрояйте из себя дом духовный» [1 Пет. 2, 45]. Множе-

ство камней в мире символизирует множество верных – от начала до скончания времени, – согласно обетованию Божию Аврааму о том, что потомство его по правой вере будет «как песок на берегу морском» [Быт. 22, 17].

Если стены храма – все народы, из которых Христос создал Свою Церковь, по мнению свт. Иоанна Златоуста, а камень – символ верного Господу христианина (по ап. Петру), то камни в стене храма символизируют души людей, составляющих Церковь Христову.

Дерево – символ Древа жизни из райского сада, в котором пребывают праведные души.

И как бы ни была длинна подобная цитата или тяжела ссылка для слушателей, но если экскурсовод, хотя бы частично, расскажет о сути, то это будет интересно.

Если мы знаем, что на территории храма есть захоронения или источники, обойдите вместе с группой вокруг храма, расскажите о благочестивом обычае народа чтить устроителей и украсителей храмов, угостите группу свежей родниковой водой.

Итак, мы заходим в храм.

А далее необходимо еще и еще раз напомнить правила поведения в православном храме, проверить соблюдение требований к внешнему виду и организованно зайти в храм.

Расскажите, применительно и к посещаемому храму, и к общей схеме устройства, об

основных элементах (по схеме) и покажите в храме расположение основных частей храмового устройства.

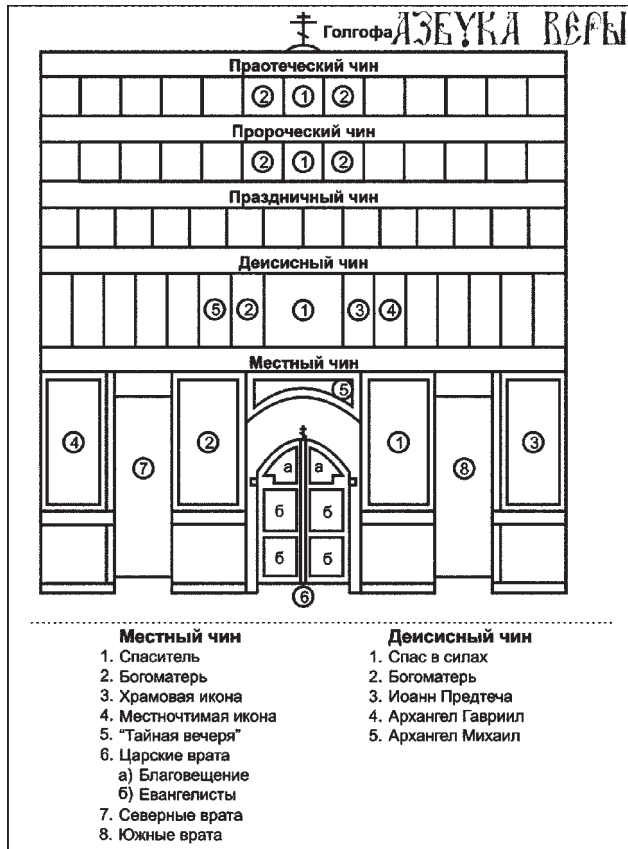
Априори, основными элементами (объектами) показа являются иконы. Экскурсовод должен довести до группы, что иконы есть изображения Спасителя, Богоматери и святых. Иконописный канон до мельчайших подробностей устанавливает черты святых, одеяния, детали сюжета и атрибуты их праведной жизни или их мученической кончины. В настоящее время, помимо писаных икон, утвердилось в практике церковной жизни и резные иконы, и отлитые из металла, и высеченные из камня, и набираемые из крупиц янтаря. Широкое распространение в некоторых епархиях получают иконы вышитые. Расширился диапазон применяемых материалов для основы: прессованный картон, железо, благородные металлы, да всего и не перечислишь.

Особое внимание экскурсантов необходимо обратить на иконостас и дать разъяснения об его устройстве.

Иконостас – перегородка с иконами, отделяющая алтарь от остальной части храма. Иконы в иконостасе обычно располагаются в несколько рядов. Расположение икон строго определено. Справа от Царских врат помещается икона Спасителя, слева – икона Богородицы. Справа от Спасителя – храмовая

самых Царских вратах – иконы четырех апостолов-евангелистов: Матфея, Марка, Луки, Иоанна. Второй ряд иконостаса – праздничный: в нем располагаются иконы двенадцатых праздников. Третий ряд называется деисусным. Четвертый ряд – пророческий, в нем располагаются изображения пророков. Пятый ряд – протоотеческий, на нем изображены праотцы Ветхозаветной Церкви: от Адама до Моисея. Иконостас в совокупности икон выражает идею Вселенской Церкви и наглядно показывает, как верующие во Христа находятся в духовном общении, единении с теми, кто представляет их пред Богом и с кем они составляют единую Церковь Христову.

В идеальном варианте последовательность показа икон и рассказа должна стремиться к сохранению библейской очередности событий, особенно это касается икон с библейским сюжетом или соединенных историческими событиями. При расположении группы у иконостаса уместно рассказать об алтаре.

икона, то есть изображение того святого или события, в чью честь освящен данный храм или алтарь. Над Царскими вратами обычно находится изображение Тайной вечери, а на

Алтарь (высокий жертвенник) – восточная, главная часть православного храма, в которой находится престол. Изначально алтарем назывался собственно престол, впоследствии, когда восточная часть храма

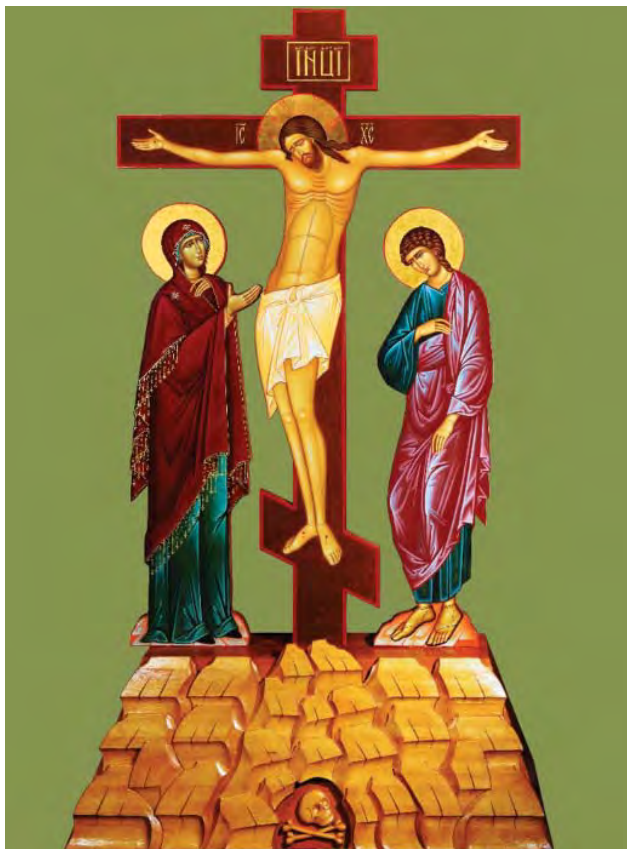

Жертвенник

Горнее место

стала обособляться и отделяться иконостасом, название «алтарь» распространилось на всю отделенную иконостасом часть храма. В алтаре находятся престол, жертвенник, епископская кафедра. Пространство за пре-

столom называется Горним местом. В алтаре обычно находится ризница. По древней традиции в алтаре разрешается присутствовать только мужчинам.

Используя словарь церковных терминов, экскурсоводу необходимо заранее подготовить определения слов «престол», «потир», «антиминс», «солея» и других, означающих элементы алтарной части храма.

Переходя к той части экскурсии, цель которой – рассказать и показать убранство нефа в храме, начать следует, что будет логично, с Распятия и местной иконы, если таковая установлена отдельно в нефе, в отдельном киоте.

Речь экскурсовода, о чем бы он не рассказывал в храмах, должна быть неспешной, с выставлением акцентов на любой по-

Киоти

дробности, но при этом нельзя забывать о главном: точность формулировки должна превалировать. Можно, и думаю, что это будет допустимо, если мы, например, при показе аналая назовем праздничную икону, как принято в некоторых храмах, праздником. Ведь часто наши прихожане используют не канонические, а понятные им названия и храмов, и икон.

Расположив группу у аналая, экскурсовод должен рассказать о празднике или событии того дня, когда проводится экскурсия.

При показе аналая уместно рассказать и показать подсвечники, можно даже возжечь свечу и показать, как правильно ее поставить.

Находясь с группой в центральной части храма, экскурсоводу удобно показать паникадило, рассказать экскурсантам о том, когда возжигаются все светильники, в том числе и паникадило, создается образ Божьего света, и он воссияет верным в Царствии Небесном, а все множество огней – это Небесная Церковь, это собрание людей, освященных благодатью Святого Духа, горящих огнем любви к Богу.

Хотелось бы остановиться на таком моменте. Если проведение экскурсии совпало с престольным праздником, то необходимо уделить этому событию особое внимание, рассказать вообще о празднике, о том, как верующие празднуют этот день.

Аналои

Моцєвѣкѣ

Паникаділо

Канун

Проводя групу по храму, екскурсоводу необхідно звернути увагу слухачів на мощевики, пояснити, в чому суть цього благочестивого звичаю, на конкретному прикладі розповісти про святого, чия мощі нетленно перебувають в храмі. Нелишнім буде згадати, що багато прихожан жертвують своїми заощадженнями, вносять свою лепту на оздоблення раків з мощами святих, риз для ікон і ларців-мощевиків.

Неспішно йде екскурсія-бесіда, і маршрут проходить у місці, де в час служби знаходиться хор – клирос. Буде дуже добре, якщо екскурсовод розповість про важливість красивого і правильного співу в час служби, про знання півчимами не тільки нот, але і церковно-слов'янського письма. А якщо є можливість, то, підводячи екскурсантів до клиросу, покаже, отримавши відповідне благословення, богослужбові книги.

Тут же, у кінці солеї, при показі аудиторії Знамени Христового, знамени Церкви – хоругви, доречно розповісти, що саме святий рівноапостольний Костянтин ще в IV в. ввів хоругву, на якій замість воєнних символів стали зображувати хрест.

Паникадило

Существенно дополнит повествование экскурсовода и украсит экскурсию наличие в храме настенных росписей – фресок, сюжетами которых часто являются события Ветхого либо Нового Заветов. А далее правильно будет применить логический переход к кануну, где появится возможность рассказать о панихиде, о бытующих среди прихожан обычаях, о поминальных днях.

Канун

Близится к завершению посещение храма. Группа остановилась у иконной или

Иконостас

свечной лавки. Расскажите ей и о книгах, и о календарях, научите, как написать поминальную записку. Поделитесь в полной мере своими знаниями, ведь, если ваш слушатель завтра придет в храм сам, то вспомнит Вас с благодарностью.

И конечно, если у руководителя группы есть полученное благословение от настоятеля храма на фотографирование, то организуйте этот процесс со всем почтением: например, слушатели жертвуют на украшение храма, приобретая свечи, и возжигают их у одного из подсвечников.

В заключение необходимо отметить, что примеров позитивного влияния Православ-

ной Церкви на судьбу Украины бесконечное множество, а при хорошей подготовке к экскурсии и подаче материала мы сможем сформировать у слушателей верное понимание неразрывной связи истории народа, Родины и Церкви.

Подводя итог нашего виртуального посещения храма, нашей беседы, необходимо отметить, что изучение устройства и убранства православного храма, где воедино соединены символы православной веры, может стать для человека, ищущего спасения, той первой ступенью лестницы, возводящей его к Самому Создателю Добра, Любви и Красоты – к нашему Спасителю Иисусу Христу.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Емельянов Б.В.* Экскурсоведение. – М. : Советский спорт, 2000.
2. *Рыбаков Б.* Язычество древних славян [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://royallib.ru/book/ribakov_boris/yazichestvo_drevnih_slavyan.html.
3. *Сокол Т.Г.* Основи туристичної діяльності. – К. : Грамота, 2006.
4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_\(%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BC\)_собор_\(храм\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_(%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BC)_собор_(храм)).
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://days.pravoslavie.ru/Life/life6616.htm>.
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/>.
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D1%80%D0%B0%D0%BC_храм.
8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.magister.msk.ru/library/bible/zb/zb011.htm>.
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : tourlib.net/books_tourism/senin13.htm.
10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rayskie-kanikuli.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=105&Itemid=98.
11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://referat911.ru/Turizm/jekskursii-religioznoj-tematiki-kak-vektor/55514-1481133-place1.html>.
12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://arx.novosibdom.ru/node/1627>.
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://arx.novosibdom.ru/node/1627>.
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusarch.ru/komech4.htm>.

ВПЛИВ АФОНА НА ІСИХАЗМ У ПРАВОСЛАВНІЙ ІКОНОГРАФІЇ

Ігор Хроненко

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

церковна археологія, історія України XIX ст.

Рух ісихазму йшов на Русь двома шляхами: безпосередньо з Візантії... і через Афон.

Леонід Успенський

Культурний підйом у російському мистецтві в другій половині XIV – на початку XV ст. (який, за словами Д.С. Лихачова, називається «Передвідродженням») [16, с. 16] відзначився для середньовічної російської культури важливими явищами у сфері мистецтва, суспільного й релігійного життя. Насамперед це:

- умонастрої в середовищі російського й візантійського чернецтва, пов'язані з медитативною практикою «розумного діяння» (ісихазм);

- питання про сутність чернечого життя, яке надалі стало підґрунтям у спорах «незискливих» та «пискливих» під керівництвом **Ніла Сорського** (що впроваджував у своєму середовищі ідеї ісихазму) і **Йосипа Волоцького**;

- процес культурного перенесення візантійських традицій на російське мистецтво XIV–XV ст.;

- розквіт живопису, пов'язаний з іменами Феофана Грека, Андрія Рубльова та Діонісія як класичних виразників ідей ісихазму.

Це аж ніяк не повний перелік питань, які можуть бути розглянуті у зв'язку з найбільш значним **ідейним напрямом** розглянутого часу, що охопив Візантію, і насамперед Афон та слов'янські країни, – ісихазмом.

Для церковно-монастирського напряму пізньовізантійської естетики в цей період характерні не академізм або новизна, але гранична напруженість глибинної духовності, її надзвичайна концентрація в культурі, мис-

тецтві, особистості та естетичній свідомості доби. У святих отців цього періоду, прихильників суворої аскези, розумного діяння, глибинного містичного споглядання, з новою силою звучить традиційна для Православ'я **духовна насолода**. Причини цього – наслідок кризи середньовічної свідомості, що намітилася в пізній Візантії, якій активно сприяли зовнішні впливи із передренесансної Італії та розвиток антикизуючого (такого, що орієнтується на античну Грецію) напряму всередині власне імперії.

Церква, відчувши реальну загрозу в духовній культурі візантійського суспільства, тісніше зімкнулася зі своїм духовним резервом – чернецтвом. Монастирська духовність Афона виплеснулася за стіни монастирів, наповнила й пожвавила життя світського суспільства. Як пише **Віктор Васильович Бичков**, «одна з найбільш витончених форм християнської містики, духовного споглядання – ісихазм – виявився раптом у центрі уваги духовної культури, полеміка про містичні феномени сколихнула всю імперію. Як захисну реакцію на подвійну загрозу посвітчення й покатоличення (перед ними мерхнула навіть загроза мусульманської навали) православна духовність знаходить більш гострі містико-екстатичні форми, тісніше змикається з естетичною сферою. Релігійна духовність гранично естетизується, мистецтво наповнюється підвищеною релігійністю. Цей процес, що проходив у глибинах культури, знайшов

своє вираження та закріплення й у творах останніх отців візантійського Православ'я та образотворчому мистецтві» [3, с. 48].

Як відомо, Русь взагалі скоріше схильна до образно-інтуїтивного способу сприйняття істин, ніж до логічно-доказового. Це підтверджує тісний зв'язок середньовічної російської філософії та мистецтва, неможливість відокремити одне від іншого. Якщо філософія Західної Європи будувалася на «Логіці» Аристотеля, то в основі російської філософії коріння неоплатонічне. Ось думки І. Меєндорфа: «Повертаючись до XIV ст., слід сказати, що зв'язок між богословською думкою і розвитком мистецтва, безсумнівно, існував, але не завжди й не скрізь виражався в конкретних формах іконографії та стилю. У духовному ідеалі споглядального чернецтва та в богослов'ї Палами підтримувалася основна сутність візантійської культури, зокрема – вчення про богоспрямованість людської природи, про нерозривність зв'язку неба й землі. Ця богоспрямованість і ця нерозривність часом виражалася в аскето-світовідкидальних формах: і тут одна з постійних спокус не тільки “ісихазму”, але й чернецтва взагалі, що сходить до його давньохристиянських начал. Проте ця аскетико-монофізитська течія не була характерною рисою візантійського ісихазму XIV ст. Паламітський ісихазм відкидав платонічний спіритуалізм і вчив про позитивне значення тіла: його ідеалом було перетворення, а не знищення плоті. Як суспільно-культурний рух, він не міг народжувати геніїв мистецтва, але геніям Феофана й Андрія Рубльова він дав основний зміст і внутрішнє натхнення». Відзначимо, що й у цих відомих ізографів ікона «Преображення» стає однією з вершин їхньої творчості. Тема Преображення Господнього опинилася в колі уваги митців не випадково, а цілком може бути вираженням ідей, що витали в повітрі того часу.

Непрямим свідченням інтересу до вчення про Преображення може служити помітне збільшення числа Преображенських Спаських монастирів і храмів, заснованих у Північно-Східній Русі в XIV–XV ст., такі як за-

сновані у XIV ст. у Москві Спас «на Борі» – храм і великокнязівський монастир у Кремлі (1330 р.), у Новгороді Великому Спас «на Ковалеві» (1345 р.) і Спас «на Ільїній вулиці» (1374 р.), в Ізборську – Спас «у святого Николы на полатах» (1349 р.), у Нижньому Новгороді – Спаський собор (1352 р.), у Торжку – храм Преображення (1364 р.), у Пскові – Спас «у старого багаття» (1384 р.).

Тепер хотіло б безпосередньо розглянути зв'язок ісихазму Афона зі шляхами розвитку візантійського й давньоруського церковного мистецтва, що так яскраво відбилися в пам'ятках живопису цього періоду.

Ідеї ісихазму дали візантійським (а слідом і слов'янським) митцям багатий матеріал для стилістичних пошуків. Споглядальний характер цих ідей був доступнішим для зорового, ніж для словесного вираження¹. В основу живописних пошуків лягло вчення про благодать як з'єднувальну ланку, за допомогою якої відбувається єднання людини з Божеством, що змінює внутрішню й зовнішню людину. (Власне термін «внутрішня людина» іноді приписують Григорію Синаїту) [20, с. 91]. Інакше кажучи, допускалося зображення обоженної, зміненої людської плоті, але під зміною людської плоті слід розуміти зміну її матеріальних властивостей, але не заміну матеріальної субстанції будь-якою іншою. При обоженні тіло людини не втрачає своєї природи. Нетлінну людину буде оточувати пізнаний світ, де сутність кожного предмета виражається рухом енергії, де кожна форма виявляє присутність і дію благодаті.

У чому ж зовні виражається зміна людини при обоженні? За зауваженням **Григорія Синаїта**, одні під звільненням від тління розуміють деяке поліпшення, а інші – повну зміну чуттєвої людини. Взагалі напрям саме Григорія Синаїта слід визнати більш **плідним для розвитку слов'янської та російської церковної культури**.

Згідно з ученням **Григорія Палами**, удосконалювання людини виявляється в тому, що духовна радість, яка йде від Духу, змінює людське тіло й робить його «духовним». Зміна зовнішнього вигляду людини – результат

¹ Ще Василій Великий визнавав «перемогу» живописного зображення над словесним [26, с. 278–279]. На VII Вселенському Соборі відмічалось, що митці можуть передавати «власне ідею» зображеного [7, с. 340].

з'єднання «тварного» й «нетварного», людської плоти та нематеріального світла. Бачити нестворене світло можуть, за рідкісними виключеннями, лише обрані – очима, «зміненими силою божественного духу». Проте, якщо це *світло можна бачити, отже, його може бути зображено*; більше того, він становить необхідну належність святих, їхню зовнішню відмінність. Звичайно, живописна інтерпретація світла давала лише земний, «тварний» образ нематеріального праобразу. В ідеальному випадку цей образ сховався до особистого духовного досвіду митця, хоча Палама стверджував, що *«неможливо адекватно зобразити у тварному нетоварне»*.

Вчення Синаїта та Палами дають уявлення про два напрями в ісихазмі XIV ст. У живопису цього періоду виділяється також дві групи пам'яток, що ідейно й стилістично приликають до цих напрямів. Для однієї із цих груп характерне захоплення питаннями практичного протиборства злу й активного вдосконалювання людини, що супроводжувалося реальною зміною людського тіла. Внутрішня напруженість й експресія, властиві вільному живописному стилю цієї групи пам'яток, передавали ідею присутності діяльного творчого начала, що долає будь-які прояви зла у світі й людині.

Інша група пам'яток тяжіє до абстрактно-умоглядного за своїм характером вчення Палами. Оскільки Божество присутнє в енергії-світлі у всій повноті, потреба в інших зовнішніх атрибутах обоження людини відпала. Це й зумовило серед митців-паламітів деякий інтерес до передавання портретних деталей [15, с. 223]. Один з перших відомих майстрів-ізографів цієї групи, що тривалий час працював у російських землях, був **Ігнатій Грек** [1, с. 569–572].

У той час, коли в усіх галузях візантійської культури кінця XIV – початку XV ст. безроздільно панував паламітський напрям, у слов'янських країнах і на Русі були органічно сприйняті й широко поширилися ідеї Григорія Синаїта. Цікавим є той факт, що він заснував свій прославлений монастир не на візантійській, а на слов'янській території – у Парорії [13, с. 103–118], де було перекладено слов'янською мовою і його твори. Крім того, він був *«первый учитель болгаром и сербом*

деяния (т. е. умного делания) по преданию и художеству древних отцов» [5, с. 23, прим. 2]. Високу оцінку творам Григорія Синаїта дає Ніл Сорський. За його словами, *«блаженный сей всех отець духоносных обием списание»* [21, с. 23]. Тому немає нічого дивного в тому, що ідеї, по-новому сформульовані у вченні Синаїта, були відомі в нас і раніше. Так, у працях А. Рубльова певною мірою відбилися ідеї, висловлені багато років по тому Нілом Сорським [14, с. 108–112].

Посилений експорт цих ідей до Північно-Східної Русі відбувався й іншим шляхом – наплив константинопольських ікон, що сприймалися більшістю митців як беззаперечні зразки для наслідування, був, вочевидь, настільки значним, що не міг не відбитися на розвитку мистецтва. Цілому поколінню митців довелося кардинально переосмислити ісихастське вчення. Розпочати вирішення такого завдання міг лише російський митець-мислитель, що не поступається талантом працюючому в ці роки в Росії «великому філософу» Феофану Греку – **Андрій Рубльов**.

Феофан Грек справедливо вважається духовним наставником Андрія Рубльова. Проте, якщо провести релігійно-філософський та формально-стилістичний аналіз творчості цих ізографів, то зможемо чітко побачити розбіжність у творчих прагненнях і манерах цих майстрів. Заслуговує на увагу також і інший факт. З одного боку, твори А. Рубльова зберігають низку безсумнівних ознак пізньопалеологівського стилю (суворість і графічність оброблення деталей, застосування «Присмиреної плави» у поєднанні з графічною системою паралельних движків тощо), безумовно, обов'язкових з точки зору впливових московських ортодоксів, що оточували митця. З другого боку, твори А. Рубльова далекі від сухого академізму постпаламітського мистецтва. Їх вільний живописний стиль свідчить про свіжість і своєрідність художнього мислення, про пошук нових виражальних засобів. Найбільш яскраво описано ці творчі розбіжності у праці **Н.К. Голейзовського «Ісихазм і російський живопис XIV–XV ст.»** [4, с. 196–210], тому не будемо на них докладно зупинятися. А філософська розбіжність між Андрієм Рубльовим і Феофаном Греком вирішилася тільки у творчості Діонісія. Принцип утвердження добра,

зумовлений рубльовською традицією, став переважним у Діонісія саме завдяки розвитку духовного начала. Тому що цього вимагали і нові завдання церковної ідеології, і умови боротьби проти новгородсько-московських еретиків другої половини XV ст., і, нарешті, необхідність перебороти творчі розбіжності серед іконописців.

Відмова від різкого протиставлення духовного й матеріального означала принципове зрушення в переосмисленні ідеологічної спадщини Візантії. У мистецтві на перший план вийшли етичні питання, що завжди займали чільне місце в російській національній самосвідомості.

Як наглядно виражається моральне перетворення, що викликає в людей емоційну реакцію у відповідь, у чому принципи духовного бачення краси – усі ці питання, породжені цікавістю до психологічної теорії ісихастів, природно, перебували в полі зору давньоруських письменників і митців. Було помічено, що зовнішній вигляд людини, яка досягла духовної досконалості, суттєво впливає на навколишніх, оскільки в кожному закладено інстинктивний потяг до добра й краси. Життя, що зберегли розповіді про створення посмертних зображень російських подвижників, оповідають про те, з якою наполегливістю й скрупульозністю збирали ізографи всі вцілілі відомості у «самовидців», тобто в тих, хто знав померлого й пам'ятав його [8, с. 552–553]. Митець мав переконливо передати образ святого, тобто суму тих уявлень, які склалися про його життя й діяльність. Проте це не було тільки узагальненням «психологічних реалій». Неповторні зовнішні риси повинні були виразити ідею реальності внутрішньої людини, сповненої «роси божественної й духу». Ісихасти були одноставні в думці, що лише досвідчений споглядальник, здатний належним чином використовувати свої почуття, може «через духовне споглядання» чуттєвого світу дійти до бачення «того, що вище світу». **Микита Стифат** підкреслював, що «в людях замечаются большие различия в естественных свойствах..., на которые верно смотреть и верно о них судить могут одни те, кои умное свое око душевное очистили... и имеют пребывающим в себе безмерный свет...» [9,

гл. 63, с. 99]. Він відзначав також, що сходження «від краси» чуттєвого світу до пізнання сутності світу й людини відбувається «пропорційно» до чистоти споглядальника [9, гл. 90, с. 107].

Видатних іконописців не випадково називали в Давній Русі «мудрими» й «філософами». На думку Григорія Синаїта, «истинный философ тот, кто от сущего уведенал причину сущего, или от причины сущее познал», і не тільки пізнав, «но и восприял». Адже для того, щоб за допомогою живописних образів «й інших просвітити», наблизити їх до стану споглядання [10], митець мав стати філософом і «вітією», який «всеведением свободно объемлет сущее как единое, показывая это единое и в разделении, и в соединении». Стан споглядальника в спілкуванні з іконою передає розповідь сучасника Григорія Синаїта – **Максима Кавсокалівського**. За словами Максима, він відчував у грудях і серці теплоту й племін, що віють від ікони, проте вона не палила, а прохолоджувала, тішила й робила в душі велике розчулення [28].

Ісихастська теорія духовного споглядання лягла в основу творчого методу митців кола Андрія Рубльова. За свідченням **Йосипа Волоцького**, «пресловущии иконописцы, Даниил и ученик его Андрей и инии мнози таковы же», щоб «божественныя благодати сподобитися, и толико в божественную любовь предусневати», завжди підносили «ум и мысль... к невестественному и божественному свету». При цьому «почуттєве око» вони звертали до споглядання ікон, чим досягали ісихастського стану осяяння: «божественныя радости и светлости исполняхуся». **Йосип Волоцький** підкреслював, що подібною практикою вони займалися не тільки під час роботи, «но и в прочая дни, егда живопись не прилежаху». Філософські й стильові знахідки цих майстрів знайшли застосування й розвиток у російському мистецтві XV ст.

Творчість **Діонісія** завершила процес формування й розвитку стилю, що відобразив ці ідеї в живопису. Натхненність плоті змінила пропорції діонісієвських фігур. Слідом за Нілом Сорським Діонісій стверджує можливість нескінченного вдосконалювання людини, здатної перебороти обмеженість

плоті й стати навіть «лучша» і вище ангела. Практика духовного споглядання наблизила ісихастський уявний рай до матеріального світу. Сполучною ланкою між ними стало моральне перетворення, що веде до очищення плоті. Відкриття, зроблені майстрами рубльовської школи, дозволили Діонісію піднятися до нових художніх узагальнень. Мабуть, уперше в російському живопису ідея уявного раю отримала вичерпне й різнобічне відображення. Прирівнюючи перетворену людину до ангельського лику, Діонісій не абстрагує її, не протиставляє світу. У суб'єктивному сприйнятті глядача світ розширюється. Уявний рай стає одночасно земним раєм. Кожний отримує відчуття близькості царства духу, неясною мрією про яке жило людство.

Тепер хотілося б перейти від загального до конкретних моментів вищесказаного, проводячи чіткий зв'язок іконопису Північно-Східної Русі з афонським чернецтвом. Ознайомлюючись із працею з історії Афона російського вченого, єпископа **Порфирія (Успенського) «Історія Афона»** [23], який оприлюднив знайдені під час подорожі Афоном рукописи, що відносяться до ісихастських спорів, можна помітити там досить цікаву схему (**Схема з афоноіверського великого Панфекту**). Там зображується **диск або коло – любов, світло в ньому – надія, а промінь – віра**. Залишається відкритим питання, наскільки давнє це «схематичне зображення» ісихазму (не заглиблюючись у питання, який з його напрямів тут зображено). А якщо спробувати пояснити його з погляду іконографічної символіки й асоціювати з медальйоном (що його іноді називають «коло слави») або мандорла (від італ. – мигдалина – сяйво у формі овалу, у якому зображувалися Христос і Божя матір).

Один з варіантів цього пояснення наводиться нижче.

Відомо, що з V–VI ст. практика ісихізії поширилася в чернечому середовищі. Орієнтовно в цей же час з'являються перші зображення мандорли на рельєфах **Бамберзького аворія** V ст. (хмарою нагору йде Христос, а на тетраморфі видно мандорлу).

Існує два види медальйона: просто коло, обрамлене кільцем іншого кольору, і коло а-ля

мандорла, зі смугами синього кольору, що затемнюються до центра. **Перший** – це давній символ вічності, одкровення й досконалості; у такому медальйоні часто писали й Спас-Еммануїла на іконі «Богоматір Знамення». **Другий** – несе ті ж символічні значення, але до них додається динамічний акцент. Святого показано не просто таким, що перебуває у царстві вічності (як у першому випадку), а таким, що перебуває в ньому активно щодо людини, яка молиться.

Якщо звернутися безпосередньо до пам'яток іконографії, то легко виявити велике розмаїття типів мандорли: її можна бачити й круглою, і мигдалеподібною із закругленим верхом і низом (більше або менше видовженою по вертикалі), і мигдалеподібною з гострими кінцями вгорі й унизу. Це ієрархічно найбільш значущий формоеlement ікони, який поряд з німбом був основним при побудові композиції [6, с. 131]. Розмежувати зміст мандорли й образу, оздобленого нею, неможливо. Усі композиції, де присутня мандорла («Преображення», «Успіння», «Вознесіння», «Собор Архангелів», «Богоматір Знамення», «Про тебе радується» тощо), не дозволяють протиставити зображуваного в мандорлі за змістом. Вона є обов'язковим небесним атрибутом, що несе в собі Божественний зміст.

Божественні енергії, що діють «зсередини» мандорли (у схемі ісихазму – це надія), животворяще перетворюють навколишнє. Зображення в ній стрілоподібних променів (мандорла як енергетичний знак) (у схемі – це віра), зображення ангелів, херувимів і серафимів, тобто небесних сил (мандорла як сила) (у схемі – це любов), і власне сяйво в цілому (мандорла як слава). Образ і мандорла є завжди одним цілим: вона – ніби зображувальна транскрипція вихідної енергії образу; та чи інша симетрична конфігурація (часом з окремими прострілами зовні) виникає залежно від богословського трактування й пластичних завдань, що розв'язуються у композиції.

В іконографічній практиці мандорла відрізняється від медальйона. У медальйоні не зображуються космічні атрибути й сяйво. Мандорла багатоваріантна за своєю конфігурацією, а медальйон виключно круглий. Вона

насамперед пов'язана з перерахованими вище композиціями («Преображення», «Успіння», «Воскресіння» тощо) і не малювалася поза сюжетами. А медальйони здебільшого поза-сюжетні.

Цілком логічно припускати в реальному світі про вихід божественних енергій від святих. Якщо ми говоримо про відображення божественного світла в німбах цих святих, то чому не можна говорити про вихід божественних енергій безпосередньо через самих святих? І чи не є медальйон спробою умовно зобразити не власне божественні *енергії, а процес їх виходу, у схемі ісихазму це також можна трактувати*. Тому святі й зображуються в мандорлі (щоправда, вкрай рідко) або в медальйонах, так схожих на мандорлу, але зображуються без променів, тому що не святі є джерелом обожествляючої енергії.

Три промені з мандорли в «Преображенні» вказують на Фаворське світло як енергію сутності, властиву всім трьом Особам Святої Трійці.

Ще хотілося б звернути увагу на етимологію давньої назви мандорли – «слава», що говорить про її походження від «слово»; «Слово» ж розуміється християнами незмінно як Друга Іпостась Святої Трійці. Переглядаючи традицію ісихії (безмовності) крізь вищезгадану схему, де символічно бачимо «Слово», з яким монах-ісихаст «спілкується» через поглиблене молитовне діяння.

Для прикладу, хотілося б навести одну *іконографічну схему*, де є мандорли – Христос, що сидить на престолі (Христос у славі), зображений на тлі червоного квадрата, на який послідовно накладені синє коло (овал, мандорла) і червоний ромб. Це символізує поєднання у Христі антиномічних начал – милості й істини, вогню Духу й води Живої, божественної й людської Його природи, непізнаваності й втілення тощо. Червоний нижній квадрат означає землю – чотирикутник завжди прочитується як земна фігура (чотири сторони світу, чотири стихії тощо). У чотири кінці землі проповідується Євангеліє Царства й у чотирьох куточках квадрата зображуються символи євангелістів. Наступна фігура – синє коло означає небесну сферу, світ безтілесних сил або ангельських чинів, як їх іменує **Ареопагіт**. Нерідко цей

небесний звід зображується ніби «затканим» ангельськими голівками. Власне, все, що зображено навколо фігури Христа, і є зображеннями небесної ієрархії – підніжжя престолу з колесами й навіть сам престол теж не що інше, як зображення різних небесних сил [30].

Значення ісихазму для православного християнського мистецтва важко оцінити й тому вивчення його триває й до сьогодні. Проводяться дослідження проблем впливу ідей ісихазму на змістовно-світоглядні й образні особливості візантійського та російського іконопису. Коли ісихазм остаточно розділив християнське мистецтво на східне й західне, відкинувши реформи Джотто й інших італійських майстрів, він дав нові ідеї в іконографії в таких напрямках, як випромінювання іконою Небесного світла, тілесність повинна зводитися до мінімуму, віровчення ікони має підштовхувати до аскетичного життя, а також розуміння емоційно-естетичної сторони Фаворського світла як світла Божественного Преображення.

У період загибелі Візантії як імперії і наступних за цим декількох сторіч тільки Афон залишився спадкоємцем і зберігачем вчення Палами в богослов'ї та християнському мистецтві. За словами **П.І. Жаворонкова**, *«Афон координує і якусь частину художніх процесів. Значна роль належить Фессалонікам і Нікеї, у якій тепер перебуває патріарх. Контакти на рівні церковної ієрархії, активна міграція майстрів, викликана захопленням візантійської столиці, забезпечили залучення периферії до кола пошуків центра*». І завдяки таким монастирям, як Зограф, ікони якого поширювалися чернечою республікою й іншими православними країнами, ідеї ісихазму в церковному мистецтві не були забуті.

Цю статтю хочеться закінчити словами **І.З. Черкасова** (*«Глас зі Сходу про святі місця Афону та Єрусалиму»*): *«Лицам, жаждующим душеспасительных познаний священных церковных древностей вообще и памятников художественного дела в частности, неизбежно подобает почерпать из Афонского кладезя, сохранившего в чистоте иконописную струю от ныне печально иссыхающего на Востоке и некогда животекущего источника византийского художества»*.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова В.И. Неизвестный художник Московской Руси Игнатий Грек по письменным источникам // ТОДРЛ. – 1958. – Т. XIV.
2. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. – К., 1991.
3. Бычков В.В. Об одной форме византийского эстетического сознания // Диалектика эмоционального и рационального в художественном творчестве и восприятии. – М., 1985.
4. Голейзовский Н.К. Исихазм и русская живопись XIV–XV вв. // Византийский временник. – 1968. – Т. 54.
5. Григорович В.И. Записка антиквара о поездке его на Палку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра. – Одесса, 1874.
6. Гусев Н.В. Некоторые приемы построения композиции в древнерусской живописи XI–XVII веков // Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода. – М., 1968.
7. Деяния вселенских соборов. – Казань, 1873. – Т. VII.
8. Дмитриев Ю.Н. О творчестве древнерусского художника // ТОДРЛ. – 1958. – Т. XIV.
9. Добротолюбие в русском переводе. – М., 1900. – Т. V.
10. Добротолюбие в славянском переводе. – Ч. I. – Л. 107, об.
11. Жаворонков П.И. У истоков образования Никейской империи // Византийский временник. – М., 1977. – Т. XXXVIII. – С. 32.
12. Зеньковский В.В. История русской философии. – Ленинград : Эго, 1991. – Т. 1.
13. Киселков В.С. Средновековна Парория и Синаитовият манастир // Сборник в чест на В.Н. Златарски. – София, 1925.
14. Лазарев В.Н. Андрей Рублев и его школа // История русского искусства. – М. ; Ленинград, 1955. –Т. III.
15. Лазарев В.Н. История византийской живописи. – М. : Искусство, 1986. – Т. I.
16. Лихачев Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России // Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. – М., 1960.
17. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы 10–17 вв. Эпохи и стили. – Ленинград, 1973.
18. Медведев И.П. Византийский гуманизм. – М., 1998.
19. Мейендорф И.Ф. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в 14 в. // ТОДРЛ. – Ленинград : Наука, 1973. –Т. XXIX. – С. 291.
20. Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. // ТОДРЛ. – М. ; Ленинград, 1963. – Т. XIX. – С. 91.
21. Нила Сорского Предание и Устав.
22. Порфирий Успенский. Второе путешествие по святой горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861, и описание скитов Афонских. – М., 1880.
23. Порфирий Успенский. История Афона. – СПб., 1892. – Ч. 3. – Отд. 2.
24. Прохоров Г.М. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в 14 в. // Литературные связи древних славян. – Ленинград, 1968.
25. Прохоров Г.М. Послания Нила Сорского // ТОДРЛ. – Ленинград : Наука, 1973. –Т. XXIX. – С. 125.
26. Творения Василия Великого. – М., 1846. – Ч. IV.
27. Ульянов О.Г. Влияние Святой горы Афон на особенности почитания Святой Троицы при митрополите Киприане [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/put/2577.htm>.
28. Филиндаш Л.В. Исихазм и его влияние на византийскую и русскую живопись XIV–XV веков : автореф. ...канд. дис. – М., 2006.
29. Черкасов И.З. Глас с Востока о святых местах Афона и Иерусалима. – К., 1895.
30. Языкова И.К. Богословие иконы. – М., 1995.

Науково-популярне видання

Opus mixtum

№ 1

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

Тел. бухгалтерії МІДЦ:

246-47-62

Підписано до друку 10 грудня 2013 року

Формат 210 x 297

Умов. вид. арк. 20

Наклад 250 прим.

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2

e-mail: desitinnai@ukr.net

mdch.kiev.ua